Varga Domokos

Íróiskola

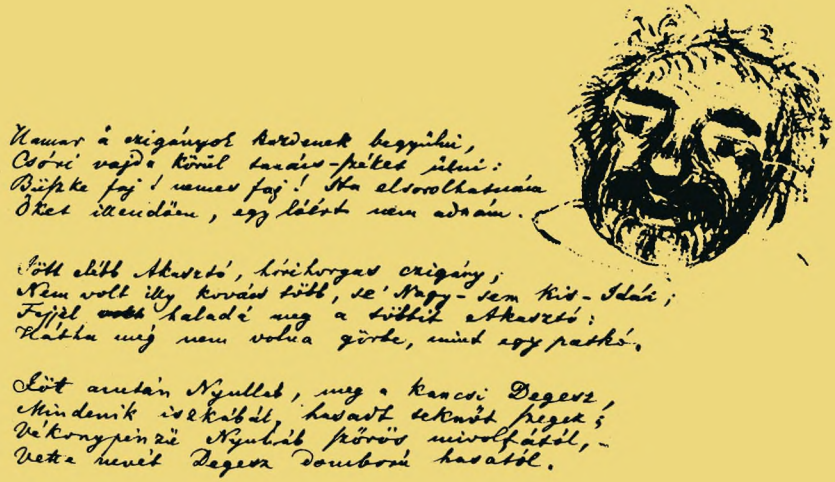
Namar a czigányok kezdenek begyűlni,
Csóri vajda körül tanács-széket ülni:
Büszke faj! nemes faj! Ha elsorolhatnám
Őket illendően, egy lóért nem adnám.

Jött elébb Akasztó, hóri horgas czigány;
Nem volt illy kovács több, se Nagy-sem Kis-Idái;
Fejjel ~~volt~~ haladá meg a többit Akasztó:
Hátha még nem volna görbe, mint egy patkó.

Jöt arután Nyullab, meg a kancsi Degesz,
Mindenik iszkábál, hasadt teknőt szegek;
Vékonypénzü Nyulláb szőrös mivolfától,
Vette nevét Degesz domború hasatól.

Varga Domokos válogatott művei

Varga Domokos

Íróiskola

© Varga Domokos
© Hét Krajcár Kiadó

A címlapon:
Arany János keze írása,
részlet *A nagyidai cigányok*ból

ISBN 978-615-5683-20-6

Második kiadás

Hét Krajcár Kiadó, Budapest, 2018
Felelős kiadó: Benke László
Tördelte: Benke Attila
Készült Szekszárdon, a Séd Nyomdában,
felelős vezető: Katona Szilvia

Varga Domokos

Íróiskola

Tollforgatás mesterfokon

Aki dudás akar lenni...

Aki dudás akar lenni...

Tizenhat éves sem voltam, amikor nagy biciklis körutat tettem a Dunántúlon, de csak úgy egymagamban. El is untam végül a pedál magányos taposását, és Sopronból jövet – miután már Győrön is áthajtottam – Gönyü felé vettem utamat. Ott aztán biciklistül hajóra szálltam, s mint afféle kocakerékpáros, boldogan lazítottam a soknapos tekeréstől elgyötört inaimat.

Komáromban újabb utasok tódultak fel a hajóra, köztük egy középkorú, fekete üstökű-bajuszú férfiú, dudával a hóna alatt. A fedélzeten helyezkedett el, ahol – derűs, barátságos augusztusi nap lévén – én is üldögéltem. Beszélgetett egy ideig a melléje telepedőkkel, de aztán fogta a dudáját, felfújta jó feszesre, s amikor már elég szusz szorult bele, billegetni kezdte ujjait a duda sípján. Csodálatos vad, nyers hangok törtek elő, olyan erővel, hogy a hajófedélzet tarka népe egyszerre mind odafigyelt. Elült az addigi zsongás, elnémultak az egymást szóval tartók, s a harsány hangú zeneszerszám egyik dallamot a másik után nyerítette szét a világba, cifrázta bele a fülekbe, ellenállhatatlanul. Először hallottam dudaszót életemben, de mindjárt éreztem: ez az ember mesterien játszik, már-már olyan ördöngös hatalommal, mint ama *„sanda, szikár, csúf, szőrös öreg”*, vagyis Arany János balladájának, *Az ünneprontók*nak a pünkösdi táncosokat a pokol fenekére bokáztató dudása.

Ehhez fogható zenei élményem egyszer volt még, hét évvel később, 1945 őszén. Bartók halála után egy hónappal emlékhangversenyt rendeztek a Zeneakadémián. Nekem – mint afféle Kunszentmiklósról szalajtott vidéki fiatalembernek – nem sok közöm volt addig, még hallgatóként sem, a hangszeres komolyzenéhez. Legfeljebb népdal- és kóruséneklésen edződött a fülem. De most elragadtatottan, visszafojtott lélegzettel hallgattam a Bartók-muzsikát, s benne a *Zene húros és ütőhangszerekre és celestára* menny- és pokoljárását. Görcsösen markoltam az előttem lévő szék támláját, s mint utóbb kiderült, ennek az estének a varázsa közelebb vitt lélekben a zene más óriásaihoz is, Bachtól Debussyig.

Fiatalkoromnak ezek az ősélményei sejtették meg velem, mit kell értenem ezen a népdalon, amelyet azóta is már annyian idéztek:

Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni,
ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fújni.

Nekem ez azt sugallta: művésznek lenni több, mint mesterség. Az is. De akit nem a *sorsa* avat muzsikussá, vagy mondjuk, költővé, íróvá, attól csak üres nyekergés vagy hangicsálás telik.

A *sors*ban a tehetség is benne van. *Poeta non fit, sed nascitur* – ezt már a rómaiak is tudták és hirdették. Vagyis költővé nem *válik* senki, hacsak annak nem *születik*.

Csakhogy a magunkkal hozott több-kevesebb tehetség: vagy kibontakozik, vagy nem. S még kibomolván is könnyen elfalsulhat-hitványulhat.

Nincs biztosíték. És nincs bizonyosság sem. Arany János még élete alkonyán is ezt panaszolta az *Epilógus*ban: *„Kik hiúnak és kevélynek - / Tudom, boldognak is vélnek /.../ Bárha engem titkos mély / Fölemészt: az örök kétely; S pályám bére / Égető, mint Nessus vére."*

De nem éppen ez a titkos mély: az örök kételynek ez az égető fájdalma óvta-e meg őt is mindvégig a költői kiüresedéstől?

Nem tudom. Legfeljebb annyi tudható: különleges belső érzékenység nélkül nincsen művészet.

A pokoljárás népi jelképe is nyilván erre int: minden „dudásnak" meg kell szenvednie a magáét, poklok tüzén pirulnia, parazsán perzselődnie, hogy ráleljen a saját igazi hangjára, a mások lelkéig, sőt zsigereiig hatolóra, őket elragadtatóra.

Csakhogy itt már olyan titokzatos folyamatokról van szó, amelyek még a feltárulkozásra hajlamos, sőt az önmagukat elevenen boncoló lírai költőknél is alig-alig követhetők nyomon, hát még arcukat, jelmezeiket, szerepeiket gyakorta váltó pályatársaiknál, legyenek bár prózaírók vagy poéták.

József Attila gyerekkori, kamaszkori, felnőttkori poklait könnyű

persze felidézni, vagy akár elemezni is, a rációval még elérhető legsötétebb mélységekig. De a ráció akkor sem fejtheti meg, hogyan tette őt mindez költővé, aztán még annál is költőbbé. Hisz a kínok kínja sem tesz akárkit azzá.

Mindenképpen szembeszökő, hogy az irodalom nagyjai közül hányan éltek át súlyos ifjúkori válságokat. Ki így, ki úgy. Nemcsak a fiatal Petrovics Sanyi járta meg a maga kálváriáját, hanem a kevésbé kalandos természetű Arany János is, miután odahagyta a debreceni kollégiumot, s vándorkomédiásnak szegődött. És nemcsak olyanformán sanyaroghatott valaki kölyökkorában, mint a zsenge Charles Dickens, hanem a bumfordi kis Lev Tolsztoj módján is, akit előkelő grófi sarjadék létére legalább annyira meggyötört egy másfajta nyomorúság: elegáns, okos, ügyes, magabiztos bátyjának az elviselhetetlen fölénye. Nem szólva a krími háborúról, a hosszan és elszántan ostromolt Szevasztopolról, erről a múlt század közepi tömegvágóhídról, ahol a kisebbik Tolsztoj-fiú cári tisztként harcolt. Erről már élete első remekművét is megírta, oly tárgyilagosan és mégis oly megrendült lélekkel, hogy az egymást követő események egy-egy érzékletes rajza ma is megremegteti az értő olvasót. Mert nyilván őt magát is így remegtette meg, talán nem is annyira a személyes halálfélelem, mint inkább a szívszakasztó együttérzés a vele egy sorsú többi veszendővel, beleértve még az ostromlók ádáz hadait is.

A mi 19. századi nagy elbeszélőink, Jókai vagy Mikszáth egészen másféle poklokat jártak meg. Vegyük az utóbbit. Képzeljük el az akkori idők pest-budai hajléktalanjaként. Feleségét már hazaküldte, sőt el is vált tőle, nem tudván eltartani. De ettől csak még mélyebbre csúszott. Már nemcsak koplalt, pénz híján a szállásáról is kilökték, az Isten szabad ege alá...

Hadd álljak itt meg egy pillanatra. Ingoványos talajon téblábolok ugyanis. Évtizedekkel ezelőtt írta meg egy akkori öreg zsurnaliszta, mit olvasott ő Mikszáthról, nem sokkal annak halála után, az 1910-es években. A forrást nem tudta már pontosan felidézni, csak azt, hogy valami újságíró évkönyvben, vagy más hasonlóban esett szó a nagy tollforgató hányatott ifjúságáról. Amikor például – élete mélypontján – a Köztisztasági Hivatal nagy homokos ládáiba húzódva töltött el nem egy csikorgó téli éjszakát.

Fogalmam sincsen, mi igaz ebből. Valaki tán felkutatja egyszer azt a titokzatos kiadványt. De előttem a Tisza Kálmánnal tarokkozó mameluk-Mikszáth köpcös alakja mögött azóta gyakran felködlik az a gyűrött, koszos, sovány csavargó is, aki hajnalonta a homokos láda fedele alól pislog ki, nem jár-e arra valaki. S aztán sietve mászik elő a lapátok mellől és oldalog el, nehogy még ott érjék a havas-jeges utcákat megszóró munkások.

Nem tudhatom persze, mondom ismételten, mi igaz belőle. Annyit tudok, hogy sokan csak a mézét nyalogatnák ma is az írósorsnak: hírről-névről, zsák pénzről álmodoznak. Holott az élet édessége keveseket érlelt meg íróvá. Ahhoz, úgy látszik, keserűbb kúra kell. Olykor a pokol legmélyebb bugyrai.

Mesék tanulsága

Bomlanak a formák, mert bontjuk őket. Már úgy keverjük az idősíkokat, mintha kártyalapok volnának – ha játszunk még egyáltalán efféle ósdi kártyalapokkal, s nem az időtlen időben villantjuk fel (például Szentkuthy módján) szuverén szubjektivitással kiszemelt képeinket és hőseinket. Ott, ahol már nincs is múlt, jelen és jövő, ok és okozat, bűn és bűnhődés, ilyen vagy olyan folyamat, fejlemény, kifejlet, legfeljebb egymást követő motívumok egymásutánja van. Vagyis eltűnik a bármilyen fonálon végigvezethető történet, amelyben eleje, közepe és vége volt valaha a mesének.

Kísért azért a mese, hogyne kísértene. Hiszen maga a művészi időtagadás is jórészt abból a nagy élményből fakad, amelyet egyébként Freud is, Jung is segített tudatosítani: *magunkban hordozzuk egész múltunkat.* Egyszerre vagyunk és voltunk: a kettő elválaszthatatlan. Mesére éhes ősi mivoltunkat sem hagyhatjuk hát nyomtalanul magunk mögött – ha nem lógunk is többé *„a mesék tején”.*

A mesétől való ódzkodást különben nem is a mi korunk kezdte. Mikszáth utal egyik írásában egy tudós pedagógusra, aki *„azt vitatta, hogy nem való meséket felvenni az iskolai olvasókönyvekbe, mert ezek a gyerekek fantáziáját hizlalják, holott annak zsugorítása volna*

kívánatos”. Ő, az író, tart is ettől. *„Megtörténhetik már legközelebb, hogy mesék száműzetnek az olvasókönyvekből és a gyerekszobákból. Ami egy helyütt lehetséges volt, másutt se lehetetlen. Japánban évezredek óta kicsinyítik a lábat, hát itt meg a fantáziát fogják kisebbíteni. Ott is biztosan valami nevelésügyi tekintély gondolta ki először a lábak nyomorítását. A szép kis mandulaszemű japán lányok csak tipegnek, nem tudnak járni. Itt a lelkeknél áll be majd az eredmény, hogy nem tudnak röpülni.”*

Mikszáth itt a képzeletet röptető csodás meséről beszél persze, s nem az irodalmi művek nagy átlagban jóval földközelibb bonyodalmairól, cselekményéről, „meséjéről”. De létezik-e élesen meghúzódó határvonal a kettő között? Alig hiszem.

Egy-két hónapja magam is megint a mesék szárnyán röpködök. *Ritkaszép magyar népmesék* címmel állítok össze egy kötetet, amelynek darabjai se Arany László, se Kriza János, se Benedek Elek, se Berze Nagy János, se Illyés Gyula gyűjteményei, feldolgozásai révén nemigen váltak közismertté. Hasonlóságok akadnak ugyan, itt is megjelennek királyfiak, királylányok, táltosok, sárkányok, boszorkányok és egyéb hagyományos mesei alakok, elemek, de sok meglepő, szokatlan motívum is felbukkan. Természetesen főleg az utóbbi évtizedek olyan eredeti gyűjtéseiből szemelgetek, ahol akadnak még ilyen lappangó kincsek. Ezt a sokféle eredetű „vegyesfelvágottat” viszont mégsem adhatom ki azon nyersen a kezemből. Hogy Illyést idézzem (hisz őt követem ebben): *„Egységesíteni, mindnyájunk számára azonnal érthetővé tenni akartam őket, úgy mégis, hogy sajátosságukat megőrizzék.”*

Ez persze csak úgy megy, ha magam is átélek minden mozzanatot, s e lankadatlan bűvöletben haladok mondatról mondatra. Eközben pedig nemcsak a képzelet játékain ámulok, hanem a mesemondók mesterfogásain is.

Ami talán a legmeglepőbb: a formabontás már az utóbbiak körében is rég megkezdődött. Sokat lazult az egykor oly szigorúan követett klasszikus meseszerkezet, szabadabban csapong a személyes fantázia. E jellegzetesen kollektív műfaj közvetítőiben mintha már jó ideje megerősödött volna a vágy, hogy ne csak az előadásmódot, hanem magukat a meséket is a saját szájuk íze szerint alakítsák.

Társadalmi helyzetük, szerepük megváltozása is magával hozta ezt. A kiváló mesemondók ugyanis megbecsült személyiségei voltak valamikor egész falujuknak, amely viszont el is várta tőlük, hogy mindent úgy mondjanak, ahogy „kell". De amikor már egyre inkább a társadalom perifériáiról kezdtek kikerülni az amúgy is megfogyatkozott mesehallgatók, ezek nemigen vártak tőlük egyebet, mint jó mulatást, szórakozást, figyelmük lekötését. S már nem is annyira a tündérmesék varázslatával, amelyek a felnőttek körében is igen kedveltek voltak valaha, hanem inkább novellisztikus, anekdotikus mesék, humoros trufák elmondásával.

Jellemző példája az ilyen hagyománybontó meséknek az a történet, amelyben az elkényeztetett királyfi előbb egy tanácsosát küldi el az aranyhajú királylányért, majd egy Kellemes nevű szolgáját. Csakhogy a lány belehabarodik az érte jövő Kellemesbe, s bár végül is elmegy a fenséges úrfi feleségének, annak váratlan halála után mégis-csak Kellemesnél köt ki.

Ebben a népmesei köntösbe bujtatott történetben az európai novella kezdeti – késő középkori – ízeit érzem. De mit szóljak ahhoz a másik meséhez, amelyben fekete fejű nagy fehér kutyát talál egy reggel a királyné az őt örökké csak keserítő, rossz természetű fiának az ágyán? *„Még a nyelve is kilóg, olyan jóízűen alszik."* Ez nem olyan metamorfózis – emberek állattá, állatok emberré válása –, mint a klasszikus mesehősöké. Félek kimondani, de engem jobban emlékeztet Franz Kafka látomásaira.

Különös módon alakulnak a cigánykörnyezetbe átszivárgott – nem cigány eredetű – népmesék: hőseik gyakran maguk is cigányok, s ilyen mivoltukban szereznek elégtételt győzelmeikkel. Egy szegény cigányfiút például először még disznópásztornak is alig akar felfogadni a király, mondván: *„Cigányt nem fogadok fel, az mind lop."* Mikor az égig érő fa megmászására jelentkezik, akkor is kijelenti: *„Cigánynak nem engedem."* De mit ad Isten, akarom mondani, az igazságkereső, merész képzelet? Épp ő jut fel a fa tetejéig, és nyeri el Tündérszép Ilonát, aztán a királyságot is. Egy másik mese cigányhőse még ki is írja drágaságos palotájának kapujára: ROMA KIRÁLY. Mert hisz ez is cigány vágyálmok egyike lehet: tábla hirdesse, hogy ők is valakik.

A maga módján, gondolom, ez is formabontás. Ahogy sok minden más is, ami helyet kap ezekben az újabbkori gyűjtők által összegereblyélt népmesékben.

Hadd mondjam ki mégis: az írói mesterség titkait fürkészők számára nem az ilyen különlegességekben rejlik a mesék fő tanulsága. Ezek is nagyon fontosak, mert a népmesék mozdulatlannak vélt világában is jelzik irodalom és társadalom szoros kapcsolatát. De még fontosabbak az élőszóbeli előadásnak azok a már említett mesterfogásai, nyelvi leleményei, fordulatai, amelyek ma is gazdagíthatják az írott irodalmat. Amiként sokat köszönhetett nekik annak idején – például a mikszáthi próza.

Mikszáth nemcsak a fantázia jogait védte, amikor a mesék – és főleg a magyar népmesék – kultusza mellett kardoskodott. Búcsúzóra megint őt idézem: *„Az úgynevezett kabátos ember nyelvére ezer ragály ülepszik éppen a műveltség megszerzésével. Magyarul jóformán csak a nép tud. S innen van, hogy mikor a nyelv pallérozása felülről indul, olyanféle képet nyújt, mintha a cilinderkalapot a szőrével szemben kefélik." „A népmesén kell kezdeni és a gyereken... hogy mindjárt frissiben azokból szívja be a magyar nyelv titkos szépségeit, csodálatos meleg színeit, fönséges pompáját, szóval, hogy fölszívja nemzete lelkét és észjárását."*

Eddig az idézet. S itt kezdődik – ha kezdődik – a tanulság.

Erőterek

Teljesen egyedülálló írók nincsenek. Mindenki tartozik valahova, valakikhez. Azokhoz is hozzátartozik, akiktől viszolyog, netán irtózik. Vonzások és taszítások alakítják pályáját, erőterek segítenek – szerencsés esetben – kibontakoztatni vele született tehetségét.

A tehetségteleneken nem segít semmiféle erőtér. Választhatnak példaképeket és ellenpéldaképeket, erőlködhetnek, ágaskodhatnak: hiába.

A tehetségek viszont – kivált a zsenik – egymást gerjesztik. Ahogy Babits írja *Az európai irodalom története* előszavában: *„Homéros fölébreszti Vergiliust, Vergilius Dantét és a századok nem számítanak.*

Egymás nyelvén felelnek egymásnak... együtt-egyek, egymás folytatásai, egyetlen lélekáram részei...” A nemzeti irodalmakról szólva is megjegyzi: *„Nemcsak saját nemzeti talajukból táplálkoznak, hanem világirodalmi áramlatokból is. Hiszen a fának sem elég a föld nedveiből szívott erő: szüksége van az esőre is, melyet az ég szelei hoznak. Ezek az esők végigvonulnak Európán, mindenütt üdítve és termékenyítve.”*

Babits nyilván nem csupán irodalmi szemléletek, módszerek, mesterfogások terjedésére gondol. A „lélekáram” az ő szótárában többet jelent ennél: éltető, tápláló szellemi vérkeringést.

Végül is mindegy, melyik hasonlatnál kötünk ki, hisz úgyis sántít valamennyi. A lényeg viszont ugyanaz: az emberi szellem különféle tartományaiban nem önnön köldököket néző, magános remeték élnek – az irodalomében sem –, hanem kisebb-nagyobb közösségek tagjai. A maga szakállára aligha lehet valakiből író, költő. Csupán másokhoz képest, vonzáskörükben vagy ellenükben (vagy akár egyszerre mind a kettőben).

Ezer példa van erre. Babits is említ jó néhányat, köztük Goethe és Schiller korántsem felhőtlen, különös kettősét, vagy Wordsworthét és Coleridge-ét, vagy Walter Scott és Byron, Byron és Shelley, Shelley és Keats nem kevésbé különös kapcsolatát. Vagy az országok és nyelvek távolságán is átsugárzó irodalmi indíttatások metamorfózisát, például Scott és Byron romantikájának átfordulását az orosz realizmusba, vagy a szintén Scott-követőként indult Balzac hasonló irányváltását.

Számunkra mindebben talán nem is annyira az érzékeny költői intuícióval vagy filológiai aprómunkával kimutatható hatások és ellenhatások az igazán lényegesek, bármilyen izgalmas lehet – hogy már a mieinkről is szóljunk – Petőfi szerepét kimutatni a *Toldi* megszületésében, vagy *„a semmi ágán”* józsefattilai szókapcsolatát megtalálni Csokonainak Földi doktorról írott versében. Ennél is fontosabb ugyanis az a végső soron megfoghatatlan, kinyomozhatatlan lélekjárás, amelyre pontosan ráillenek a Bibliából jól ismert jézusi szavak: *„A szél fúj, ahová akar, s hallod a zúgását, de nem is sejted, honnan jön és hová megy.”* Mert épp ez a megtermékenyítő lélekjárás az, ami nélkül nincs író, nincs költő, nincs irodalom, vagy ha mégis van: süket és lélektelen.

Lehet valaki művelt, olvasott, befogadásra kész mindenfelé nyitott, de hogy *beavatott* lesz-e, az a lélek titka.

És aki az lesz? Az tudja-e, hogy nem ő tehet róla?

Az elhivatott írók, költők önistenítését, zsenipózait a féltehetségek, sőt a dilettánsok is nemegyszer átveszik. Holott még az Ady vagy Szabó Dezső-féle óriásokban sem mindig könnyű elviselni önérzetük túltengéseit (hát még ha óriásszámba sem veszi őket valaki).

Az efféle zsenigőg visszahatás is lehet persze a tagadók gyalázkodására, a fitymálók undorítiszére. Ezért mondta Ady is Muszáj-Herkulesnek magát. Hisz az el nem ismertség kínjait nemcsak a nyughatatlan íróönjelöltek szenvedik meg, hanem a valóban elhivatottak legtöbbike is, némelyikük mindhalálig. József Attilát roppant kevesen tartották nagy költőnek, amíg élt. Még 1933-ban is körülröhögték, mert le merte írni az *Ódá*ban: *„Az örök anyag boldogan halad / benned a belek alagútjain”.* Bokájáig sem érő költőcskék csapkodták a térdüket örömükben: – Ez a marha! Ez még a szart is a versébe írja!

De hiszen a becsületben megőszült Arany János sem járt jobban! Tudjuk, sohasem heverte ki *A tölgyek alatt* című költeménye miatt kapott verses gúnyiratot, s benne a kegyetlen javaslatot: *hallgatva* üljön tovább babérjain, s ne akarjon többé *„ifjú módra hadonázni... s reszkető inakkal hegytetőre mászni”.* Ettől fogva mintha elvágták volna Arany *Őszikéi*t. Pedig nem sokkal előtte táltosodott meg, teljesen váratlanul: fél év alatt több mint negyven verset írt, szebbnél szebbeket, köztük az *Epilógus*t, *A régi panasz*t, a *Tengeri-hántás*t, a *Vörös Rébék*et és más remekműveit. Élete további majdnem öt évében viszont összesen tízet, meg néhány töredéket, szösszenetet.

Mert van olvasói, sőt kritikai erőtér is, amely vagy önbizalmat, munkakedvet ad, vagy elnémítja még a robusztus Berzsenyi dörgedelmeit is.

Maga az író is egyike persze az olvasóknak és kritikusoknak. Sőt kritikusabb talán mindenki másnál, mert ő képtelen úgy venni könyvet a kezébe, hogy önmagát is ne vizsgáztassa, ne tegye mérlegre: mit is csinál jobban vagy rosszabbul, de legalábbis *másként*.

Iszonyú fontos neki – főleg az indulás éveiben –, hogy ez a *másként* világossá váljék.

Mikszáth meg is írja, hogyan rohant végig lihegve – még tizenhat évesen – Jókai regényének, a *Törökvilág Magyarországon*nak a lapjain. Később azonban már nem Jókai, hanem Dickens hökkentette meg és keserítette el: mennyivel jobb könyv a *Copperfield Dávid*, mint amit ő tudna írni. Három év kellett, hogy ráeszméljen – Maculay olvasása közben –, milyen dagályos itt-ott ez a Dickens, milyen fölösleges szószaporításokra képes. *„Kevésre becsülöm azokat az írókat* – folytatja aztán emlékezéseit –, *akik egy könyv benyomása alatt lesznek írókká. Egyetlen asszonyt szeretni egy életen át, majdnem annyit jelent, mint nem ismerni az asszonyokat."*

De bevallja azért: *„Általában Maculay és Carlyle az én tanítómestereim az előadás mesterségében. Elbeszélni nem a regényíróktól tanultam, hanem e két történetírótól és a magyar parasztt ól."*

1904-ben írta ezt, amikor a magyar parasztnak nem volt nagy becsülete. Ő mégis kimondta: az elbeszélés művészetében ezt az elmaradottnak, műveletlennek vélt népséget tartja egyik legfőbb tanítómesterének. De hát Mikszáth bölcs ember volt. Tudta, hogy nemcsak a könyvirodalom erőterében kell élnie egy írónak, ha azt akarja, hogy sokan olvassák és szeressék, hanem a közrendűek eleven szavainak, világlátásának a varázslatában is.

Ez volt az, amit aztán Móricz és a népi irodalom legjobbjai teljesítettek ki. De ők sem egyformán. Jellemző példa erre Szabó István, aki tanulatlan – de sokat olvasott – balatonfelvidéki parasztlegényként jött rá az 1940-es évek utolján, mi cseng hamisan az ő fülének Móricz és a Móricz-követők műveiben. Erősen elhatározta: ő ezt másképpen csinálja. S ha kismester lett is belőle, s aztán fiatal halott, de micsoda kitűnő, eredeti író!

Babits már csont és bőr volt. Csak a szeme ragyogott még ki elevenen pergamenfehérre fakult, beesett arcából. Szemével még tudott beszélni. Szájával már rég nem.

Illyés Gyula búcsúzni ment hozzá egy barátjával. A végét járó, beteg költő csupán egy halvány mosollyal jelezte, hogy megismeri őket, s örül, hogy eljöttek.

A barát némán, megrendülten nézte az előtte fekvő emberi roncsot. Elszorult a torka, képtelen lett volna egy szót is kinyögni. Illyés ellenben szinte vidáman kezdte el mondani a magáét: friss híreket, csattanós történeteket írókról, költőkről és egyéb ismerősökről. Addig-addig, hogy a holtbeteg Babits már nemcsak mosolygott: hangtalan kacagás rázta összeaszott testét.

Végül is elköszönt a két vendég. Mikor kiértek a kapun, megkérdezte Illyéstől a társa: – Mondd, hogy voltál képes erre? Én majd elsírtam magam, amikor megláttam.

– Azt hiszed, én nem? De hát sok mindent megtanul az ember ebben a komédiásmesterségben!

Eddig a történet. Cseres Tibortól hallottam, nem sokkal az ő halála előtt. Azóta pedig nemegyszer eltűnődtem rajta: mi lappanghatott vajon Illyés megjegyzése mélyén? Komédiáskodásnak tartotta valóban írói-költői mesterségét?

Annak is nyilván. Aki bármilyen formában kiáll a közönség elé, annak óhatatlanul fel kell hívnia magára a figyelmét, s le is kell kötnie, akkor is, ha színész, akkor is, ha tollforgató. Még akkor is, ha pap vagy tanár.

Budán, a Városmajorban láttam szembejönni egyszer egy nyolctíz főnyi embercsoportot, férfiakat, nőket. Már messziről látszott, hogy hangosan beszélgetnek, élénk gesztusokkal, de akkor még nem lehetett érteni, miről. – Te, ezek pedagógusok – mondtam a feleségemnek, s ahogy közelebb értek, kiderült, hogy csakugyan azok.

A pedagógus is szerepel. Hosszú éveken át, napról napra, óráról órára. S lehetetlen, hogy ez rajta ne hagyja bélyegét az arcjátékán, hanghordozásán, szavain, mozdulatain, egész mivoltán.

Az író is szerepel. Némelyikük előadóként s itt-ott, ünnepségeken, találkozókon, tanácskozásokon, olykor tévében, rádióban. De aki csak írva – kézzel kanyargatva, írógéppel kopogtatva, számítógépbe táplálva – formálja a maga mondatait, verssorait: lélekben az is a nyilvánosság elé áll ki. S nem adhatja úgy ki önmagát, legmélyebb gondolataival, legbensőségesebb érzéseivel sem rukkolhat úgy elő, hogy az ne legyen valamiféle *produkció*. Hiába, ez már vele jár a mesterséggel. Mert aki „kiáll a placcra", s magát mutogatja, mit is tehetne mást?

De ettől még nem kell csalnia, hazudnia. Ezt a különös kettősséget feszegeti Arany János a *Vojtina Ars poétikája* ismert példázatában, arról az ókori görög népünnepélyről szólván, ahol arra ment a játék, ki tud jobban malac módra visítani. Egy környékbeli pór valódi malacot rejtett a szűre alá, s azt visíttatta – mégsem ő lett a győztes. Ekkor fölfedte titkát a nézőknek, de hiába. *„Bár a visítót gúnyosan emelte, / A hallgatók füttyét megérdemelte. / Mert a közönség érzé, hogy amaz / Úgy rí, miként legtöbbször a malac, / Míg a valódi – csont és bőr noha – / Tán úgy sikoltott, mint másszor soha."*

Aki szerepel, legyen bár író, színész vagy akárki más: mind komédiás. S ezt a közönség is tudja. Annak a királynak ott a színpadon hiába van korona a fején, amannak a parasztnak csizma a lábán, a legostobább néző előtt sem titok: ez nem király, amaz nem paraszt. Csak teszi magát. Tetteti, hogy az. De olyan jó, ha úgy tud játszani, hogy elhisszük neki! Bármit súgjon is közben az eszünk: ha szavait, mozdulatait nem érezzük hamisnak, akkor boldogan adhatjuk át magunkat az elragadó illúziónak.

S mondom, nem csak a színészekkel vagyunk így. Megint csak Arany Vojtinájának szavaival: *„Hazudni rút. Ez ellen a morál, / A társas illem egykint perorál: /De költőnek, bár lénye isteni, / Nemcsak szabad: - szükség fillenteni. / Avagy felettünk nem hazud az ég, / Boltta simulva, melynek színe kék? / A támadó nap burka nem hazud? / S fejünk felett, min jár, nem ál az út? / A csillagok hullása nem csaló? / Távol hegy, erdő kék szine való? / Szivárvány hídja nem csak tettetés? / A látkör széle nem csúf rászedés? / A délibáb, midőn vizet csinál, / Melyben torony, fa kettészelve áll, / Lebegve orma, tótágast az alja: / Hát nem szemed, szomjad ingerli, csalja? ... / Minden hazugság, földön*

ami szép: / Csontváz, ijesztő a valódi kép; / Azt vérrel, hússal ékesíteni / Jer, jer költő! ... hazudva isteni!"

Hazudva... és mégsem hazudva. Arany János is épp az igazság kedvéért bújik bele Vojtina Matyi bőrébe (kora híres tréfamesterének, Bernáth Gazsinak az inasáéba, aki maga is faragott verseket, s *kollégának* szólítgatta a gazdája házában megforduló költőket, írókat), máskor Bolond Istókéba, de már előtte Toldiéba is, hiszen a falun rekedt, kisemmizett, tehetségénél fogva sokkalta többre hivatott Miklósra is jórészt a saját vágyait, álmait ruházta rá...

Egyik öregkori versében – jellemző módon – agg színésznek titulálta magát, sőt, meg is jelenítette végső búcsúját, amikor *„Néptelen, rideg, bús lesz a deszkaalkat. / A nézők csoportja hazaszéled innét, / Egykedvűn felejti mosolyát vagy könnyét, / És a hosszú dráma, melyben szinre lépék, / A nagy játékrendből ki lesz hagyva, végkép."*

Sok író, költő a valódi életét is többé-kevésbé színészként éli meg: szüleitől örökölt nevét átigazítja, sőt másra cseréli, jelmezszerű hosszú hajat, bajuszt, szakállt növeszt, kedveli a jellegzetes ruhadarabokat, a romantikus, bohém, korhely, nőcsábász vagy egyéb allűröket, tulajdon művei patetikus előadásának mámorát, és így tovább.

Vannak, akik szerény tehetségüket is effélékkel igyekeznek megtoldani, magukat akár botrányok árán is elhíresíteni. De az igazi nagyok közül sem mindegyik vet meg némi teátralitást. Ez már természet dolga, s Byronban éppúgy megvolt, mint Victor Hugóban, vagy Tolsztojban és Jókaiban, Petőfiben és Adyban... ha nyomasztotta is őket olykor a magukra vett, s lassan levethetetlenül rajtuk ragadó szerep. Nyilván ezért is írta Ady egyik kevéssé ismert, holott gyönyörű versében, a *Kis, falusi ház*ban: *„Fehér falak, szőke gerendák, / Csöndes, bús, falusi házunk, / Úgy-e, ha mi titokban vagyunk, / nem komédiázunk? // Gyónó, csöndes nagy sugdosásban / Sírjuk ki mély titkainkat / S ha benézünk az éjszakába, / Felénk árnyak ingnak. // S mennyi mindent tudunk mi gyónni / Álmatlan éjórák sorján. / Csitt, jajgatva fut le a hóvíz / A bádog-csatornán."*

Vagy ez is csak egy másik szerep Adynál? A *nem komédiázó* poétáé? Vagy tán egyetlen író, költő sincsen, aki ne játszana valamilyen szerepet *minden* művében?

Maradandó életművet azonban csak az hagyhat közülük hátra,

aki – miközben egész életét végigkomédiázza – *hiánytalan hitelt* szerez magának. Aki úgy tud „szépet hazudni", mint a kék égbolt és a kék messzeség, mint a hullócsillag és a kelő nap, mint a szivárvány és a délibáb.

Mert ami szép, az igaz is, az igaz pedig – ez már közhely – több, mint a való.

Vojtina költőiskolája

Arany János 1850 őszén írta két verses levelét a költői mesterségről Vojtina néven, majd pedig tizenegy évre rá – már pesti lapszerkesztőként – egy hosszabb „Ars poétikát". Költőiskolának mondanám a hármat együtt, hiszen az akkori poétapalánták paidagogószának csapott fel bennünk. Amint maga írta: *„Lettem éneklőből.... énektanár".*

Prózában is nemegyszer értekezett a költői mesterség – s ezen belül a magyar nyelvhasználat – sok csínyjáról-bínjáról. *A magyar nemzeti versidomról, Valami az asszonáncról, Visszatekintés, Irányok, Irodalmi hitvallásunk, A magyar népdal az irodalomban, Népiességünk a költészetben* – csupa olyan tanulmány, amelyet nagy haszonnal böngészhetnek a mai kezdő és haladó tollforgatók is... ha nem riadnak vissza a prózaíró Arany kissé bizony csikorgó stílusától. A korabeli akadémikus modor bilincseitől-koloncaitól ugyanis ő csak a verseiben tudott igazán megszabadulni, nem úgy, mint az *Úti jegyzetek, Úti levelek* Petőfije, aki maga prózai mondatait is annyi játékossággal, az élőbeszéd annyi természetes jókedvével pergette, miként Mikes Kelemen óta tán senki.

Ennek tudatában is érdemes persze végigrágni magunkat Arany minden tudós tanulmányán. De mostani leckénket hadd adja csak a *költő*, a tanácsait versben osztogató Vojtina bőrébe bújva.

Idéztük már tőle a hihető hazugság dicséretét, a kék égbolt, a délibáb, a szivárvány, a hullócsillagok és egyéb szépséges látszatok példáját, de a malacvisítást utánzó athéniét is, aki egy eleven, húsvér malaccal szemben nyerte meg az antik vetélkedőt. Csakhogy az

ilyen példákat könnyebb megértenünk, mint követnünk. Látható-lag őt magát, Arany-Vojtinát is felettébb foglalkoztatta: hogyan hat igazából az a művészi varázslat, amely maradéktalan illúziót tud kelteni a nézőben, hallgatóban, olvasóban. *„Győzz meg, hogy ami látszik, az való: / Akkor neved költő lesz, nem csaló”* – bíztatta az ifjú irodalmárokat, de mivel érezte, hogy ezzel még nem sokra mennek, hosszasan elógott-mógott a költői bűvölet titkain. Kimondta egy-részt, *„hogy e látszatot / Igaz nélkül meg nem csinálhatod”,* másrészt azonban azon is eltűnődött: *„Vásár az élet: a földnek lakossa / Lót-fut, könyökli egymást, és tapossa, / Ad-vesz, civódik, káromol, kacag; / Por, sár megöl, megfojt a hagyma-szag; / S ha kételkednél, hogy mindez való, / Lépen bök egy rúd, feltaszít a ló: - / Mit gondolsz? ha énekbe öntenéd / Úgy, mint van, e sok mozgó pecsenyét: / Ha e vásárból egy karéjt levágva / Beléilleszthetnéd a dalvilágba: / Mit gondolsz, nyerne a költő vele, / Hogy ily igazzal zsúfolá tele? / Hogy macskástúl, ebestül átvevé / Azt, aminek árnyéka az övé?...”*

Ezután jön a híres hasonlat a pesti Duna-part felől látható odaáti pompás panorámáról, amely a víz tükrében ringatózva, fejjel lefelé fordulva és tisztára mosdva bájolja el a költőt. Majd a folytatás:

„Ábrándos lelkem a hullámba mélyed, – / Vágyban elúszva búvárlom a mélyet: / Itt, itt a nymphák! itt a cháriszok!... / Az utcán por, bűz, német szó, piszok.” S a zárósornak ez a meghökkentő, váratlan fordulata vezet el mindjárt a tanulsághoz is: *„Nem a való hát: annak égi mása / Lesz, amitől függ az ének varázsa: / E hűtlen hívség, mely szebbít, nagyít – / Sulykot, bizony, nem egyszer elhajít: / Ez alkonysúgár, mely az árnyakat, / E köd, mely nőteti a tárgyakat; / E fénytörődés átlátszó habon, / E zöld, esős lég egy május-napon; / Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet: / Egyszóval... a költészet.”*

Csakhogy ez a tanulság még mindig elég megfoghatatlan. Hogyan jutunk el a való világból annak égi másáig? A portól, bűztől, német szótól, piszoktól, a magát kutyástul-macskástul kellető valóságtól annak költői tükörképéig, árnyékáig, szépségéig? Arany nem mondja ki, de érzékelteti: csak a *kettős látással* megáldott-megátkozott költői lélek által, amely fényes nappal is képes álmodni, képes révületbe esni, a kézzelfoghatót is látomásban érzékelni, a

szépet, az igazat a mindennapiban, sőt, a közönségesben is meglátni és felmutatni.

Áldás is ez, de átok is lehet, főleg a vele járó túlérzékenység miatt. Enélkül viszont senki sem juthat a *lebegő lelkiállapotnak* ahhoz a képességéhez, amely az írót íróvá, a költőt költővé teszi. Vojtina erre egy léggömbös hasonlattal utal. Aki indulásra kész léggömbnek a kosarába száll – inti az ifjú költőtársakat –, fölös földi nehezékkel túl ne terhelje azt. De annyival igen, hogy amikor *„Recseg az oszlop, enged a kötél, / A tenger néző szívszorongva fél, / Hogy felnyilallik a könnyű golyó, / S egy perc alatt eltűn a léghajó”,* akkor a súlyát érző *„szélházi gömb”* méltóságos lebegésbe kezdjen, oly lassan, nehézkesen kelvén szárnyra, *„Mint bérci sas ha nagy zsákmányt cipel”.*

A legfőbb zsákmány ezúttal: maga a látvány, ahogy kitárul a föld és az ég a léggömb kosarában álló, ott ámuldozó utas előtt – aki te is lehetsz éppen. De jó, ha ámultodban is vigyázol. És *„hogy ne szálljon vakmerőn veled, / A léghajót csinján mérsékeled, / S midőn egekben így zarándokol: / Azt sem felejted: »hátha lebukol!«”*

Igen, a lebegésnek ebben a tudományában kell jártasságot szereznie minden hivatott művésznek. Ebben az ég és föld közötti kényes egyensúlyozásban. Ha csak lent, a földön baktat: vége, a nyers valóságból nem születhet költészet. Ha az „égbe” száll: a saját eszméinek a földi valóságtól elrugaszkodott, vértelen árnyai közé, a levegő is elfogy körűle. Csak a lebegés segít: az élettelen környezetet is átlelkesítő, a köznapi lét csodáit is megsejtő és megsejtető, ihletett állapot. Nem is tudomány ez, hisz valójában megtanulhatatlan. Inkább valami titokzatos – olykor démonikus – belső késztetésre való ráhagyatkozás, amely nemegyszer épp a legkülönbeket emészti el a maga veszedelmeivel.

De visszatérve Vojtinához, jómagam azt is a lebegés dicséretének érzem, amit a versek ritmusáról mond: *„A rhytmus oly láthatlan valami, / mit inkább érzeni, mint hallani, / Mit észrevenni (mint a jó egészség / Szelíd hatásu titkos működését) / Könnyebb, mikor nincs, mint akkor, ha van; / Mi nélkül mérték, rím haszontalan; / S akármint gúzsba kössük: a darab / Kötetlen, buglyos, próza-vers marad.”*

Ne csak a verssorok gyakran alig érzékelhető lebegésére gondoljunk itt, hanem a költői lélekére is, amit csak átvesznek a sorok,

miközben a ritmus úgy köti meg őket, hogy meg is emeli. Erről elmélkedve mondja Vojtina (hogy még egyszer, utoljára őt idézzem): *„Ha írod a verset, nem* öntöd *azt, / Össze nem áll, hiába fúrsz, faragsz, / Majd itt bicsaklik félre, majd amott, / És kárba vesz sok oly becses robot, / Mellyel, ha méltóbb helyre áldozád, / Megkapálhattad vón' kukoricád."*

Tegyük hozzá, a széppróza sem lehet meg ilyen – írója lelkéből lelkedzett, láthatatlanul lebegő – ritmus nélkül. Aki ezt nem érzi, az csakugyan jobb, ha elmegy kapálni.

Nemzedékek

Nem elég írónak, költőnek lenni. Annak is kell tekintetni. Elismerés nélkül mit ér az egész? Még a megjelenés is kevés. Még az is, hogy a vers fölött, az írás alatt nyomtatott betűkkel áll ott a név, az én nevem, a te neved, az ő neve: az ifjú – vagy kevésbé ifjú – tollforgatóé. Akit még az a tudat sem boldogít igazán, hogy szellemének ezt a szülöttét néhány százan most már bizonyára elolvassák, talán néhány ezren is. Több ezer ismeretlen olvasó netán már ébredező érdeklődése sem ér annyit neki, mint egyetlen jeles író vagy költő egyetlen szava: „Ez már döfi!"

Nemcsak a szerkesztőségekbe érkezik hát számos kéretlen kézirat és számos olyan – már kinyomtatott – prózai és verseskötet, amelynek a szerzője epedve várja a dicséretet. Mennél híresebb-nevesebb mesternek számít valaki, annál inkább számíthat arra is, hogy őt célozzák meg műveikkel az elismerésért, az íróvá avatásért esedezők. S ha nem kapnak választ – mert bizony gyakran nem kapnak –, akkor még az is megeshet (volt rá példa), hogy feleségük küld könyörgő levelet a Nemzet Nagy Költőjének: ne sajnáljon néhány jó szót a szegény szerzőtől, mert az már olyan lelkiállapotban van, hogy a legrosszabbtól félti.

Nem nevetségül írom ezt. Igazi tehetség is kétségbe eshet, ha süket fülekre talál.

Kisfaludy Károly szerencsére nem volt süket Vörösmarty verseire,

Vörösmarty is az elsők között figyelt fel Petőfire, Petőfi is a *lelkét* küldte mindjárt a *Toldi* írójának, Arany is segített hódító útjára indítani *Az ember tragédiáját* és így tovább, a Szabó Lőrincet mintegy fiává fogadó Babitsig, a kamaszkorú Weöres Sándor mentorául szegődő Kosztolányiig, vagy akár a nem éppen atyáskodó hajlamú, Csoóri Sándorra mégis pátriárkai áldását adó Illyés Gyuláig.

Sorolhatnám persze az ellenpéldákat is. Mondjuk, Babits és Németh László, Babits és József Attila, Babits és Gulyás Pál viszontagságos viszonyát, vagy Szabó Dezső gyilkos pamfletjét, a fiatal Tamási Áronról *(Sületlenség: T. Á. könyve)*. De ezek sem bizonyítanak mást: aligha nőhetnek úgy fel az újabb és még újabb irodalmi nemzedékek, hogy ne legyen nagyon szoros közük – akár a kölcsönös utálatban, tagadásban, indulataik szikrázásában is – az előttük járókhoz.

Nagyon nem mindegy, hogy *befele jövőként* kinek mi köze van a *kifele menőkhöz*. A felszikrázó indulatok többnyire épp abból fakadnak, hogy nincs meg köztük a termékeny kapcsolat. Hogy – teszem azt – meghal Anatole France, s mint Illyés, a történtek egykori szem- és fültanúja megírja *(Hunok Párizsban)*, temetésén az ifjú Aragon, Breton, Éluard és társaik *A Hulla* címmel osztogatják különkiadású lapjukat róla, *„a rothadékról, erről a féregről, akinek végre már férgek kerítik ugyancsak a sorsát”*. No de a mi József Attilánk sem volt sokkal finomabb, amikor a még élő (és őt aztán túl is élő) Babitsot titulálta *Dala-dög*nek, s kívánta neki: *„Pálmáját öntözzék ebek, / álljon közibük ő is. / Kertésszen őszi kerteket, / hol megtrágyázzák őt is. / És orrát vájván, mint a vermet, / csak higgye azt, hogy elmerengett.”* Később megkövette ugyan a bántásért, de hogy szívből megszerette volna? Úgy biztos nem, mint Juhász Gyulát, aki nemcsak mint induló poétának egyengette az útját, hanem szomorú példájával megkönnyítette tán – másfél évtizeddel utóbb – az életből való menekülését is. *„Szól a telefon, fáj a hír, / hogy megölted magad, barátom, / hogy konokul fekszel az ágyon. / A bolondok között se bírt // szíved a sorssal. Sehol írt / nem leltél arra, hogy ne fájjon / a képzelt kín e földi tájon, / mely békén nyitja, lám, a sírt.”* (Meghalt Juhász Gyula. 1937. ápr. 5.)

Nem félelmetes? Atyai barátját búcsúztatva mintha önmagáról

szólna a költő a számára is hamarosan – alig hét hónap múltán – eljövendő *múltidőben.*

Dsida Jenőnek is volt egy ilyen atyai barátja. Kivételes tehetségét Benedek Elek – az erdélyi gyermekolvasók „Nagyapója" – látta meg a húszas évek elején. *Az én célom nem a dicsőség"* – vallott neki válaszképpen az akkor mindössze 14 és fél éves kis kamaszdiák. – *„Kicsiségem és gyengeségem tudatában – hiszen még csak most kezdek szárnypróbálgatásaimhoz – csodálkozva kérdezem: ugyan mi okom lehetne elbizakodottságra. A büszkeség, az más. Büszke vagyok a Nagyapó szeretetére és dicséretére, de csak előlegezett ajándéknak tekintem őket, melyeket utólag szeretnék erőmtől telhetően kiérdemelni."*

Még akkor is csak húszéves volt, mikor váratlan agyvérzés vitte el „Nagyapót", s felesége – aki nélküle nem akart tovább élni – vele ment a sírba. Különös látomással búcsúztatta őket az „unoka": *„Karonfogva bandukoltak, rogyadozó / inakkal a napsütéses temetőben. / Utánuk mentem: / az asszony kicsi fonnyadt szája / mosolygott, hajuk kopott / ezüstje összefolyt a fényben. / Keresték a helyet, ahol legjobb / lesz feküdni, a legszebb, / legnaposabb helyet keresték. / Örökké tartó, visszatérő, / boldog nászéjszakáról beszéltek."* (Helyet kerestek)

Jó tudnunk különben, hogy amikor annyian menekültek el a trianoni határon túlra került Erdélyből, a 62 éves Benedek Elek épp ellenkezőleg: visszatért. 1921. augusztus 5-én ért haza. Ő is úgy gondolta, mint Kós Károly és még ki tudja, hányan: neki ott dolga van. Eleinte ki sem mozdult ugyan szülőfalujából, Kisbaconból, szántott és vetett, gyümölcsöt szedett. No de közben a levelek is jöttek-mentek. Néhány hónap múltán már csodálkozva írhatta fiának, Marcellnak Budapestre: *„Maholnap ott leszek, ahol volt hajdanában jó Kazinczy Ferenc: egymás után mutatkoztak be a fiatal írók, s örömmel jelenthetem neked, hogy elég gyakran van alkalmam – felsikoltani. Nem is álmodtam, hogy mire jövök haza; hogy tisztán az itthon létem milyen erőt öntött a már-már csüggedő írói gárdába. Lehetetlen meghatottság nélkül olvasni a hozzám érkező leveleket, s hallani, hogy az én leveleim kézről kézre járnak."*

„Udvarhelyt a kat. gimnáziumban végeztem 1917. évben" – írta neki például a fiatal Tamási Áron. – *„Hatodikig harisnyában jártam, verekedni – akár bicskával, akár anélkül – igen jól tudtam, s a faluban*

jobb kaszás nem volt, mint én nagyobbacska diák koromban." Elmondta aztán Amerikába készülődését is és még sok egyebet, majd hozzátette: *„Ha tudna szakítani egy mákszem időt, hogy egy-két sort írna nekem is, végtelenül boldog és hálás lennék. Legalább több útravalóm és vigasztalóm lenne az úton."*

Tízévi „amerikázásra" készült Tamási, szerencsére csak három lett belőle. De ezalatt is küldte leveleit Kisbaconba, *„Édes Elek bácsi"* címére, akinek nem csekély része lehetett abban, hogy hazavágyott és haza is jött. Így mégsem maradt a magyar irodalom Tamási Áron nélkül. Mert hiszen tíz év elteltével már aligha ott nem ragadt volna mindörökre.

Eltűnődöm: egy Tamásihoz fogható magyar tehetséget hazahúzna-e ma is a szíve és az a tudat, hogy várnak rá? Egyáltalán: ki az még – akár Erdélyben, akár a szűkebb hazában –, akin így tudnának csüngeni fiatalabb írótársai? Vagy ha nem csüngenének is rajta, legalább adnának a szavára? Vagy ha a szavára sem adnának, legalább utálni, gyűlölni, tagadni tudnák? Mert még az is jobb volna, mint tudomást sem venniük egymásról kifele menőknek és befele jövőknek.

Madárrajok

A költők, akár az énekesmadarak, rajokban szoktak mutatkozni – mondogatta Babits, de áll ez többé-kevésbé a prózaírókra is. Pontosabban: a költőkre is csak többé-kevésbé áll, hiszen köztük is akadnak rajokba aligha sorolható nagy magányosak, mint teszem azt, Homérosz, Dante, Milton, Blake, Puskin, vagy akár a mi Zrínyink, Csokonaink, Berzsenyink, Vajda Jánosunk.

Babitsnak mégis igaza van. A magányosan daloló madárkák többnyire bizony bajosan boldogulnak. Többedmagukkal sokkalta könnyebb észrevétetni magukat és hangjukat. S egymás felé forduló figyelmük is számít persze, nem is keveset. Hogy minden soruk, minden szavuk fontos az ő tollforgató társaiknak: azok már akkor méltányolják őket, amikor a műértők szélesebb körében talán még

teljesen ismeretlenek. Velük együtt tervezhetik – szerencsés esetben szerkeszthetik is – a lapot, az ő lapjukat, mely hetedhét határba szétviszi hírüket-nevüket, megteremti olvasóközönségüket. Vagy velük együtt hozhatnak össze legalább egy-egy antológiát, ha többre nem futja az erejükből. Mert ha csak úgy külön-külön dalolnak, csicseregnek, csattognak, csivitelnek – mire mennek? József Attila is mit ért vele, hogy arra intette önmagát: *„ne csatlakozz a hadhoz”*. Vagy mire jutott annak idején Vajda János a Petőfi- és Arany-epigonok népes hadai ellenében? Vagy akár a következő nemzedékbeli – már a kiegyezés korában induló – Reviczky Gyula, Czóbel Minka, Komjáthy Jenő? Holott a holnaposok, a nyugatosok együttesének nem sokkal később már olyan erővel sikerült megszólalnia a magyar Parnasszuson, hogy énekük hamarosan minden figyelmet magára vont, még a tőlük idegenkedőkét, sőt irtózókét is.

Honnan támadt annyi tehetség a táborukban, alig néhány év alatt?

Ezt a titkot már sokan feszegették. De egyéb magyarázat aligha adható: tehetségekben soha sincsen hiány. Minden kor megtermi a maga tehetségmagvait, csak nem mindegyik tud gazdálkodni velük: megőrizni, felnevelni a kicsírázó „újulatot”, a zsenge poétapalántákat. Mindig sokkal több palánta pusztul el, vagy marad fejletlen, senyvedt, csökött, mint amennyi fel tud nőni, s ki tudja bontani rejtett képességeit. Így van ez még a termékeny történelmi korokban, a művészetek fejlődésének jobban kedvező társadalmakban is, s hát még a nagy aszályok és apályok idején. A környezet serkentő vagy gátló hatásaira a képzőművészet és a zene az irodalomnál is jóval érzékenyebb persze, de nincs olyan áldott időszak, amikor a tehetségek nagy része – ilyen vagy olyan okból – az író-, költőmagvak közül is el ne kallódnék. Ez ellen a legistenibb talentum sincsen biztosítva. *„Sokan vannak a hívatalosak, de kevesen a választottak.”*

Móricz Zsigmond a 20-as évek vége felé – még jóval az *Életem regénye* előtt – írt egy rövid *Curriculom vitae*-t. Ebben olvasható egy különös mondat. A *Nyugat*, mint tudjuk, 1908-ban indult meg, s még azon az őszön megjelent benne Móricz *Hét krajcár*-ja. *„Ez csodálatos esemény volt életemben* – emlékszik vissza –. *Egyszerre megtanult írni a tollam.”*

A fogalmazás nyilván nem véletlen. Ha nem fogadja be a maga körébe a *Nyugat* gárdája, az a toll továbbra is tanulatlan marad. Eddig is ő tartotta a kezében, mégsem volt képes bizonyságát adni a születése – vagy fogantatása – óta benne szunnyadó tehetségnek. Eddig is a *hívatalosak* közé tartozott, de csak most lett *választott*. Megtanult írni a tolla – s erre őt is megtanította.

Ma már középfokú tanintézetek közhelye: nemcsak a költő írja a verset, a vers is írja a költőt. Ahogy a novella, a regény, a dráma is írja a maga szerzőjét. Móriczot – az igazi Móriczot – is úgy kezdte írni a *Hét krajcár*, mint alig néhány évvel előbb az addig csak klapanciákra képes Adyt az *Új versek.* 1908-ban Móricznak már csak csatlakoznia kellett a bolyhoz, amelynek magvát a nem sokkal hamarabb egymásra lelt holnaposok adták. De *Holnap* sem lett volna és *Nyugat* sem, ha az egymásra találók nem lelnek egyúttal önmagukra is. Ha Ady, Babits, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula, Miklós Jutka, majd Kaffka Margit, Kosztolányi, Karinthy és a többiek madárraja nem úgy verődik össze egy-két év alatt, hogy tagjaik eközben *önmaguk fölébe emelkednek*, ki csak néhány szárnycsapásnyival, ki pedig merészen szállva, már-már a mennybolt magasába. Akárhogy is: a csodát *együtt* bűvölték-bájolták, lesték és éltették és élték át, egy olyan történelmi atmoszférában, amelyben Bartók és Kodály is szárnyra kelt, de Rilke, Musil, Franz Kafka, Schönberg, Sztravinszkij és a huszadik század más nagy mesterei is.

Az első világháború utáni időkben jóval lassabban és bajosabban verődött össze Erdélyi József, Szabó Lőrinc, József Attila, Illyés, Sinka, Kodolányi, Németh László, Tamási Áron, Szabó Pál, Veres Péter és társaik nemzedéke. Illyés mégis őket emlegette – Babitsra hivatkozva – rajban mutatkozó énekesmadarakként az 1970-es évek elején, az Egyetemi Színpad nevezetes Németh László-estjén, amelyre az ünnepelt csak a kórházból küldhette el – magnókazettán – megrendítő vallomását. Nem a madárrajról, csupán önmagáról. Ezeknek az íróknak a csapatát ő sohasem vélte olyan együvétartozónak – még a tőlük korán elkülönült József Attila híján sem –, mint amilyennek a népi irodalom hívei szerették volna látni. 1942-ben pedig már-már kegyetlenül írta: *Van a magyar életnek egy félelmetes*

jelensége, úgy hívják: «népi irodalom». Ez nem úgy támadt, mint más tisztességes irányok, hogy egy csomó író valami alapelvekben megegyezett; a közös nyomás ellen a közös érvényesülésre összeszövetkezett. Ennek az iránynak az írói egymást rosszul ismerik, kevésre becsülik. A politikai világnézetek minden tája felé vannak szórványaik. Kiadóik egymást rágalmazzák. Szinte egy sincs közöttük, aki a népi irodalomba, úgy, ahogy a köztudatban él, belé kívánna tartozni."

De mindezek után ő is oda lyukadt ki: *„A «népi irodalom» mégis van valahogyan. Úgy, mint a nagy történeti ideák, amelyeket nem emberek csinálnak, hanem ő csinál embereket... Olvasó tízezrek támadtak, akik megtanulták a jó oldalaikat olvasni – s idegeik kánkánját megbocsátani. Mintha nem is az írókat olvasnák már, hanem ami bennük is hályogjában akar kibomlani."*

Hozzátehetjük: akart, de nem tudott. Letaroltatott. 1956-ba játszott még bele valamennyire. Ami máig megmaradt belőle, az a java művek sora.

Jöttek aztán az *újholdasok* is, az *újnépiek* is (Juhász, Nagy László, Csanádi Imre és társaik, Kormost sem véve ki), a tűztáncosok, a kilencek, a posztmodernek, hogy tovább ne is merészkedjen a számbavételben. Besorolhatatlanok is szép számmal vannak ugyan mindmáig, de a madárrajok szerepe, divatja nem látszik, hogy veszendőben volna. Ahogy nincsenek múlófélben az ezzel járó irodalmi pártoskodások, pozícióharcok, lekicsinylések és felmagasztalások, kiátkozások és szentté avatások sem.

Mindezek mérlegét már az unokáink készítik majd el, akiket remélhetőleg hidegen hagynak a mai rokon- és ellenszenvek, rajongások és undorkodások. Akiknek a ránk tekintő szemében már csupán az időálló, romolhatatlan művek számítanak, hiszen mi más hitelesíthetné a sokféle hangú, de egymást erősítő megszólalásnak azt az élményét, amit Móricz így fejezett ki: *„Ez csodálatos esemény volt életemben. Egyszerre megtanult írni a tollam."*

Igazságtalan a sors, mindig is az volt. Nem egyformán méri ki az emberfiaknak az örömöket és a kínokat. S a tollforgatókhoz sem igazságosabb. Még az istenadta talentum sem számít neki sokat, a kezdeti sikerek és sikertelenségek osztogatásában meg kiváltképpen nem. Holott még aranyat érő tehetségeket is tönkretehet, épp az indulás idején, a sorozatos elutasítás, a megalázó visszhangtalanság.

Olyasféle állapot ez, mint a viszonzatlan szerelemben vergődőké, akik egész lényükkel áhítják a beteljesülést, de félreérthetetlen szavak, gesztusok, hűvös tekintetek jelzik mindig újra: nem kellenek. Azok az elfogadásra, megjelenésre, lelkes olvasókra váró versek, novellák és egyéb írások ugyanis, amelyek megjárják a különféle szerkesztőségeket – legyenek bár csapnivalók –, könyörgések, jeladások is: szeretnék valaki lenni, valaki, akit szeretnek – segítsetek!

Küszködő ember persze a szegény szerkesztő is, aki csak olvas és olvas, s olykor mintha már nem is kézirat-, hanem homokhegyek emelkednének körülötte. Hogy lelje meg bennük azt a néhány aranyszemcsét? Hol itt, hol ott csillan meg előtte valami, no de hiszen az értéktelen kvarckristályok apró szemecskéi is oly csábítóan tudnak csillogni-villogni néha!

Nem, ő vigyáz, hogy könnyűszerrel el ne csábítsák. A neves írók, költők írásainak többnyire szabad utat ad (mert érdemesek is rá). De a névtelenekéinek, akik még senkik és semmik az irodalomban? Az övéiknek bizony jóval nehezebben (ha érdemesek is rá).

Akadnak ugyan kivételek. Az új tehetségek felfedezésében oly szenvedélyes Osvát Ernő, tudjuk, épp azért keveredett már-már véres vitába a *Nyugat*ot pénzelő Hatvany Lajossal, mert az sokallotta az ismeretlen, sose hallott neveket a lapban. Vagy mai (illetve halála óta, sajnos, már tegnapi) példaként Fodor Andrást említhetném mint ifjú poéták elszánt felkarolóját, borzas hajuk fáradhatatlan fésülgetőjét.

A legtöbb költőpalánta vagy írójelölt azonban sebeinek a sajgását érzi inkább, ha szerkesztőkre és szerkesztőségekre gondol. Bármilyen szép szavakba csomagolnak egy-egy neki szóló *nem*et, csak szíven ütik vele. S hát még ha a kritikusi kitanítás tüskéivel is meg-

rakják! Csoda-e, ha annyi delikvensben forr fel a düh: „Marhák ezek! Micsoda hitvány vackokat képesek közölni! Engem meg nem, és megint nem!”

Nem mintha az elutasítottaknak mindig igazuk volna. Sőt, többnyire nincsen. Néhány emlékem mégis arra int, hogy olykor a szerkesztőknek sincsen.

Boldogult úrfikoromban – még 1956 előtt – az *Irodalmi Újság*nál dolgoztam egy ideig rovatvezetőként. Az akkoriban induló Rákosy Gergely oda is elküldte írásait, de választ nem kapván, végül már táviratilag sürgette a szerkesztőséget, mondjanak bűt vagy bát. *„Se bű, se bá”* – szólt a szellemesnek szánt távirati válasz, amely alá a lap első embere viccből az én nevemet íratta, épp szabadságon lévő munkatársáét. Visszatértemkor hangos hahota fogadott, s vidám beszámoló, hogyan fizették ki ezt a Zalaegerszegről, vagy honnan okvetetlenkedő fickót, aki – hahaha, hihihi – épp Rákosi néven akar író lenni. (Akkor még mintha – írói nevén – y-talan lett volna.)

Mindez jóval amaz örök emlékű másik Rákosinak a bukása előtt történt, s az akkori idők nyomasztó légkörében nyilván még jobban fájt az ismeretlenséggel viaskodó fiatal vidéki írónak. A forradalom idején, ki tudja, talán ennek a keserűsége is belejátszott viselt dolgaiba, amelyek miatt aztán még inkább kifizették, ezúttal mázsás börtönévekkel.

Sohasem volt kedvem mosakodni előtte, hogy visszaéltek a nevemmel. Most meg már késő; legfeljebb a sírjának suttoghatnám el.

Meg az én rovásomon is van azért egy s más ezekből az időkből. Az akkor még dús fekete hajú Sánta Feri például egy novelláját hozta, nem sokkal az *Emberavatás* megjelenése után, amellyel úgy robbant be a magyar irodalomba, mint hajdan Móricz a maga *Hét krajcár*jával. S én bizony fanyalogtam: „Te, ez már nem olyan.” *Másmilyen* volt nyilván, de arra nem szolgált rá, hogy visszaadjam, s mást kérjek helyette. Ahogy nem szolgált rá az akkor még főiskolás Csurka Pista *Nász és pofon*ja sem, amelyből viszont – egy nálamnál jobb szemű szerkesztő jóvoltából – hamarosan az ő *Hét krajcár*ja lett.

Nem mindig ok nélkül száll hát az átok a kevésbé ismert szerzők

művei felől döntő kisebb-nagyobb hatalmasságok fejére. Akik egyébiránt az irodalmi nyáj minden hájjal megkent, tudós terelgetői is lehetnek, nem csupán bamba kisbojtárok (mint én voltam akkoriban): ők is tévedhetnek egy-egy jobb sorsra érdemes növendék juhocska kvalitásait illetően. Még nyakát is szeghetik, ha nem tetszik nekik.

Mikszáth, mint tudjuk, majdnem így járt annak idején. Poklairól, amelyekbe alászállt vala írói indulása éveiben, egyszer már szót ejtettem. De arról még nem, milyen részük volt ebben a korabeli pesti lapszerkesztőknek. Igaz, ő maga sem igen vallott erről, de hogy mit érezhetett ifjúkorának kritikusai iránt, azt elárulja a gyilkos irónia, amellyel utóbb Gyulai Pál költeményeit készítette ki (*Amikor a hóhért akasztják*). Mikor pedig meghalt, özvegye meg is írta visszaemlékezéseiben hajdani kálváriájukat.

Röviden: szülőföldjén, Nógrádban Mikszáth hamar nevet szerzett mint kisebb-nagyobb úri társaságok sziporkázó szavú mókamestere, akinek a kajánkodásain jobbára még a kárvallottak is szívből nevettek. Nehezebben bocsátották meg neki, hogy nem akar rendes ember lenni: szolgabírói vagy egyéb biztos hivatalnoki kenyér helyett firkászi álmait kergeti.

Ezek az álmok őt csakugyan a jégre vitték. A pesti irodalmi és zsurnálélet jegére, ahol ez a palócosan beszélő – s palóc és tót parasztokról írogató – furcsa figura nem bírt megállni a lábán. Végigházalta írásaival a szerkesztőségeket – csaknem mindig hiába. Nagyokat bukott a jégen, aztán be is szakadt. Fuldoklott az adósságokban, s miután feleségét hazaküldte a családjához, őt úgy lakoltatta ki a Bodzafa utcai háziúr, hogy az elmaradt lakbér fejében még bútorait és egyéb holmijait is ott fogta. Mehetett – úgyszólván egy szál ruhában – albérlőnek, majd ágyrajárónak, végül hajléktalan csavargónak. Bár ez utóbbiról már restell is írni az özvegy feleség, született Mauks Ilona.

A többit már az iskolában is tanítják, attól fogva, hogy Mikszáthnak sikerült ismét felvergődnie legalább az albérlőségig, s épp ott feküdt a fűtetlen, fagyos szobácskában, betegen, amikor rányitotta az ajtót egy jó szimatú vidéki laptulajdonos, aki épp szerkesztőt keresett – tehetségeset, de olcsót – a *Szegedi Napló*nak. A rákövet-

kező évben – 1879-ben – zúdult a nagy árvíz Szegedre, s az országnak – sőt, a rátarti pesti redakcióknak – az elpusztult városra forduló figyelméből a brilliáns beszámolókat író Mikszáthnak is jutott. És így tovább, nincs miért folytatnom, hisz ebben az egészben nem a sikertörténet a lényeg, hanem az: hajszál híja volt csak, hogy – értelmetlenül, megértetlenül – el nem kallódott mindörökre a magyar irodalomnak ez a páratlan zsenije.

Foglalkozási betegség

Több ilyen nyavalya is akad alighanem, már ami az írókat, költőket illeti. De a leggyakoribb, a legáltalánosabb nyilván a *sértődöttség.*

Sértett hiúságnak is mondhatná valaki. De kell-e hiú majomnak lennie annak, aki tisztes tollforgatóként *visszhangra* vágyik? Aki elbúsul, sőt nekikeseredik, ha elmarad a várt siker, elismerés, díjazás, miegyéb?

Vagy mégis mind hiú majmok volnánk, akik erre a mesterségre adtuk a fejünket? Nem az a bajunk, hogy önmagunk titkos imádatában mindig többet-jobbat várunk, mint amit megkaphatunk?

Vannak persze, akik – méltán vagy nem méltán – csakugyan nagyon keveset kapnak, és vannak, akik – méltán vagy nem méltán – igen sokat. De hogy az utóbbiak ne volnának sértődöttek? Nemrég olvastam Temesi Feri dohogását arról az íróbarátjáról, aki ha szellent egyet, rajongói azt is mindjárt aranyba foglalják, s elgondoltam: az az íróbarát sem lehet igazán boldog. Őt ugyanis nemcsak Feri szókimondása sértheti, hanem az őköréje gyűltek lelkes lihegése is. Jobb szeretné, ha valódi, vájt fülű kritikusok menesztenék a mennybe, s nem *ezek* dörgölőznének hozzá és hozsannáznának neki, akiket ő miért is rühellne kevésbé, mint Ady hajdanán a maga „duk-duk"-jait? Adyval is a költői sértődöttség íratott ilyeneket: *„Ravasz, kicsi emberek belém kapaszkodhatnak, mert türelmes vagyok és egy kicsit élhetetlen, de oka ennek se vagyok." „Igenis, engem tudtomon és akaratomon kívül száz-kétszáz ember megtesz garabonciás diáknak." „De azt már jogom van kijelenteni, hogy a nevemben, cégé-*

rem alatt ágáló senkiket jobban útálom, mint általában engem szokás útálni."

Nem csoda, hogy ebből botrány kerekedett akkoriban: a nevezetes „duk-duk affér". Vagyis további sértődések és sértődöttségek; hogy mást ne mondjak, a *Holnap* egész társaságáé s a szószólójukként felszisszenő Juhász Gyuláé, akit Ady sem tekintett ugyan afféle *ágáló senkinek.*

De minden affér nélkül is hányszor kezd el sajogni az a mimóza hajlamú, már-már betegesen érzékeny írói-költői önérzet, miközben olthatatlanul szomjúhozik az olvasói odafigyelés, a megértés, a befogadás újabb és újabb jeleire!

Nem is biztos, hogy betegség ez. Eljutni a másik emberig, *„lélektől lélekig"*, áttörni a közöny és az értetlenség válaszfalait, szigetelő rétegeit: természetes törekvése minden íróművésznek. Sőt, épp az volna természetellenes, ha netán búsan beletörődnének: a süket semmibe vész el a szavuk, üvöltsenek bár, vagy suttogjanak, zokogjanak vagy kacagjanak.

És mégsem egészen normális lelkiállapot a jól hallható, erős visszhangért, a közönség kegyeiért, tapsáért sóvárgóké. Az volna talán, ha közvetlenebb és őszintébb lehetne a visszajelzés. Ilyen is akad, de csak kivételesen. És különben is: aki a lelki mélyrétegeket érinti meg, annak nem nagyobb ajándék-e a *megrendülés csöndje*, mint a rivalgás vagy a vastaps, amire a sznobok mindig kaphatóbbak?

Csakhogy ezt a csöndet ki hallja meg? Többnyire még az sem, aki olvasóinak a lelkében kiváltotta, aki művészetével kiérdemelte. A hangos siker mindig meggyőzőbbnek látszik, még ha baráti összebeszélés, egymás kölcsönös feldicsérésének trükkje lappang is mögötte, vagy akár ügyes üzletemberek reklámkampánya, a politikai hátszelekről nem is szólva.

Ahol ennyi minden zavarja meg a hiteles értékrendet, ott a sikertelenség sebei még sajgóbbak lehetnek. Így van ez nálunk is, noha a megjelenő művek nyílt lecsepülése, sárba tiprása meglehetősen ritka. Még a gyengécske, sőt a gyalázatosan rossz írások mellett is többnyire szótlanul megy el a kritika. De mit is tehetne, mikor annyi van belőlük, mint a nyű? Az immár tízéves sajtószabadság a könyvkiadásnak nemcsak az ideológiai korlátait takarította el,

hanem a szakmai szűrőit is jórészt eltüntette. Aki elő tudja teremteni – a maga zsebéből vagy másokéból – a nyomdai költségeket, az meg is jelenhet. Az irodalmi érték szikrája sem kell hozzá. Csak pénz, semmi más. A régi jó kurvaszólás szerint: „Aki penget, az petyegtet".

Csak hát az a *petyegtetés* is akkor igazi, ha a másik fél is élvezi. A legócskább dilettáns is epedve várja, hogy olvassák és dicsérjék, hogy felfedezzék istenadta tehetségét (ami, sajnos, nincs neki). Hogy ne azt kelljen rányomatnia könyvére: *„A szerző kiadása",* s ha ő fizet is ki érte minden fillért a megjelentetésére, vállalkozó valamelyik kis kiadónak, úgy érezhesse: nem csekély áldozat árán, de csak sikerült belül kerülnie az irodalom sáncain.

Szomorú látvány az ilyen szerencsétlen flótás, amikor képes kiülni ama kis kiadónak még a könyvheti sátra elé is, s lesni naphosszat: jönnek-e végre-valahára, akik az ünnepi tumultusban épp őrá kíváncsiak. Jönnek-e művének megvásárlói, akik alig várják az ő személyes és szivélyes dedikációját? S annyiból mintha csakugyan belül volna már az irodalom sáncain, hogy iszonyúan tud fájni neki az előtte elvonuló ezrek érdektelensége. Igen, ő is meg van sértve. Hát ügyet sem vetnek rá? Őt észre sem veszik? A mindenit!

És akik valóban belül vannak a sáncokon? Azokat nem gyötri-e meg, hogy az ide-oda nézelődők tétova seregéből csak időnként válik ki valaki, aki a roppant gazdag kínálatból épp az ő könyvüket keresi?

S ha még csak fájdalmuk fakadna ebből! Istennek a szentje kellene, hogy legyen az az író, aki el tudná fojtani magában az irigységet, a féltékenységet, a keserűséget – hogy ne mondjam, a gyűlöletet – a nálánál sikeresebb pályatársak iránt. Aki ne keresné a meggyőző érveket, hogy X vagy Y ezt miért nem érdemelte meg.

De hát nem vagyunk Isten szentjei! Jön egy újabb Kossuth-, vagy József Attila-, Arany János-, Déry Tibor-, Füst Milán-, vagy ki tudja, milyen díjkiosztás, jön egy újabb könyvhét, könyvvásár, könyvkiállítás, vagy ilyen-olyan meghívás és megnemhívás és annyi más alkalom, ahol – Jézus urunk szavával élve – *„egyik felvétetik, a másik elhagyatik"*, s már megint kitör rajtunk a jól ismert nyavalya. Nem egyforma erővel persze, mert nem vagyunk azért egyformák.

De hogy volnánk teljesen immunisak, mikor egy-két évvel a „dukduk affér" előtt még Ady is képes volt így borongani: *„Nem kellek. Jól van. Jöjjön, aki kell. / Lantot, hitet vígan szegre akasztok. / Kicsit pirulok. Én és a Siker? / Jöjjenek a tilinkós álparasztok, / Jöjjenek a nyafogó ifjú-vének, / Jöjjenek a finom kultúrlegények. / Nem is tudom, hogy mi történt velem, / Hát sokat érne itt a győzelem?" ... „Eh, szebb dolog kopott kabátba szokni, / Úri dölyffel megállni, mosolyogni, / Míg tovább táncol kacsintva, híva / A Siker, ez a nagy hisztérika. / Nyomában cenkek. No, szép kis öröm, / Ezekkel együtt? Nem, nem. Köszönöm.*

És amikor a „nagy hisztérika" nemsokára végleg a karjaiba vette? Nem a dühödt sértődöttség kerülgette-e tán akkor is? *„Dőltömre Tökmag Jankók lesnek: / Úgy szeretnék gyáván kihunyni / S meg kell maradnom Herkulesnek."... „Szeretném már magam utálni. / De, istenem, ők is utálnak: / Nem szabad, nem lehet megállni. // Szeretnék fájdalomesetten / Bujdosni, szökni, sírni, fájni. / De hogy ez a csürhe nevessen?"*

Ady méretű Herkulese ma aligha akad a magyar irodalomnak, ha nem vagyunk is csupa Tökmag Jankók. Ady méretű gőg sem igen szorult belénk. De hogy az írói sértődöttség ősi nyavalyája is kiveszett volna kortársi berkeinkből? Isten ments! Akkor már igazán dögrováson volna a honi literatúra!

(2000)

Látás, látomás

Az irodalmi művek szenvedélyes fogyasztói, például akik egyik regényt a másik után falják fel, szinte már észre sem veszik, hogy olvasmányaik betűkből, szavakból, mondatokból, bekezdésekből állnak. Egy-egy fejezetvég és az azt követő újabb fejezetcím még tán felocsúdtatja őket néhány pillanatra a könyv bűvöletéből, de legtöbbször már mámorodnak is vissza a képzelt hősök varázsos világába, amelyben otthonosabban is érzik magukat, mint valóságos környezetükben. A könyvbeli hősök mintha közelebb állnának a szívükhöz, velük könnyebb azonosulniuk, sorsukra és érzelmeikre

hangolódniuk, izgulni értük, derülni rajtuk. Vagy akár sírni is miattuk, de nem vigasztalan keserűséggel, inkább csak elcsitulni kész, csöndes fájdalommal.

A stiliszták, az esztéták, a kritikusok, a minden néven nevezendő filológusok természetesen másképpen olvasnak. Ők az elemzés, a boncolás mesterei. Szigorú szemükkel minden mondatot külön is látnak, mérlegelnek, néha még szavakra, sőt hangokra is szednek. Fürkész figyelmüket ők elsősorban a *szövegnek* szentelik, még amikor mondatokon túli, tágabb összefüggések felől faggatóznak is. Azt keresik, kutatják, miről vall a szöveg, mit mond, mit sejtet, mit árul vagy nem árul el.

A legtöbb olvasó szerencsére képtelen erre. Ha mondatról mondatra halad is, szinte gépiesen jártatva szemét a sorokon, balról-jobbra, balról-jobbra, lejjebb-lejjebb, tovább-tovább: szeme valójában nem a szöveget látja, hanem amit *belső látása* vetít elébe: helyszíneket, szereplőket, történéseket. Vagyis mindazt, amit eleven illúzióként idéz fel neki az író.

Jómagam, bevallom, többnyire elég nehezen szabadulok a mondatok kötelékeitől. Ott kísért bennem az olthatatlan filológusi hajlam, s megesik bizony, hogy csak többszöri nekifutásra hagyja szabadon szárnyra kelni képzeletemet, amerre egy-egy kedvemre való remekmű röpteti.

Nyilván foglalkozási betegség is ez: túl sok szöveget kellett szerkesztenem, túl sok kéziratot, korrektúrát javítanom életemben, semhogy könnyen tekinthetnék el a holt betűktől, az írott szavaktól, a fehér papíroson feketéllő közvetítő közegtől. De akkor is jól tudom, hogy a szöveg, az csak szöveg, s irigylem azokat, akiket pillanatok alatt elkap az írói fantáziajáték sodra, s máris mintha a valóságban látnának-hallanának mindent, de legalábbis színes-hangos filmnek a pergését figyelnék.

Ez nemcsak őrajtuk áll ugyan, hanem az író tehetségén, művészi erején is. A varázslat őnála kezdődik. Először az ő belső látómezején kell megjelennie mindannak, amit aztán művébe ment. Ennyiből rokonlelkek a festők, az írók, a drámaírók, a filmesek. Valamennyien látásokat látnak, majd közvetítenek, ki-ki a maga eszközeivel, alkotói technikájával.

Kellően kiérlelt művészi eszközök híján persze minden teremtő szándék hiába, az első nagy kérdés mégis az, hogy személyes víziójuk mennyire izgalmas, mennyire eredeti, mennyi szikrázni kész feszültséggel van teli.

De ennél még tovább – vagy ha úgy tetszik: hátrébb – is mehetünk. Bartók például vizionált-e bármit is, mikor azt panaszolta halála előtt, hogy teli poggyásszal kell elmennie (vagyis még mennyi megírni valója volna)? Honnan tudta, honnan érezte ezt? Hallani vélte vajon azokat a már soha fel nem csendülő műveket?

Valamit talán *hallott*, ahogy más művészek viszont *látni* vélnek valamit. De ennek a teremtés előtti állapotnak a titkait már lehetetlen felfejteni.

Itt valójában még kész hangok sem igen léteznek, ahogy kész képek, színek, alakok sem. Csak sarjadzásra váró csírák, vagy *ikrák,* ahogy Németh László nevezi őket, a novellista Móricz Zsigmondról szólván. De gondolhatunk valami őstojásfélére is, mint amilyen a csodálatos vadkacsáé a *Kalevala* első énekében, vagy akár a modern kozmogóniáé a Nagy Bumm előtt. Olyasmire, amiből idővel egész világok kelhetnek ki.

A magyar *költő* szó roppant találó. Azért is tán, mert a készülő verseken többnyire bizony kotlani kell, nem születnek könnyűszerrel. De még inkább azért, mert miközben a mű megszületik – a prózai mű is –, olyasféle tagolódás, formálódás megy végbe, mint ahogy a tojás belsejének csaknem formátlan, lágy szervesanyaga kész kiscsibévé érlelődik. Ahogy fokról fokra alakot ölt – csontosat, csőröset, karmosat, pelyheset –, majd csipogva megkezdi önálló létét a világban.

Minden művész egy-egy ilyen megtermékenyült, de még tagolatlan kezdeményből indul ki, nevezzük bár ezt témának, vagy akárminek. Annyi bizonyos, hogy igen erős és igen személyes érzelmi, hangulati, sőt életérzésbeli töltésének kell lennie akkor is, ha az a költő – prózaíró. A sztori önmagában véve szinte semmi. Az viszont már túl sok is, ha a szerző pontosan tudja – esetleg tételesen meg is fogalmazza –, amit műve által ki akar fejezni. *Ezt igazából csak érezni van joga, többé-kevésbé homályosan sejteni.* S ebből a termékeny homályból kell előderengeniük aztán, előbb az alakoknak, a helyszí-

neknek, majd az írói látomás mind több részletének, beleértve a meginduló cselekmény egymást váltó, egymásba kapcsolódó mozzanatait, fordulatait.

Mindez a „tojásból" kel ki, amelyen persze nem tyúkanyóként kotlik, ücsörög az író, legfeljebb a keblén melengeti, miközben igyekszik szavakba önteni, mondatokba menteni a lelki szemei előtt tisztán, világosan, érzékletesen kibomló, de egyelőre mégiscsak testetlenül kóválygó képeket.

Az olvasó ezekkel a kibontott, kitisztult, érzékletessé elevenedett – s már szavakba is kódolt – képekkel találkozik a maga belső látómezején. Ezeket figyeli, ezeket éli át, teszi a magáévá. Általuk részesedik az író közlendőjéből-mondandójából, amelyet valójában nem a szavak hordoznak, nem a mondatok, hanem az általuk közvetített, felidézett látomások. Ezért is jogos arról beszélni, hogy egy-egy regény újra megszületik minden olvasóban, s mindegyikben egy kicsit másképpen. Amikor pedig letesszük a könyvet, nemcsak az átélt jeleneteket őrizzük tovább magunkban – mindinkább elmosódóan –, hanem a mű által keltett egyetlen erős érzést is, amely a maga tagolatlanságát is formálja. Az író lelkében a teremtés kezdetén megindult varázslat itt teljesedik ki, de már egy másik emberben. Ez a végső értelme – épp a maga megfoghatatlanságában – minden művészetnek.

Ki ölte meg Karenina Annát?

Tolsztojnak szemére hányta egyszer valaki: miért ölte meg Karenina Annát.

– Én nem öltem meg – hangzott a válasz. – Meghalt.

Hogy is van ez? Nem az író dönti el, mi történjék a hőseivel?

Önkényesen semmiképp sem dönthet. Hacsak arról nem, kiket válasszon műve főbb szereplőinek, s miként zökkentsen egyet a sorsukon, hogy megindulhasson a regény vagy a dráma eseménysora.

De már ebben is vannak korlátai. Fantáziáját nekiereszthetti,

minthogy sárkányt röptetne a magasba, de legalább egy szál madzaggal akkor is a földhöz, a való világhoz kell kötődnie. Még ha netán tudományos-fantasztikus regényt ír is, vagy mondjuk, Edgar Allan Poe módján fantasztikusat. Hiszen a felröptetett igazi sárkány is a földre bukik, ha elvágják a madzagját. A regény vagy a dráma is a földre bukik, ha semmi hús-vér-csont nincs a szereplőiben, ha nem többek, mint megfoghatatlan, testetlen kísértetek, vagy alaktalanul gomolygó, karakter nélküli amőbák. Saját testet, lelket, jellemet pedig csak úgy kaphatnak, ha megálmodójuk nemcsak a képzeletét izgeti-mozgatja, hanem az élményeit, az élettapasztalatait is. Ha talál olyan általa jól ismert, két lábon járó, eleven embereket, akiknek a lényét belegyúrhatja – a teremtés írói mámorában – a maga sosem volt világának sosem volt hőseibe, mielőtt lelket lehelne beléjük, s elindítaná őket sorsuk ismeretlen útjain.

Valóság és fikció szövődik hát össze minden ilyen írói teremtményben. Az arányok, igaz, változhatnak, de nem a végletekig. Valamelyes egyensúlynak mindig kell maradnia.

Vagy ott van hőseink *környezete,* amelyben élnek és mozognak. Ez a környezet is a képzelet szüleménye, mégsem gomolyoghat ködösen, homályosan, sem az írói fantáziában, sem az olvasókében. Éles képnek kell kirajzolódnia róla, ahol mindennek jellegzetes alakja és természete van, pontos helye és ideje, mert ez a kis kozmosz máskülönben hogyan vetekedhetne a való világ érzékletességével és érdekességével. Ki jön be az én utcámba? Ki jön be az én házamba? Csakis az, aki ott kedvére valóbbat talál a maga köznapi utcájánál és házánál. Olyat, amibe teljes lélekkel beleélheti magát.

Aki nem restelli mostanában megint a kezébe venni Karenina Anna szomorú szerelmi történetét, s fürkész szemmel olvasni bele a regény első fejezeteibe, az írói nekigyürkőzés sok ilyen titkának az értő tanúja lehet. Nyomon követheti, ahogy a helyszínek rendre elénk vetülnek, ahogy a szereplők sorra megjelennek, s varázslatos erővel vonnak be a maguk társaságába, az események menetébe.

Az eseményeket pedig ettől fogva máris az ő egyéniségük, jellemük, akaratuk, szenvedélyük stb. irányítja. Az író csak azáltal, hogy *elindított valamit*. Hogy ilyen, épp ilyen szereplőket választott, és ilyen, épp ilyen szituációba helyezte bele őket. A többi felől már

nem ő rendelkezik. Neki már csak az a dolga, hogy szereplőinek a bőrébe bújva megélje és meg is írja sorsuk további alakulását.

Ez a megélés és megírás nem is olyan egyszerű ugyan. Elég megnézni Tolsztoj fennmaradt kéziratait. Hol egész bekezdéseket törölt a regényeiből, hol egész oldalakat, néha még egész ívnyi szöveget is, amikor rossz irányba tévedt és elakadt. Addig kellett kínlódnia, míg vissza nem keveredett valahogy a helyes útra.

Minden születőfélben lévő regénynek van ugyanis egy helyes útja. Vagy talán több is, de én ebben nemigen hiszek. Egy írónak csak egy igazsága lehet, s jaj neki, ha nem hallgat a szavára.

Aki ír, az nemcsak ábrázol. Fülel is folyton. Mit szól ehhez az én igazságom? Nem lettem-e hűtlen hozzá? Nem fordítottam-e el, nem hazudtoltam-e meg?

Különös lelkiállapot ez. Valamilyen áhítatféle. Van, aki kegyelmi állapotnak mondja. Ilyenkor mintha semmibe veszne a körülöttünk nyüzsgő világ, annyira csak befelé figyelünk. Mikszáthról mondják, hogy ijesztően el tudott révülni időnként. Családja körében is, akár ebéd vagy vacsora közben. Szeme a végtelenbe meredt, arca elváltozott. Testben ott ült szerettei között, de lélekben valahol messze járt, a maga másik világában. Elmerült egy nem létező létbe, amely pillanatnyilag valóságosabb volt a számára, mint akár a hites felesége.

Ma élő írót is ismerek, aki féltve óvja magát reggelente, ki ne zökkenjen abból az ébredés utáni termékeny belső nyugalomból, amely nélkül napközben nem tud dolgozni. A rádiót nem nyitja ki, újságot nem vesz kezébe, nemigen szól a feleségéhez, vagy az iskolába készülő gyerekeihez sem, s főleg nem veszekszik velük, nem kiabál rájuk, mert akkor vége. Akkor ott kínlódhat egész nap, nem megy a munka, mert a külső környezet erőt vett lelke látomásain.

De hogy is lehetne igazi író, aki nem képes az ilyen alázatos befelé fordulásra, azoknak a képeknek a meglátására, azoknak az olykor igen halk belső hangoknak a meghallására, amelyek munkája közben jó útra vezérelhetik?

Tolsztojból bizonyos, hogy nem hiányzott ez a képesség. Ha valaki, hát ő tudta: hősei útját nem ő jelöli ki. Nem ő dönt sorsuk, végzetük, életük vagy haláluk felől. Ezért is mondhatta nyugodt

lélekkel a maga szerencsétlen Karenina Annájáról: „Én nem öltem meg. Meghalt."

Meghalt, mert meg kellett halnia. Ő, ha teheti, megmentette volna, hisz nagyon szerette. Mennél inkább rohant a végzetébe Anna, neki annál inkább szakadt meg érte a szíve. Hogy mennyire megszenvedte a halálát, azt az öngyilkosság pillanatát megelőző oldalak mind sűrűbb, mind fojtóbb atmoszférája is elárulja. Ahogy az író fokozatosan világossá teszi – a maga számára is –, hogy nincs és nincs és nincs mentség.

Ezért sem lehetnek ma Karenina Annák és Bovarynék az irodalomban. Annyi minden megváltozott azóta, hogy aminek akkor végső tragédiába kellett torkollnia, az ma nem torkoll sehova: belevész egy hagyományos erkölcsi normáit és viselkedési formáit vesztett társadalom csöndesen poshadó mocsaraiba. Bár ki tudja! Aki ma írna hiteles regényt erről az ősi témáról, hátha meglepetve tapasztalná, hogy mocsarak helyett nem várt tájakra vezet az útja...

*

Mindaz, amit elmondtam – ha netán igaz is –, inkább csak a regényírásra áll. Novellába aligha lehet úgy belefogni, hogy ne az előre felismert poénra hegyeződjék ki. Dráma sem igen íródhat az események olyan előzetes megkomponálása és átélése nélkül, amelyben már minden lényeges jelenet és fordulat a helyére kerül. Illyés Gyula mondta egyszer: Budapesttől Genfig összeállt benne a vonaton egy készülő drámájának a terve. Az ilyen késznek érzett drámaszerkezet is változhat persze. A drámaírót is érhetik meglepetések. Amiképpen nem tudhatjuk mi sem, a mindennapi életben – és nem a színpadi deszkákon – forgolódó emberi lények, miket tartogat még számunkra a végzet.

Az írói szuverenitásról

Megütődtem olvasás közben. Nem a fordító – Szöllősy Klára – használt az eredetinél expresszívebb, mellbevágóbb magyar szavakat? „... *elhájasodott törzsét, amely zsíros hasa fölött erősen be volt fűzve, hátra-*

vetette”. Aztán: *„hervatag ajka”*, *„magas gallérja közé bepréselt... hájas arca”, „leszorított vastag tokája”* – mármint I. Miklós cárnak, akiről még azt is tudatja Tolsztoj, hogy *„élettelen”, „örökké fénytelen”* szemével ezúttal a szokottnál is borúsabban tekint a dolgozószobájába belépőkre. Mert fáradt. Mert elfárasztotta a tegnapi kaland. Az esti álarcosbálon felszedett ugyanis egy húszéves ártatlan teremtést – egy svéd nevelőnő lányát –, aki maga sem lévén hajlandóság híján, *„felébresztette szenilis érzékiségét”.* Először egy páholyba húzódtak be, majd a lányt *„elvezették egy bizonyos helyre, ahol Miklós effajta kalandjait le szokta bonyolítani, és a cár egy óránál tovább időzött vele”.*

A pásztoróra eseményeit nem részletezi az író, de azt már igen, hogy a cár másnap *„elvégezte szokásos reggeli mosakodását, jéggel végigdörzsöltette hatalmas, hájas testét, azután imádkozott, ledarálta gyermekkora óta naponta felmondott imádságait, az «Üdvözlégy»-et, a «Hiszekegy»-et, a «Miatyánk»-ot...”*

Egyszóval kegyesen kezdte a napot, s kegyesen is folytatta, amikor – már Téli Palota-beli dolgozószobájában – ezt írta egy katolikus lengyel diák ügyében kapott jelentésre: *„Halálbüntetést érdemel. Azonban, hála Istennek, a halálbüntetés nálunk ismeretlen. És nem az én feladatom, hogy bevezessem. Vesszőfutás tizenkétszer ezer ember között.”* S alá is kanyarította *„mesterkélt, túlméretezett kacskaringójú aláírását”: „Miklós”.*

Csakhogy egy „azonban”-ja Tolsztojnak is van: *„Miklós jól tudta, hogy tizenkétezer vesszőcsapás nemcsak biztos, gyötrő halált jelent, hanem méghozzá fölösleges kegyetlenkedést is, hiszen ötezer vesszőcsapás elegendő, hogy megölje a legerősebb embert is...”*

Igen, ez a fenséges úr, ez a nagy darab hájfalat Tolsztoj tollán: parázna, álszent, szadista alak. 1904-ben íródott a *Hadzsi Murat*, s benne ez a jelenet, épp amikor ismét egy Miklós nevű uralkodó viselte minden oroszok cárjának büszke címét és koronáját. De az író tollát ez sem tartotta vissza, hogy ilyen nyers-őszinte portrét ne rajzoljon a boldogult dédapáról (bár ezt a portrét haláláig nem adta közre).

Hadzsi Murat, a csecsen gerillavezér története egyébként mindvégig a Kaukázus vidékén játszódik. Ezzel a pétervári kitérővel nem is igen lehetett más célja Tolsztojnak, mint hogy még jobban meg-

nőttesse tragikus sorsú főhősét a szemünkben, immár a cár személyéhez képest is.

Utolsó leheletéig küzd a csecsen vezér az őt bekerítő túlerő ellen? Halála után egy ócska zsákba lökve hurcolják körül a fejét Csecsnyában, elrettentő példaképpen? Igen, de mindez csak azért fordulhat így, mert anyját, feleségét, gyermekeit érezte veszélyben. Az ő életükért kockáztatta a magáét. Mindent megpróbált, hogy biztonságba juttassa őket, s nem ő tehetett róla, hogy bele kellett vágnia a vesztét hozó végső kalandba.

Hadzsi Murat levágott fejét Tolsztoj éppúgy megrajzolta, mint előtte az elhájasodott Miklós cárét, de ez a több kardcsapással megsebzett, nyírott szakállú, rövid bajuszú, borotvált csecsen koponya jóval több rokonszenvet kelt: *„Orrlyukaiban fekete vér látszott. Nyaka köré véres kendő volt csavarva. Temérdek sebe ellenére az elkékült ajkak körül gyermekded, jóságos kifejezés ült."*

Nem kétséges egy percre sem, kinek a pártján áll az író. Pedig ő is küzdött valamikor a Kaukázus vidékén, a cári hadsereg tisztjeként. De talán épp ezért ébredt fel benne a bűntudat. Hiszen ő is tanúja kellett hogy legyen olyan eseteknek, amilyet egy csecsen falu felégetése kapcsán ír meg: hogyan rondítottak bele az orosz katonák a falu kútjába, *„nyilván szándékosan, s így nem lehetett vizet merni belőle. Ugyanolyan módon szennyezték be a mecsetet is."* Ezért is tudta ő – legalább ő! – megérteni, hogy az az érzés, *„amely valamennyi csecsenben, a legkisebbtől a legidősebbig, az oroszok ellen élt, erősebb volt a gyűlöletnél. Nem is gyűlölet volt ez: egyszerűen nem vették emberszámba az orosz kutyákat, és olyan undort, utálatot, értetlen felháborodást éreztek esztelen kegyetlenségük láttán, hogy éppoly természetesen törekedtek kiirtásukra, mint patkány, mérges pók, farkas elpusztítására..."*

Írhat így egy orosz?

Csak ha olyan szuverén személyiség, amilyen Tolsztoj volt.

Szolzsenyicin ma otthon él. A vörös cárokkal szemben ő sem volt kevésbé vakmerő, mint nagy elődje a maga korának cárjai ellenében. Sőt, ő többet kockáztatott, mert a tolsztoji világnagyság felett II. Miklósnak sem volt olyan hatalma, mint őfelette a szovjet pártfőtitkároknak.

De Szolzsenyicin hogy ma képes volna a letiport csecsenek pártjára állni? Alig hiszem.

És ez nemcsak azért fájdalmas, mert ő Tolsztojnak mégiscsak igazabb utóda, mint Solohov volt. Hanem mert – érezzenek a csecsenek bármit és bármilyen jogon – az oroszok úgy általában mégsem kutyák, nem farkasok, nem patkányok és nem mérges pókok, ha voltak és vannak is köztük gyilkosok.

„Gyilkosok maguk mind egy szálig, gyűlölöm magukat, gyilkosok” – mondatja Tolsztoj a Hadzsi Murat feje láttán elszörnyűlködő, jólelkű orosz asszonnyal, Marja Dmitrejevnával. De elbeszélésében épp ő, maga az író mutatja meg nem egy honfitársának az emberábrázatát, még a Csecsenföldön harcolók közül is (miközben elismeri: a tűzben égők, vérben fuldoklók, még a fejüktől is megfosztódók ezt az emberséget egyelőre meg nem láthatják).

Azt érteti meg a művészet erejével: *nincs kollektív bűnösség.* Se oroszoké, se csecseneké. Ahogy kollektív felmentés sincsen, „ő is a mi kutyánk kölyke” jogcímen.

Talán veszik észre: mennyire a mának szóló, el nem avult, el nem évült kérdések ezek. S mennyire írói kérdések is.

Illúziók nélkül

Egyik legmegrendítőbb regényét, a *Kivilágos kivirradtig*ot különös képekkel kezdi Móricz Zsigmond. Mintha egy fordított messzelátóval nézné azt a duplatetejű nagy falusi házat s a rengeteg udvart, ahol a további egész történet lejátszódik. A házat egy bolhászkodó komondorhoz hasonlítja, az embereket meg bolhákhoz. *„A ház tornácán mintha bolhák mozognának...” „Szervusztok, kedveseim – kiált a főbolha a pipa mellett, a verandán...” „Kádár Pista legátus!... – mutatta be a jegyző a vékonypénzű szerény kis bolhát, aki pironkodva s törleszkedve tette bele vékony kezét a főbolha praclijába.” „... egy helyes kis fekete szemű bolhácska perdült elő, s csókra adta az arcocskáját”.*

Nyilvánvaló, hogy emberekről van itt szó, ahogy utóbb is: ennivaló kis „bolhalánykáról”, fölényes és hűvös „bolhanéniről” s „illet-

len paraszt bolhaköhögésről". Ez a *bolházás* csak arra kell az írónak, hogy már regénye elején jelezze: ne várjon tőle senki szívmelengető, eszményi históriát. Nagyon is kicsikék lesznek benne az emberek, ugráljanak bár, vagy köhögjenek.

Szíve joga, hogy így tegyen, ha ezzel jobban meg tudja értetni a maga igazságát.

Csakhogy az igazság, bárki osztogassa, egy és oszthatatlan. A múlt nagyjai, hősei, halhatatlanjai sem állíthatók például más mérték alá, mint a *Kivilágos kivirradtig* közönséges földi halandói. S itt kezdődnek a gondok. Joga volt-e, mondjuk, Arany Jánosnak a saját országról és örökös vezérségről álmodozó nagyidai cigányvajda, Csóri alakjába öltöztetni Kossuth Lajost? Vagy joga volt-e Mikszáthnak 19. század végi bankigazgatót varázsolni a szigetvári hősből, az idősebbik Zrínyi Miklósból, mintegy őbenne személyesítve meg a makacsul továbbtenyésző régi magyar úri erkölcsöket? S joguk van-e klasszikus költőink, íróink mai utódainak hasonló vakmerőségre vetemedni, kit törpévé töpörítve a néhai nagyok közül, kit pedig még a földre, a sárba is lerántva a neki emelt történelmi piedesztálról? Vagy ez már nem is vakmerőség, hanem puszta divat? A pozitív hősöket és eszmei tartalmat követő irodalmi idők reakciója hat benne mindmáiglan?

A hitükben megingathatatlan szentemberek, a félelem és gáncs nélküli Grál-lovagok és az eszményi magasságokba emelkedett egyéb kivételes személyiségek csodálata, tisztelete jóval megelőzte persze az idealizálás – némileg hasonló, de sokkal hazugabb – sztálini és zsdanovi követelményeit. S ahogy teltek a századok, az eszményítés őszinte igénye is sokat változott. Mikszáth él is azzal az írói fogással az *Új Zrínyiász*ban, hogy beülteti a feltámadt szigetvári hősöket az Operaházba, Erkel *Szent István*jának előadására, hogy megmutathassa félelmes felindulásukat: *„... mikor aztán maga Szent István toppant be s mindenféle bakugrások között tele tüdejéből kezdett bőgni és ordítani, elszörnyűlködének a középkori leventék a vakmerőségen.*

– Ejnye, beste lélek! Ez a mi első királyunk őszentségét maskarázza ki!

– De ezt már nem tűrjük!

Egyszerre húszan, harmincan is kardot rántottak, hogy a színpadra rohannak és felkoncolják a komédiást...”

„De bár Zrínyi megakadályozta a botrányos szcénát, maga is kikelt a dolog ellen:

– Utálatos! Nem bírom tovább nézni.”

Aki érti, értse. Az *Új Zrínyiász* miatt felhördülni nem éppily nevetséges? Nem mocorog amögött is egy menthetetlenül elavult szemlélet?

De mi lesz akkor az eszményeinkkel? Éltető eszmévé finomult példaképeinkkel?

Erre Karácsony Sándor felelt meg *A cinikus Mikszáth* című remek esszéjében.

Az író cinizmusát szerinte főleg életében emlegették sokat. Ő volt a kiegyezéskori Magyarország „nagy cinikusa”. De az utókor is osztotta ezt a nézetet. Németh László számára is nyilvánvaló *„Mikszáthnak tömör, már-már hősies cinizmusa”*. Szerb Antal viszont azt jegyzi meg: *„Mikszáth derűje, előadásának a bája elfödi azt a mélységes kiábrándultságot, eszménytelenséget, sőt itt-ott cinizmust, ami a mikszáthi világkép alapja.”*

Karácsony Sándor másképp látja mindezt. Azt sem találja cinikusnak, ahogy Zrínyi Miklós alakját idézi meg Mikszáth. Elismeri persze, hogy az író világából hiányoznak a hősök, az ideális emberek. *„Nála még a történelmi óriások is böfögnek... Az a bizonyos nagy időkből felénk halló böfögés azt akarja (és azt is tudja) jelképezni, hogy a nagy ember nem azért nagy alak, mert eszményi figura.”* Akkor ugyanis nem böfögne, hanem csupa gyönyörűt mondana és tenne. Zrínyi azonban már a szigetvári kirohanás idején ugyanilyen volt: böfögős és kikapós, zsarnok és pazarló nagyúr. Várkapitányként mégis óriás, korának hőse, csak 19. század végi bankdirektorként törpe. Amikor pedig megint várúrrá teszik, Vajdahunyad védelmében ő ismét életét áldozza, ezúttal a támadó orosz hadak ellenében.

Hogy milyen az igazi cinizmus, az is kiderül, mégpedig a Mikszáth-regénynek épp ebből a zárófejezetéből. Zrínyiék újabb halálos kirohanása előtt beóvakodik ugyanis a várba – egy föld alatti rejtekúton – az a szemfüles pesti riporter, aki előzőleg botrányt kavart a nagyúr viselt dolgai körül. Pimaszul faggatni kezdi:

„– Igaz-e, hogy ki akar rohanni?
– Holnap reggel megtörténik.”
„– Igaz-e, hogy excellenciád megint száz aranyat tesz a zsebébe?
– Azt én úgy szoktam – felelte keserű mosollyal Vajdahunyad ura.”
„Perényi Miksa közelebb lépett...”
„Tudja mit, excellenciád – mondá szemtelen vigyorgással, halkított hangon. – Ne tegyen a zsebébe semmit; mit ér, hogy az az ostoba kozák, aki levágja, meg fogja ott találni... Én tudom azt, hogy a gróf úr a történelemre dolgozik, és ha én be fogom írni, hogy száz arany volt a zsebében, méltóztatik engem érteni, hát akkor az úgy lesz a történelemben és nem másképp. A felét nekem adja, a másik felét hagyhatja excellenciád valakinek. És mind a ketten csinálunk egy jó gseftet.”

Ki volt a cinikus? Mikszáthot csak akkor mondhatnánk annak, ha a levegőbe beszélt volna: ha nem léteznek az ő korában ilyen figurák a magyar bulvársajtóban. De bizony léteztek, s ő nem tódított, nem lódított. Így látta, így írta meg – művész módjára persze, vagyis jelképesen. Ahogy sok minden egyebet is a maga akkori világából.

Az író dolga nem az – mondja erre Karácsony Sándor –, hogy moralizáljon, hogy prédikáljon, hogy jó útra igyekezzen téríteni bárkit is. Neki más a dolga: az, hogy tisztán lássa, s a maga valójában, igazi értékén ábrázolja a világot s benne az embert, akinek az életében *kellő* és *való* soha nem esik teljesen egybe. Áhítja bár, erőlteti bár az eszményit, mit tehet a saját természete ellen? Hogy pedig mégis eszményei szerintinek érezhesse és mutathassa magát: hazudik és színészkedik, mint például *A gavallérok* lecsúszott nemesi hősei. *„Mikszáthnál az eszmények világa így jelenik meg, mint egy nagy emberi színjáték, amit ki-ki a maga gyönyörűségére és mások falnak állítása végett tudatosan játszik, egészen a maga és mások elbolondításáig.”* De az író szemében, az ő mértéke alatt: mindez csak komédia. Az emberi eszmények csupán csalóka vágyak, oszlatni való illúziók. Az igazi értékek hordozója a szellemvilág szabta kánon, a *kellő*, amit ő, az író is képvisel, kérlelhetetlen józansággal, egy szemernyi illúzió nélkül, mégis megbocsátóan, hiszen tudván tudja, milyen esendő az ember.

Utóirat. A magam 60-as évekbeli kiadású *Új Zrínyiász*ban sehol

nem böfög a feltámadt Zrínyi. A 40-es évek elején íródott Karácsony-esszében ezt viszont még oly hangsúlyosan teszi, hogy aligha lehet szó tévedésről. Egy eszményi lektor csonkította volna meg hivatalból az újabb keletű Mikszáth-kiadás szövegét? Nem csodálkoznék rajta. Akkoriban nem egy példa akadt az ilyesmire.

Tolvaj költők

A költői *hazugságról* már Arany János elmondta a magáét *Vojtina Ars poétikájá*ban („*De költőnek, bár lénye isteni, / Nemcsak szabad: - szükség fillenteni"* stb.), érdemes azonban a *tolvaj* költőkről, írókról is szót ejtenünk. Nem a tisztességtelenekről, a plagizátorokról, hanem azokról, akik – enyhébb szóhasználat szerint – csak *kölcsönöznek*. No de milyen kölcsön az, amit csak elvesz valaki, de soha vissza nem ad, mert nem is adhat?

A *tisztes tolvajlás* azonban a költői-írói mesterségben éppúgy nem bűn, mint a tisztes hazugság *(Minden hazugság, földön, ami szép: / Csontváz, ijesztő a valódi kép*). Arany talán nem Ilosvai Selymes Pétertől lopta a *Toldi* témáját? Igaz, hogy ő ezt nyíltan tette, ahogy Babits is nyíltan kölcsönözte a Bibliából Jónás történetét és Shakespeare sem sokat törődött vele annak idején, mit sütnek majd rá a jövendő filológusok, kitől milyen *„storyt"* tulajdonított el.

Igazából hozzátartozik ez az irodalom egészséges vérkeringéséhez. Az író, a költő nemcsak egyén, hanem egy olyan közösség tagja is, amelyet évezredek és kontinensek szellemi élete teremtett. A *Biblia*ból nem csupán Babits merítette Jónás történetét, hanem Thomas Mann is Józsefét és testvéreiét, Stefan Heym is Dávid királyét, Madách és Kodolányi is Mózesét – ez utóbbi Jézusét is –, s folytathatnánk a végtelenségig. Babits utal is rá *Az európai irodalom története*ben (mint ezt már el is emlegettem), hogy a szellemtüzek egymástól gyúlnak ki. Nemcsak témát, műfajt, módszert, világszemléletet, stílusirányzatot vesznek át egymástól, gyakran a legnagyobbak is, hanem lopják *az örök lángot*, amely nélkül szépség nem születhet. Nemhiába írta Weöres Sándor: *„lángunkban az ő lángjaik lobognak"*

(A vers születése utóhangja. Vagy *Ars poetica*jában: *„Fogd el a lélek árján fénylő forró igéket: / táplálnak, melengetnek néhány világévet / s a te múló dalodba csak vendégségbe járnak”.*

Ő valóban sok *forró igét* elfogott, az ősmítoszok és a pápua temetési szertartások igéitől az aranyjánosi tizenkettesek hömpölygéséig. Sőt nem is akart verseiben saját maga lenni: *„legyél egyén-fölötti: / vesd le nagy-költőséged, ormótlan sárcipődet, / szolgálj a géniusznak, add néki emberséged...”*

A kis költőkre ez nem áll persze, mert ők nem vethetik le azt, ami nincs. Vagyis nagy-költőségüket. Ők nem is lehetnek egyén-fölöttiek. Ők nem is lophatnak szabadon, mint az igazi nagyok. Az irodalomban nincs egyenjogúság.

Ősrégi – és többnyire már untig kiaknázott – kutatási területe az irodalomtörténetnek: ki kire és hogyan hatott, s kit tett ez a hatás elviselhetetlen epigonná, avagy kinek adott – szuverén tehetsége folytán – szárnyakat, hogy röpülhessen *ad astra.*

A tehetség titka mindig megmagyarázhatatlan. De az is (hogy Karácsony Sándor hasonlatával éljek): hol van már bennünk a tegnap megevett paprikáscsirke?

Őt nem írói, hanem tudósi mivoltában kárhoztatták érte, hogy nem közöl műveiben utalásokat, lábjegyzeteket. Erre kifakadt: „Amit egyszer megemésztettem, azt nincs hol keresnem. Az már én vagyok: az én fejem, az én lábam, az én karom. Tessék, a karom itt van! Megnézheti bárki. De hol van benne a paprikáscsirke, amit tegnap délben megettem?”

Az íróktól, költőktől nem követeli szerencsére senki, hogy műveikhez láb- vagy egyéb jegyzeteket biggyesszenek. Arany János, igaz, odaírogatta a *Toldi* énekei elé az Ilosvai versezetéből választott idézeteket, sőt Szilágyi Domokos még sorszámozott jegyzetekkel is ellátta a maga *Haláltánc-szvit*jét. No de az ilyen kivételek még nem veszik el a tudós filológusok kenyerét. Marad elég keresnivalójuk: melyik mester honnan mit kölcsönzött, s paprikáscsirke vált-e benne vérré, vagy netán mákosguba?

Ott van például a *Lúdas Matyi*. Habár hexameterekben íródott, elgondolni sem igen lehet nálánál magyarabb és népibb versezetet. De mit ír Illyés a *Magyarok*ban? *„A bátor parasztfiú meséje, aki fur-*

fangosan háromszor is megbosszulja azt, hogy ura egyszer igazságtalanul megverette, minden bizonnyal francia eredetű. A 13-ik századbeli fablieu valamelyik változatát, valószínűleg azt, amelyet Claude Tillier híres regényében, a Mon Oncle Benjamin-ben is feldolgozott, Fazekas Franciaországban olvashatta vagy hallhatta... Magyarrá azzal tette, hogy rendkívüli megfigyelő és kifejező képességével a hősben egy magyar jobbágyfiú alakját festette le. Környezetéül a magyar falvak életét örökítette meg. Szóval varázslatot mívelt, a valóságból kipárolta az örök művészetet."

Igen, a valóságból. De kellett azért hozzá az a *fablieu* is.

Ihletik egymást a nagy szellemek, olykor még úgy is, ahogy Arany írta Petőfiről, hat évvel annak halála után, 1855-ben: *„Gyakran, ha az ég behunyta már szemét, / Gyakran érzem lobogni szellemét. // Szobámba leng az a nyílt ablakon, / Meg-megsimítja forró homlokom. // Hallom suhogni könnyű lépteit / És önfeledve ajkam szól: te itt?... // S döbbenve ismerek fel rajzomon / Egy-egy vonást, mit szellemujja von. // «Övé! kiáltom, itt, ez itt övé: / A szín erős, nem illik együvé.»"*

Mellesleg: a szemét lehunyó ég újra megjelenik József Attila *Altató*jának a kezdősorában. Amiként ő – erről írtam is már egyszer – a *„semmi ágán"*-t is nyugodtan „elcsaklizta" Csokonaitól.

Még egymás verscímeitől sem mindig óvakodnak a költők. *A szabadsághoz* nemcsak Petőfi írt verset, hanem például Kálnoky László és Nemes Nagy Ágnes is, holott hogyisne tudtak volna az „előzményéről". S Füst Milán is nyilván ugyanilyen tudatosan vette át Berzsenyitől *A magyarokhoz* címet és az ódai emelkedettséget ahhoz a verséhez, amelyben az ótestamentumi próféták ivadékaként inti honfitársait. *„Oh jól vigyázz, mert anyád nyelvét bízták rád a századok / S azt meg kell védened" ... „Oly csodás nyelv a magyar. / Révület fog el, ha rágondolok is. / Ne hagyd hát, hogy elmerüljön, visszasüllyedjen a ködbe, melyből származott..."* Juhász Gyula és Vas István sem restellt – Arany János nyomán – *Vojtinaként* adni tanácsokat az ifjú költőknek, amint versük címében ezt nyíltan ki is fejezték. Ady meg a strófazáró – önálló sort alkotó – *Csokonai Vitéz Mihály*t kölcsönözte el Petőfitől, de egy másik versébe, a *Vitéz Mihály ébresztése*be. Csokonainak a költő szavait is beleszőtte.

Egy nem kevésbé bravúros beleszövést – Csanádi Imréét – nem állom meg, hogy ne idézzek: *„Tél, tél országol odakünn. / Csend. És hó. És halál. / Belül örvényes őrület. / Roncs agy vizionál. // A sír, hol nemzet süllyed el, / nagy kérő száj, nyitott, / poklok láng-őrlő fenekén / bolond malom zokog. // Húzd rá! – az eszelős remény / cincog, a vén cigány, / hogy lesz még, lesz még ünnep is, / jön jobb kor is talán. // Fogytán az erszény és a bor, / a gúnya leszakadt – / Húzd rá! zengesd a fekete, / kigyúló szavakat!"* (Húzd rá, cigány!)

Hadd ajánljam akkor már olvasóim figyelmébe Szilágyi Domokos nagy Vörösmarty-versét is *(Apokrif Vörösmarty kézirat 1850-ből),* Szőcs Gézától meg a *Petőfi-variációk*at. Orbán Ottó más úton jár néhány versében. Kölcsönzött szavakat ő nem szövöget bele soraiba, de megtartja az eredeti versformát, a hozzá társuló hangulatot, s így idézi fel nagy elődeit *(Melyben Balassi módján fohászkodik, Vanitatum vanitas, Epilógus, Illyés Gyula hangfelvételről az „Egy mondat"-ot mondja, Hódolat Weöres Sándornak* stb.). S lírai erővel vall eközben saját magáról is.

Ezer példát hozhatnék még arra, hogyan él a maga *közös* javaival az írók-költők köztársasága. Említhetnék számtalan parafrázist, vagy akár paródiát is. De maradjunk most inkább a *Kalevalá*t „tolvajló" József Attilánál.

Az *Öt szegény szól* és hosszabb változata, az *Áradat* közismerten „kalevalás" vers, bőségesen alliteráló, nyolc (olykor kilenc) szótagos sorokkal. De a költő ennél még sokkal többet is merített az általa igen kedvelt finn hősköltményből, illetve annak Vikár Béla-féle fordításából.

Már az 1926-ban íródott *Hívogató* egyik sora arra a jelenetre utal, ahol a kantelén játszó Väinämöinen köré gyűlik az egész természeti világ, a halak is mind a partmenti nádasba sereglenek: *„A halak a partra jönnek, ott csillognak az ő dalára."* A *Regös ének* piócává bűvölt tányér tésztája is arra emlékeztet, ahogy a *Kalevalá*ban kínálja Lemminkäinent a pohjolai gazda: *„Kukac van a kupa fenekén, / Kígyók úszkálnak közepén, / Szélin férgek csúsznak-másznak, / Fene gyíkok futkorásznak." A hetedik* című József Attila-vers felől meg vita sem lehet, milyen magból kelt ki. A *Kalevala* huszonharmadik énekében a menyasszonyt tanítják, hogyan szorgoskodjon majd ipa-napa

házánál. Az intő szavak egyike: *„Ha bemégy a házba, légyen / Négy, aki a házba mégyen: / Vizes dézsát vígy kezedbe, / Sűrű seprűt hónod alatt, / Fogad közt fenyőszilánkot, / Magad menj be, mint negyedik."* Ez a *negyedik* lett József Attilánál *hetedikké: „A hetedik te magad légy!"*

Hasonló összecsengést mutat az *Ódá*t lezáró *Mellékdal* is azzal a *Kalevala*-részlettel, ahol Lemminkäinen bíztatja szerelmét: *„Ne törődjél semmivel se, / Nem léssz nálam rossz helyen te: / Ölemben, hol ebédelek, / Karomon, hol járok-kelek, / Oldalamon, ahol állok, / És mellettem, hol én hálok!"*

Ez végleg eldönti azt a többek által vitatott kérdést is: honnan vehette József Attila a gondolatot, hogy bejárja kedvese testének lankás tájait? Hogy éppúgy alászálljon rejtelmeibe, mint Väinämöinen az erdő sűrűjében hanyatt heverő, már fákkal és bokrokkal is benőtt óriás Vipunen belsejébe? A *Kalevala* „komoly, öreg" hőse, igaz, csónakot is varázsol magának, s *„Ott evez, sikamlik végig, / Egyik béltül másik bélig, / Elevez minden rejtek útba, / Elirongál minden sutba."* Sőt kovácsműhelyt is bűvöl aztán, hogy szakadatlan kopácsolásával gyötörje ki Vipunenből azokat a varázsigéket, amelyekre oly nagy szüksége van.

Ennek az utóbbi motívumnak már semmi köze sincs az *Ódá*hoz, annál több a költő egyik utolsó verstöredékéhez, amellyel a testébe férkőzött *Ártót* szeretné kiűzni magából. Íme, a megkínzott Vipunen monológjának egyik részlete:

„Pusztulj belsőmbül, pimassza, / Májamból, te föld gonossza, / Ne fald föl szivem közepét, / Lépemet ne túrd szanaszét, / Ne hasogasd már hasamat, / Ne tapodd tovább tüdőmet, / Köldököm ne rágd, ne lyuggasd, / Lágyékim ne tépd, ne szaggasd, / Ne sarabold hátam csontját, / Oldalam ne bántsad folyvást!"

A már súlyos beteg József Attila ezt így visszhangozta: *„Szól a szája szólítatlan, / gondja kél a gondolatban // erőlködik ám az erkölcs / zsigereim zsugorgatja / ne bolondozz a belemben / ne kopogj a kebelemben / babos vesémet ne vesd ki // ne lankaszd a lábaimat / ne szakaszd a száraimat / ne kanyarogj a karomban / ráncom-redőmben ne rejtezz // ne torlaszd el a torkomat / ne lapulj meg a lépemen / ne kiáltozz a képemen / csigolyáim ne csikorgasd / fürtöm tövét ki ne for-*

gasd // --- // Mintha égnék, láng jár végig / Lábujjamról lobog égig // ne nyisd meg az oldalamat // kicsurran a forralt kőnek / vasból való váladéka."

A kölcsönzés nyilvánvaló. De kinek jutna eszébe kárhoztatni miatta a költőt?

Az igazán nagyoknak mindenhez joguk van. Még „orozniuk" is szabad. Lám, ez a töredék is egyike lett József Attila remekműveinek: a saját végső kínjaihoz találta meg benne a megrendítően szép szavakat, fogta el *„a lélek árján fénylő forró igéket"*.

Abszurd

Elbúcsúztattuk hát az abszurditások századát, amely egészen másképp indult annak idején, mint ahogy attól a „különös nyár-éjszakától" fogva folytatódott, amikor *„Véres, szörnyű lako dalomba / Részegen indult a Gondolat, / Az Ember büszke legénye, / Ki, íme, senki béna volt..."* Azóta még több mindenre lehetne büszke ez a legény, ha nem kellene oly gyakran éreznie: nincs mentség. Mennél fejlettebb világot teremt e zsugorodó glóbuson, annál kevésbé hihet – főleg épp az önmaga által felidézett veszedelmek miatt – annak jövőjében.

Ez az életérzés természetesen sokakat áthat az írók és egyéb művészek közül is. Hogyne vált volna hát a 20. század egyik jellemző alkotói irányzatává az *abszurd*, s hogyne vált volna a kor alapvető szimbólumává Sziszüphosz mítosza: az emberi lét abszurditásának talán legősibb megjelenítése.

E mítosz korunkbeli feleleventője, jelentésének újragondolója tudjuk, Albert Camus volt. 1941. február 21-én írta naplójába: *„Sziszüphosz befejezve. Elkészült a három Abszurd. Szabadnak kezdem érezni magam."*

Az eszmélkedő fiatal Camus másik két „abszurdja", az akkor már szintén megszületett *Közöny* és a (később még átdolgozott) *Caligula*-dráma volt. Ezeket különös módon azért kellett mind megírnia, hogy e gyötrelmes években, a nemrég kitört második világháború

egyre sűrűsödő abszurditásai közepette is elfoghassa az eufória: *„Szabadnak kezdem érezni magam."*

Szabadnak Sziszüphosz, a hiábavaló, kínos küzdelem örök jelképe által? Az elkerülhetetlen kivégeztetés pillanatára készülő Meursault által? A féktelen hatalomban való tobzódást a saját halála szörnyű előjátékaként megélő Caligula által?

Igen, és aztán *A pestis* Rieux doktora által is (hogy az egyéb Camus-művek szereplőiről most ne beszéljünk), aki már mintegy „pozitív hőse" lett az emberi lélek abszurd körülmények között is megőrzött belső szabadságának. Az ő személyiségében válhatott teljesen evidenssé, amit az író már hét évvel azelőtt megfogalmazott: *„Boldognak kell elképzelnünk Sziszüphoszt."* Azt a mítikus hőst tudniillik, aki Rieuxban is ott élt, és ott él mibennünk is... már amennyiben modernnek mondott, de az ősvégzetnek a legarchaikusabb módon kitett korunk abszurditásai között is vállaljuk sorsunkat és embervoltunkat.

Sziszüphosz mítosza jelzi, mennyire nem új találmány az abszurd. Akkor sem az, ha a 20. század emberiségének életérzéséhez jobban kapcsolódik – legalábbis az európai kultúrában –, mint 18. vagy 19. századi elődeinkéhez.

Nézegetem például a *Kalevala* abszurditásait. Hogyan született meg a világ – néhány összetört kacsatojásból? Väinämöinen pedig az égi mezőkről a tenger színére leszállt, s ott a fúvó széltől viselőssé vált Ilmatar tündér méhéből? De nem kilenc hónapra, hanem hétszázvalahány évre, hogy a földet aztán erdőkkel és szántókkal, dalokkal és varázslatokkal népesítse be...

Vagy ott van a kalevalai csodamalom, a Szampó, amelynek magyar megfelelőjét a mi *Görög Ilona*-balladánk is megőrizte. Ez is elég abszurd módon támad *„hattyú tollának hegyéből, / borjatlan tehén tejéből, / árpaszemnek aprajából, / nyári gyönge gyapjúszálból".*

Még abszurdabb azonban a hősköltemény 30. énekének az az epizódja, amelyben a kegyetlen télben tévelygő Lemminkäinen menekül meg – társával, Tierával – a havas vadonból, az éh- és fagyhalál veszedelméből. Előbb: *„kezdi kő gyapját kaparni, / szikla szőrét szedegetni, / kő gyapjából szőni kapcát, / sziklaszőrből kötni kesztyűt".* Majd, amikor így felruházkodva is már-már holtan bukik

a hóba: *„Gondjából lovat varázsol, / fekete ményt fájdalmából, / kantárt rá komisz napokból, / nyerget nyomorú dühökből, / jó paripájára pattan, / hóka ló hátára szökken, / s máris messze vágtat onnan / hű társával, Tierával."*

Gondból, fájdalomból fekete mén? Komisz napokból kantár, nyomorú dühökből nyereg? Ehhez bizony féktelen fantázia kell. A hajdankori finn ősatyák azonban a jelek szerint ennek sem voltak híján.

Erről a finn népi szólások, találóskérdések bizarr képei is vallanak. A viharfelhőt például így személyesítik meg: *„Medve kél menedékéből, / tűz szikrázik a szeméből, / bundájából víz patakzik."* Az éjszakát: *„Agg apó fekete szűrben / faluról falura futkos, / tűz után tudakozódik, / kuncsorog egy kis parázsért."* A gondolatot: *„Szárnyatlan madár, / fekete pille, / kalapon is átszáll."* A zsugori emberre mondják: *„Olyan fösvény, hogy kettévágja a bolhát, s mind a két felét magának tartja meg."* Az ember nyelvére: *„Veres kutya csahol / csontkerítés mögül."*

Vagy ott vannak a mi magyar szólásaink. Azokban is abszurd merészséggel szárnyal olykor a képzelet. *„Olyan sűrű a köd, szöget verhetsz bele." „Annyi eső esett akkoriban, majd hogy ki nem csírázott a zsebemben a bicska." „Olyan tüzet rakott, még odafent az ég is kormos lett tőle."* A nagyalvóra: *„Olyanokat ásít, majd kiesik a száján a feje." „Ha három éjszaka összeragadna, azt is végigaludná." „Fölkelne az, csak az ágy is fölkelne vele."* A nyughatatlanra: „Ha *nem férsz a bőrödbe, kiugratlak belőle."* És így tovább: lehetetlennél lehetetlenebb képek. De korunk városi gyermekfolklórja sincs híján az ilyeneknek. *„Hány zsiráfnyak kell, hogy elérjen a holdig? – Csak egy. De jó hosszú!"* Vagy: *„Ha a hülyeség növesztene, akkor te ülve nyalnád az eget."*

Költőink közül alighanem Weöres Sándor fantáziája teremtette és szőtte versekbe a legabszurdabb képeket. Csak néhányat mutatóba: *„Az ég teljes kopár kék gömb köröttem, / sehol talaj, csak egy zsinór feszül, / tátongó űrben rajt kúsztam, leestem, / iránytalan zuhanok egyedül."* (A semmi) *„Anyóka mutat hegyi pince alján, / Az égen telt koporsók úsznak el, / tört ablak mellett a kék semmi partján / késsel répát kotorva ciripel."* (Nő-alakok) *„Ni, a Gős pék ketté-bomlott, / és kergeti önmagát. / Balogh úr a templomtornyot / fújja, mint a furulyát.*

/ Azt fújja, hogy: „Ne sirasson”, / mégis könnyezik belé – / Ott meg a cukrász-kisasszony / tipeg fejjel lefelé.” „Tejes-ember a kéményen / üldögél mint nyári réten, / kisgyermek lett újra szépen, / mézes-kenyér a kezében. / Távol, öreg bükkfa alatt / labdázik egy fiúcsapat, / ő a szemét rajta-felejti, / mézes kenyerét halkan elejti, / kicsúszik alóla a rét, meg a kémény, / s eltűnik az éj csipkéi mélyén.” (Az éjszaka csodái).

Egy nagy veszedelme van az abszurd költészetnek: az, hogy divattá válik. Hogy az is abszurd verseket ír, aki nem lát ilyen képeket. Nem lát – tehát kohol. József Attila most is leírhatná: *„Más költők – mi gondom ezekkel? / Mocskolván magukat szegyig, / koholt képekkel és szeszekkel / mímeljen mámort mindegyik.”*

Ő – akárcsak Weöres Sándor – *látta* a maga képeit. Ez adott hitelt még a legmerészebbjének is, az efféléknek: *„hörpintek valódi világot / habzó éggel a tetején”.* De aki álrévületében álabszurd képeket kohol, ahhoz Isten legyen irgalmas itt a földön és odaát a túlvilágon.

Camus-i képtelenségek

Camus óta a 20. század divatszavává, – fogalmává lépett elő az abszurd. Lassacskán mintha mindenki rájött volna, milyen képtelen világban élünk, s mennyi képtelenség tölt el minket magunkat is. A modern irodalom úgyszólván ebből él. Még azt is a feje tetejére fordítja, ami látszólag két lábbal áll a földön. Nemcsak érzékeli és mutatja, még vizionálja is az abszurdot.

Camus is vizionált persze, például mikor egy valóságos városra, az algériai Oranra szabadította rá képzeletben a pestisjárványt, valamikor századunk derekán. De az ő víziói a valóságos abszurditások pontos leírását, szavakba foglalását szolgálták: az emberiséget fenyegető újabbkori veszedelmek megbízható diagnózisát. Ködöket kavarni ő sohasem akart. Oszlatni annál inkább.

Már Camus apja is értelmetlenül veszett oda a Marne-nál az első világháború legvéresebb összecsapásában. Tizenegy hónapos csecsemőként hagyta árván a fiát, aki akkor még semmit sem érthetett

persze ebből a halálból. Míg gyűjteni nem kezdte aztán – idősebb testvéreivel együtt – az apátlanság napi tapasztalatait.

Egy kicsit az anyátlanságét is. Mert anyja védelmét, oltalmát alig érezhette. Ebben a családban mindenki – az özvegy is, a három árva is – az erőszakos, komisz nagyanyának volt alávetve. Camus anyja tűrt és hallgatott. Akkor is hallgatott, mikor a saját gyerekei tagadták meg kínjukban. Anyósának kedvenc szórakozása volt ugyanis, hogy mások füle hallatára kérdezgette a gyerekeket, kit szeretnek a legjobban, s azok természetesen nem mondhatták, hogy a mamát, csak azt, hogy a nagymamát. Ennek az anyatagadásnak a szégyene Albert Camus-t éppúgy elkísérte aztán egész életében, mint annak a nem kevésbé fájó emléke, hogy anyja nem szólt egy szót sem. Némán tűrte a megaláztatást.

Az ilyen élmények is hozzájárulhattak, hogy Camus-ből később, már íróként, szinte kényszeres igazmondó lett. Alkatilag volt képtelen bármiféle mellébeszélésre. *„Ne mondják nekünk a halálraítéltről* – írta például –, *hogy »lerója adósságát a társadalomnak«. Mondjuk azt, hogy «lefejezik».Kicsiségnek tűnik. Mégis van közte különbség."*

Első sikeres regényének, a *Közöny*nek a hősét valóban lefejezték. Nem azért, mert embert ölt – bár maga sem értette igazán, hogyan keveredett bele ebbe a halállal végződő históriába –, hanem azért nem kegyelmeztek neki, mert nem tudott hamis bűnbánatot hazudni. Ahogy nem sokkal előbb az anyja temetésén sem tudta elsírni magát: egyszerűen nem jöttek könnyek a szemébe. Bírái ezért találták olyan megátalkodottnak, hogy nyugodt lélekkel küldték a guillotine alá. De ami még különösebb: ez őneki magának is nagyobb megnyugvást hozott, mint hogyha visszahazudta volna magát az életbe.

Camusnak másik regényében, *A pestis*ben is az igazság pillanata jön el. Vége minden színjátszásnak, képmutatásnak, köntörfalazásnak: a halállal naponta szembenézőknek már mit sem számít szó, eszme, emberi akarat, csak a cselekvő irgalom az, aminek még értelme és hitele marad.

Alapélménye volt Camus-nek ez a halálközelség. Tizenhét éves diákként már súlyos tüdőbajt kapott, vért köpött, s minden esélye megvolt a korai elmúlásra. Ettől fogva *sub specie mortis* – a halál

jegyében – élt és gondolkodott: olyan megrendüléssel tekintett a múlandó emberi létre, hogy ez az érzés egész írói munkásságát áthatotta. Minden abszurditások legfőbbikét is ebben látta: élnie kell az embernek, holott tudván tudja, mi vár rá. A *Közöny* megjelenésével szinte egyidőben kiadott híres esszéjében, a *Sziszüphosz mítosz*ában is mindvégig ezen töprengett: miért vállalja az ember ezt a véges életet? Miért görgeti folyvást fölfelé a „sziklát" – élete terhét –, mikor tudván tudja: végtére ő is a mélybe hull?

Másik – még többet vitatott – esszéje, *A lázadó ember* ugyanezeket a kérdéseket már társadalmi méretekben veti fel. Van-e kiút? Higgyünk-e benne, hogy a kommunista világtestvériség – vagy bármilyen más utópia – kivezethet a zsákutcából. Ő képtelen volt hinni ebben, mert – az akkori francia értelmiség jó részével ellentétben – nem tudott megalkudni a lelkiismeretével, s elfogadni *„a szabadság zászlajával fellobogózott rabszolgatáborok*" létezését, vagy azt: *„A modern szocializmus egy világi jezsuitizmust igyekszik meghonosítani, eszközzé kíván süllyeszteni minden embert.""*

Ő valósággal borzadt attól, hogy bármilyen hatalomnak, mozgalomnak vagy akár eszmének az eszközévé váljék. Nem volt azonban mindent tagadó nihilista sem. Még hitetlen sem – ha vallásosnak mondható hit nem élt is benne. *„Nem szerethetjük az életet anélkül, hogy kétségbe ne essünk miatta"* – vallotta. Mégis odáig jutott: *„Boldognak kell elképzelnünk Sziszüphoszt".* Bármilyen képtelen az emberi lét, nem értelmetlen. Végig kell küzdeni, lázadni kell, nemcsak a halállal, hanem minden más kényszerűséggel szemben is. Akkor is, ha nincs remény. Sőt ne is legyen, mert csak lefegyverez. *„Pandora szelencéjéből, ahol csak úgy nyüzsögtek az emberiség nyavalyái* – írta –, *a görögök utolsónak vették ki a reményt mint a legrémesebbet valamennyi közül. Mert a remény, ellentétben azzal, amit hisznek róla, egyet jelent a belenyugvással. S élni épphogy nem belenyugvás."*

Más írástudók tollán olcsó paradoxon is lehetne ez. De aki a *Közöny*t, *A pestis*t, *A bukás*t megírta, az túllépett minden szemfényvesztő bölcselkedésen. Akár úgy is mondhatnánk: mintát adott, hogyan kell reménytelenül is reménységben élni.

Vagy nem volt ez igazi minta? Csak egy modern mítosz kísérlete?

Hiszen maga Camus sem félt kimondani, hogy az általa teremtett hősök *„olyan lények, akik nem ismerik a hazugságot, tehát nem is valóságos emberek. Nem ezen a világon élnek. Nyilván ez lehet az oka, hogy mind a mai napig nem vagyok a megszokott értelemben vett író. Inkább művész, aki mítoszokat alkot, hű tükrözőit szenvedélyének és gyötrelmeinek."*

A *„nem megszokott értelemben vett író"* tragikusan korai halála után amerikai nagy pályatársa, Faulkner így foglalta össze a Camus-i képtelenség lényegét: *„... azzal töltötte életét, hogy folyton önmagát kérdezte: olyan kérdéseket tett fel magának, amelyekre egyedül Isten ismeri a választ."*

Az első mondat

Ha nincs első mondat, nincs második, tizedik, sokadik sem. Nem egy író vallott már arról, hogyan küszködött önmagával a vonzó és taszító fehér kéziratpapír előtt, amíg bele nem tudott fogni végtére az írásba. Jeles költők meg azt emlegették el, hogyan fogant meg a fejükben egy vagy két verssor, s hajtott ki aztán ebből a csírából a többi. Már ha kihajtott, ha el nem vetélt a vers.

Az ilyen megfoganás, csírabomlás – vagy meddő várakozás, kénytelen elvetélés – az írói-költői lélek kikutathatatlan titkainak egyike. A megszületett, kész mű már kutatható, elemezhető (bár aligha érthető és érthető meg teljesen). Az ihlet pillanata, a múzsa csókja viszont felette – vagy alatta – van minden rációnak.

Az első mondatról mintha mégis érdemes volna szót ejteni. Camus remekében, *A pestis*ben legalábbis ez az egyik hangsúlyosan visszatérő motívum.

Maga *A pestis*, tudjuk, a lehető legprózaibban kezdődik. *„Azok a különös események, amelyekről ez a krónika szól, 194*-ben játszódtak le Oranban. Általános a vélemény, hogy nem is illettek ide, mert kissé meghaladták azt, ami mindennapos. Márpedig első pillantásra Oran mindennapos város: francia megyefőnöki székhely az algériai tengerparton, mindössze ennyi."*

Grand, a regény írójelölt kistisztviselője (aki éppoly közönséges nevet visel, mint a magyar Nagyok és Kissek) költőibben szeretné indítani a maga művét. Mind újabb mondatváltozatokat produkál:

„Egy szép májusi reggel egy karcsú amazon káprázatos pejkancáján ülve végiglovagolt a Bois de Boulogne virággal telt fasorain" (vagy: *„a Bois fasorain, melyeket virágok borítottak").*

„Egy szép május reggel egy karcsú amazon káprázatos pej kancáján ülve végiglovagolt, virágok között, a Bois fasorain."

És így tovább. A regény vége felé derül ki, hogy Grand mintegy ötven oldalnyi kéziratának lapjain *„ugyanaz az egyetlen mondat van számtalan másolatban, átdolgozva, színezve vagy szürkítve. Magyarázatot is tartalmazott a mű, néha mérhetetlenül hosszúakat, azonkívül variánsokat."*

A többéves munkának ezt a tragikusan és komikusan sovány eredményét veti Rieux doktor a pestisben megbetegedő Grand szörnyű hangú, fájdalmas követelésére – némi tétovázás után a kandalló tüzébe.

Vége. A mű elvetélt. *Kontrasztjaként* természetesen Camus regényének, mely a kezdeti hűvös mondatok után mindinkább felforrósodik, sorsok izgalmával, jellemek súrlódásával, életfilozófiák szikrázásával telik meg – és tölti meg az értő olvasót.

Csakhogy Camus – különös módon – az írásának első mondata körül toporgó Grand-nal is együttérez. Ki nem csúfolná. Egy vesztes ember alakját rajzolja meg benne, egy félszeg kis számkukacét, aki élőbeszédben sem igen találja a mondanivalójához leginkább illő szavakat. Bátortalanul botorkál a világban, rég megroggyant önbizalommal. Valaha, még fiatalon, ezért hagyta abba tanulmányait és vállalt szerény kis állást az orani városházán, mert el akart venni egy lányt. De akkor még remélte – ígérték is neki –, hogy idővel feljebb kapaszkodhat. Aztán ott ragadt a szamárlétra legalján, oly reménytelenül, nyomorultul, hogy idő múltán a felesége is elhagyta. Ő maga szürke semmivé kopott, fogai is kezdtek már kihullani, s akkor fogódzott bele az utolsó szalmaszálba: írni fog. Író lesz. Nem nagy író, de mégis: senkiből valaki.

Formálgatta hát azt az *első mondatot*, makacsul, évekig, még a pestisjárvány dúlásának közepette is, s az, hogy ő írogat, őneki

művészi ambíciói vannak, csak hozott némi enyhülést sajgó sebeire.

A legtöbb dilettáns ott rontja el a dolgot, hogy nem akad el az első mondatnál. Leírja a másodikat, a tizediket, a sokadikat is, s nem érzi azt a kínzó kételyt, amit Grand: hátha mégsem egészen így kellene?

Bevallom, én bennük sem tudok nevetséges figurát látni. Két olyan idős emberre is emlékszem, akit akaratlanul is megríkattam. Igazán kíméletesen próbáltam megértetni velük, miért nem jók a verseik, de egyszer csak könnybe borult a szemük, s kitört belőlük a zokogás.

Fiatalokkal könnyebb. Ők legfeljebb legyintenek: mondjad csak, öreg!

De maradjunk még Grand-nál. Oranban él évtizedek óta, ebben a „mindennapos" városban. Itt – úgy érzi – neki nincs mit meglátnia, nincs mit megírnia. Párizsra veti hát vigyázó szemét. Megálmodik egy *karcsú* amazont, felülteti egy *káprázatos* pejkancára, s lovagolni küldi a Bois de Boulogne *virágba borult* fasorai közé.

Már a jelzők is jelzik – variálhatóságukban is –, mi baj van. A szegény jó Grand nem a benne feltámadó, megelevenedő szuggesztív képeket, alakokat, eseményeket igyekszik szavakkal felidézni mások számára is, hanem fordítva: szép szavakkal pótolná mindezt, mintha tudná, hogy valójában nincs mit mondania. Ez akkor válik teljesen világossá, mikor maga is rájön, milyen üres a pejkanca *pompás* jelzője, s jobbat keres helyette. Elveti a testest, aztán a ragyogót, s diadallal köt ki a fekete pejkancánál. Rieux doktornak kell figyelmeztetnie:

– A pej nem a fajtára, hanem a színre vonatkozik.

– Miféle színre?

– Hát, valamilyen színre, mely azonban semmiképpen nem a fekete.

Grand erre nagyon bánatosnak látszott.

– Köszönöm – mondta –, milyen szerencse, hogy ön itt van. De most láthatják, hogy ez milyen nehéz."

Bizony nehéz. És az sem könnyíti meg, amikor beugrik végre a *káprázatos* jelző, mert ez talán még hamisabban hivalkodik – míg a kandalló tüzén nem végzi, társaival együtt.

Előtte Grand-t is sírni látjuk. *„Az öreg hivatalnok arcán könnyek*

peregtek szakadatlanul... Tudta Rieux, mire gondol ebben a percben a síró öreg, s vele együtt ő is azt gondolta, hogy ez a szeretet nélküli világ olyan, mint egy halott világ, s hogy mindig eljő az óra, mikor belefáradunk a börtönökbe, a munkába és a lelkierőbe, hogy felidézzünk egy eleven arcot, egy gyöngédségtől káprázó szívet."

*

Annyit még megtudunk a regényből, hogy Grand felgyógyult, nem vitte el a pestis. De hogy le tudta-e írni végül is azt a *megváltó* első mondatot, miután eljött az óra, s a mély megrendülés sírásra fakasztotta – arról már nem szól a krónika.

Groteszk

Bajos volna egyetlen eredeti magyar szót találnunk erre a fogalomra.

Annyi bizonyos, hogy minden groteszkben van valami meghökkentően szokatlan, sőt valami ijesztően és nevetségesen torz is. De hogyan tudhat a meghökkent ember egyszerre megijedni és nevetni?

A groteszknek itt, gondolom, inkább az árnyalatairól van szó: az alig viszonyogtatóan nevetségestől a fanyarul még épphogy megmosolyogtató félelmetesig. Olyasféle ez, mint a lelkileg oly labilis kamaszok érzelmi hullámzásai, akiknek minden világfájdalmában van valami komikus és minden röheje mögött valami tragikus. Ők azok, akik semmiségekért szoktak kitörni zokogásba és szorongató kínjaikban kacagásba. Nincs is az emberéletnek még egy szakasza, amely ennyire a groteszkre volna hangolva. A serdülők tudnak halálosan unni minden komolykodást és szabályoskodást, s alig várni, hogy bárkit és bármit kicsúfolhassanak, kiröhöghessenek. A felnőttek sokszor nem is értik: mi a csudán mulatnak ezek? Mi bajuk lehet? (Lásd Karinthy: *Röhög az osztály.*) De hát nekik már a szemük is sokkal fonákabb világot mutat, s benne sokkal groteszkebb embereket, pasasokat, pacákokat, szülőket és tanárokat, mint a mienk.

Vannak, akik felnőttként is megőrzik ezt a különös látásmódot. Például a szatirikus költők és írók, de nem egy olyan pályatársuk is,

akiket nemigen szoktunk közéjük sorolni. Ott van mindjárt a mi Csokonaink. Érdemes felidézni, hogyan írja le egy barátjának nevezett férfiú termetét, majd nézeti meg múzsájával a fejét: *„Megállj, szép ostoba s festett fejű szamár, / Kiben csak egy szóra kong a koponya már (...) Éppen, míg még el nem száradt a törzsökje, / Illyen volt a Jónás fél érésű tökje, / Csak elől is volna egy keveset lompos, / Hordhatná a nyájban az első kolompos. // Nincsen hát, barátom! benned egy bukma is, / A melly meg ne volna még a baromba is. / Úgy is a természet nem ugrik. S ha igaz, / Hogy ember s majom közt nexus van: te vagy az."* (Rút ábrázat s szép ész.)

Egy másik versében *fordítva tartott* képzeletbeli „öregbítő csővel" nézi a költő a földgolyót, amely *„mint fél érésű citrom hintálva tulajdon / Terhe nyomásától, lógg a nagy semminek ágán. / Mennyi piciny férgek mászkálnak rajta, balénák, / Hány bogarak járják túlnan? mint bérci vadökrök, / Mind elefántok azok; kik közt a halandók / Mint a hangyafiak hitvány munkába nyüzsögnek."* (Dr. Földiről egy töredék.) De nem kevésbé groteszk Petőfinek – a kicsinyítésben ezzel némileg rokon – tréfás költői képe sem: *„Egy gömböc legyen a / Magas ég, / És mi a gömböcben / Töltelék!"* (Disznótorban.)

S hát még *A helység kalapácsa!* Persze versezetet igazán csak a híven megőrzött kamaszlélek diktálhatott – az első sorától az utolsóig – az ifjú poétának. Hadd idézzek belőle legalább annyit, amennyivel sikerül tán kedvét keltenem kinek-kinek e kis remekmű újraolvasásához: *„Megnyílt akközben az ajtó, / S lett széles az ő nyílása, / Mint szája a helybeli kántornak, / Mikor éneket énekel / Ha sokcsípú orgona állításának / Hinni szabad: / Nem más, mint a vitéz Csepü Palkó, / A tiszteletes két pej csikajának / Jókedvű abrakolója. / Jöttek nyomban utána / A hangászkarnak tagjai hárman: / A kancsal hegedűs, / A félszemű cimbalmos / S a bőgő sánta huzója – / Mind ivadéki / A hősi babérját / Oly nagyszerűen kanyarítá / Nem-szőke fejére / S nem-szőke fejének / Göndör hajára. // A kancsal hegedűs, / A félszemű cimbalmos / S a bőgő sánta huzója / Föltelepűlt kényelmesen / A kemencének tetejére; miközben / Vitéz Csepü Palkó, / A tiszteletes két pej csikajának / Jókedvű abrakolója, / Így adta bizonyságát / Ékesszólási tehetségének: // «Bort!»"*

Ezt a bravúrt próbálta megismételni Juhász Ferenc jó száz évre rá

*A jégvirág kakasá*ban. Egy-egy meggyőzően groteszk figurát, jelenetet, hasonlatot sikerült is elkapnia, e hosszúra nyúlt, kacskaringós költeményből mégis inkább csak szemelgetni lehet a példaképével összevethető részleteket.

Hitelesen groteszk hangot különben is kevesen ütöttek meg 20. századi költészetünkben. A szárgú sípon játszó Weöres Sándor itt sem vallott persze szégyent (hogy hirtelenében csak a *Relációk*at, a *Marionettet,* a *Halpiac*ot, a *Kispolgári családi fénykép*et, vagy a *Huri a vágóhídon*t említsem). De az övénél is sajátabb hangja volt ez az erdélyi „kamasz angyalnak", Szilágyi Domokosnak, például *Zubolyés Falstaff-* vagy akár épp *Weöres*-változataiban. Nemkülönben az olyan, látszólagos komolytalankodásaikban is halálos komoly nagy verseiben, mint mondjuk a *Boszorkány*, a *Takarják be nagyapát, A láz enciklopédiája* vagy a *Kényszerleszállás.* Csak egy rövid – de annál keservesebb – részlet az utóbbiból: *„Énnekem ne mondjátok, hogy «szeresd felebarátodat, mint tenmagadat « / csak annyit mondjatok: / /« szeresd felebarátodat hasba lőni, mint tenmagadat; szeresd felebarátodat gázkamrába küldeni, mint tenmagadat; szeresd felebarátodat arcul köpni, mint tenmagadat; szeress felebarátodra atombombát dobni, mint tenmagadra; szeress felebarátod hasán hízni, mint tenmagadén« –; csak ennyit mondjatok, és akkor, bizony mondom, hiszek néktek, / én, az ördögöcske, aki zuhantam, kényszerleszállást végeztem itt, közöttetek, ezen a rögös, sziklás, gödrös, ismeretlen terepen, / kényszerleszállást végeztem, és tudom, hogy bele fogok halni."*

A groteszk árnyalatainak ez bizony már a legfélelmetesebbjéhez tartozik. Ahogy a költő jó néhány más verse is.

Kit említsünk még? Orbán Ottót? Petri Györgyöt? Gyurkovics Tibort? Ők nem ennyire félelmetesek, de nekik is a leglelkükből fakad a groteszk. Szólaljon most helyettük mégis egy negyedik társuknak, Kemény Istvánnak az a költeménye, amelynek a címében is (Melankolikus groteszk) ott a hívószó: *„A szörny s az angyal megint erre jártak, / s egy kissé mind a kettő spiccesen. / A légtestűbe karolt a vadállat, / s reszelős hangon mondta: «édesem». // Az angyal teste enyhén foszforeszkált, / s arcizma elfojtott egy félmosolyt: / a szó, mely reccsent bundás társa torkán / – az «édesem» –, szavajárása volt."*

Ki ne gondolna ilyenkor a gótikus katedrálisok bűbájos angyala-

ira és torz szörnyetegeire, akik nem spiccesek ugyan, de ha mi egy kissé kapatosan bámuljuk őket, még egymásba is karolhatnak, össze is súghatnak-búghatnak. Hiszen már az is elég groteszk helyzet, hogy az efféle szent épületeken a szépség és a rútság, a harmónia és a diszharmónia e megtestesítői így együtt megjelenhetnek.

De hát épp az az egyik nagy áldása a groteszknek, hogy oly gyakran késztet tűnődésre, töprengésre. Felkavarja lelkünk állóvizeit, s nem hagy nyugton, míg csak a köznapi igazságokon túl náluknál mélyebbekre, teljesebbekre nem bukkanunk.

Szók delíriumában

Babits panaszkodik egyik versében, az *Egyfajta kultúrá*ban: *„A fáradt, modern fajhoz tartozol / és már nem is tudsz a dolgokra gondolni. / Szók zsonganak, a dolgokat eltakarják. / Szók delíriuma nyügöző, nyüzsgő. / Játszanak, összefogóznak / benned, / cikáznak, tünnek, / bukfenceznek, s olykor megállnak fejen / s már mind megforgatod önkénytelen: / »Kultúra!« »A rút luk!« / Micsoda szimbolum! Bum! Bum!”*

A dolgok helyett – szavak. Delíriumukkal nyügözők, nyüzsgők, a lényeget játszva, fogózva, cikázva, tűnve, bukfencezve, fejen állva eltakarók.

Önmagán vette észre a költő ezt a veszedelmet, de tudta, hogy nem magánbajról van szó, hanem egyfajta – dekadenciába hajló – kultúráról, amelynek akarva-akaratlan ő is részese. *A rút luk?* Ennyi marad belőle végül? *Micsoda szimbolum! Bum! Bum!*

A költőt nem boldogítja, hogy ilyen remek szójátékra talált. Hogy is boldogítaná! Hiszen hiába szeretne szabadulni a *szók delíriumából*, ki nem űzheti az agyából. Megy a nagyvárosi utcán, és nemcsak a zsebét érzi rokkantnak, hanem az agyát is, ahogy megygyötri a szüntelenül beletolakodó, benne forgolódó szóáradat, a *csupa szó. „»Nyakkendőkirály!« / Hogy kiabál! / Lángbetűkkel! / De nyomban aztán már másik kiabál: / »Pénztár.« / S »Rátz nép« lesz, amint fejtetőre áll.”*

Szenved a költő a szavaktól. Ez már majdnem olyan, mint a régi jó anekdota fiatalemberének az esete, akit megkérdeznek a bálban, mért nem táncol, s válasza így szól, röviden, velősen: *„Zavar a zene."*

Babits valóban szenvedett. *»Pénztár« / s »rátz nép«: van értelem ebben? / Semmi."*

„De mindig lehet / beletenni" – bíztatta magát mégis –, *költő módján, ki rímet összefűz. – / Hisz minden összefügg..."*

Vígasztalta magát, hitette magát: szíve szerinti költészet is születhet még ebből, nem csupán *csalóka játék* a szavakkal. Az értelmetlenségben is találhat értelmet.

Versében feje tetejére állítja végül a *játékot* is. *„Játék. / »Két áj!« / Áj, áj! / Óh Szó! jajgass, abajgass, kiabálj!"*

*

Amit Babits észrevett, az a veszély – a modern világból ránk zúduló, tartalmatlan szóözöné – azóta még inkább kísért, *hála* főleg a reklám-, a rádió-, a tévéipar még egyre növekvő hatalmának. Csakhogy ez mintha már nem fájna úgy minden költőutódának, mint őneki fájt annak idején.

Őt a személyes szenvedés késztette arra a belátásra: új kihívások előtt állnak a költők. Hangot kell váltaniuk, szokatlan szólamokat is megszólaltatniuk, hogy őket is el ne érje a mind szaporább és harsányabb, szavak óhatatlan devalválódása. Játszaniuk is merészebben kell – és szabad –, mint eddig, ha ezzel mondandójuk útját egyengetik – mindenféle modern hangzavaron át – a lelkekig.

A hangváltás azóta is tart. Babits költői nyelvén ma már éppúgy nem lehet verselni, mint Petőfién vagy Arany Jánosén. Játékban, merészségben messzire jutott a magyar költészet. Néha már úgy érezzük: túl messzire, hiszen némelyik poéta mintha maga is csak a hangzavart nőttetné-fokozná, mintha kevesebb volna a mondandója, mint a handabandája. Az ő szemükben-fülükben már nemcsak a babitsi szóbukfencek számítanak őskoriaknak, hanem Szabó Lőrinc különös zsongású zsoltársora is a *Tücsökzene* 116. énekében: *„«Aru kankaru netsi sőre za:» / dördült meg bátyám vidám basszusa, / a nagybácsimé, aki szeretett, («kedvelt hívünk s öcsénk», így nevezett): / de ahogy a dallam kunkorodott, / református fül már sejthette, hogy / a*

dörgedelmes titok mi lehet... «Aru kankaru!» – dördült a szava: / «Az erős Isten uraknak ura!»"

Az *„Aru kankaru"*-nak semmi értelme persze, míg a fejéről a talpára nem fordul. De aki lélek szerint is költő – s nem csupán szemfényvesztő -, annak százféleképpen is szabad kevernie-forgatnia a szavakat, sőt akár a hangokat, mint mondjuk Kosztolányi tette az *Ilonká*ban, s annyi más versének minduntalan fel-felszikrázó rímszi-porkáiban. József Attila játékosságát, vagy Weöres Sándorét szinte már említeni sem merem. De ott van például Szilágyi Domonkos, akit méghozzá – magyar költő létére – a nacionál-kommunista Románia rázúduló szózuhatagai gyötörtek meg. Ahogy ő fejezte ki: *„Nincs pajzsom, páncélom, vasingem, / körüldongnak a golyók engem, / körül a szavak, a szózatok, / a májig-veséig hatók - / és védtelen a test, a jellem / a zubogó frázisok ellen..."*

A védtelenségnek ez az érzése gyakran egészen szokatlan, meghökkentő szavakat, rímeket, képzettársításokat csiholt ki belőle. *„Hogy' tudja ember földi húsát /mardosni égi szomorúság! / Szürcsölni agya velejét! / A taszító, a delej ég! / Mámorító, mennyei kínnal! / hogy alkohollal, kokainnal / se kábul el a föld fia. / Csupa tragikomédia! // Az ég, az ég. Csak ez maradt el. / Ezer világtájjá szaladt el. / Ó, érte éltem és szerettem. / Engem, miért hagytál egetlen?"*

Ez nem bárgyú bohócszöveg. Játékossága vérre megy.

Gondoltam, hogy idézek néhány ellenpéldát is korunk egynémely magyar költőjének szánalmas szófacsarásaiból, zsonglőrködéseiből, de nem volna igazságos – akár név nélkül is – egyet-kettőt pécézni ki közülük. A jelenség úgyis közismert. Fontosabb azt megértenünk, hogy az elharapódzott divat mögött valami más is van, mint a hét évszázados magyar költészet mindennémű hagyományával szakítani vágyók arroganciája vagy extravaganciája. Nincs költő, akiben ne támadna több-kevesebb belső ellenállás – vagy akár csömör – agresszíven hangoskodó korunk szabványszövegeivel szemben. Ezek nemcsak májunkat, vesénket, szívünket, agyunkat igyekeznek birtokukba venni, hanem a nyelvünket is: már mondanunk is azt muszáj, amit a szokvány a szánkba rág. Ez ellen védekeznek, tiltakoznak a divatozók is, csak éppen kevesebb tehetséggel. Sokszor már épp az olcsó ötletek, szóhasználati,

helyesírási, tipográfiai és egyéb „lelemények” sokasága fullad unalomba.

Szilágyi Domokos egyik kötetének címe: *Búcsú a trópusoktól. A trópus szó* ebben az értelemben: *„szókép, képes kifejezés, átvitt értelmű szó vagy mondat.”* S a költő alighanem arra utalt: búcsúznia kell attól az értelmet váltott, elfalsult, képtelen képekben tobzódó nyelvtől, amelyben már-már minden elvesztette eredeti jelentését. *Neki úgy kell szólnia, hogy mások is azt értsék, amit ő mond, s azt érezzék, amit ő érez.*

Sohasem volt ez könnyű költői feladat, de manapság minden eddiginél nehezebb olyan poétai hangot találni, amelyre még érzékenyek a hiteles hangra áhító, de már nagyon eltompult fülek.

Befejezés helyett még egy strófa mutatóba a rárótt végzettel holtig küszködő – s fiatalon bele is pusztuló – Szilágyi Domokostól: *„Csak írok itt átabotába. / A fejem ugyan kissé kába, / mint hogyha vertem volna kőbe, / vándorkőbe, szikla időbe. / Falak, mindenütt csak falak. / Levegő sehol egy falat. / S a belém kövesedett mámor / nem bír kiragadni a mából.”*

Kerekasztal

Változnak az idők, változnak a műfajok. És változatosodnak is, hiszen mindenki igyekszik kitalálni valamit, ami még nem volt, ami az ő leleményének számít s az ő nevéhez kötődik az írótársak és más irodalmárok szemében.

Egy bizonyos: korunk művészeinek – és kóklereinek – tülekedését, az élre, a legélre, a legeslegélre igyekvését; ádáz küzdelmét a mindenki másnál modernebb és posztmodernebb zseni híréért-nevéért, nimbuszáért – nem mindig a bennük megfogant művek megérlelésével és világrahozatalával járó nyugtalanság motiválja, nem a kivédhetetlen belső vívódás, gyötrődés. Vetélkedésük tehát, hogy ki produkál közülük újabbat, még újabbat, még maibbat, sőt holnapibbat: nagyon is tartalmatlan, hogy ne mondjam, léha törekvésekbe torkollhat, sőt, akár tudatos szemfényvesztésbe, szélhámoskodásba.

Valóságos londoni vásárnak érezzük már nemegyszer, ami körülöttünk zajlik – az irodalomban még nem is annyira, mint a képzőművészetben. Eligazodni is bajos ebben a kavargásban. Sokan már-már csak az utókortól várják, hogy kiszemelgesse az ocsú közül a tiszta búzát.

Nem vagyok utókor. De mintha tiszta búzára leltem volna, nem a kavargás közepében, hanem – sokak számára talán meglepő módon – nagyon is távol tőle, ahol ritkán járnak a magukat megvesztegethetetlennek mutató, de olykor annál elfogultabb ítészi tekintetek.

A *nonfiction* már régen nem újság, elismert szépirodalmi irányzatként sem, nálunk is támadtak jeles művelői. Félig-meddig Móricz Zsigmond is ide sorolható *A boldog emberé*vel és *Csibe*-novelláival. Nagy Lajos a *Kiskunhalom*mal, az újabbak közül pedig mindenekelőtt Csalog Zsoltot említeném, aki magnófelvételeit tette írásba, és addig válogatta-vágta-szerkesztette, míg egy-egy szociográfiai hitelességű, de egyúttal szépirodalmi értékű könyvnek a kézirata nem kerekedett ki belőlük.

Az így keletkezett Csalog-művek nem voltak visszhangtalanok, szerzőjük sajátos műfaját is méltán értékelte az irodalmi közvélemény – életében legalábbis. Azóta, sajnos, lankadt a figyelem. De mit mondjunk akkor az erdélyi Gazda Józsefről, akit ideát még fel sem fedeztek igazán? Jelentőségéhez mérten bizonyosan nem.

Az ő műfaja némileg hasonlít Csalog Zsoltéhoz. Szintén magnófelvételekből indul ki, csakhogy ő egészen másképp szerkeszt. Szóban forgó könyvei (mert írt másmilyeneket is) bennem egy-egy hatalmas kerekasztal képét idézik fel, amelyet százan és százan ülnek körül, s ki-ki hozzáteszi a terítéken lévő témához a maga tudását, véleményét, élményeit, emlékeit, történeteit – mintha csak egymással beszélgetve váltogatnák a szót. Sokfelől verődtek össze, a romániai magyar etnikum különféle csoportjaiból, de alkalom adtán az egyetemes magyarság lakta más tájakról is.

Ilyen kerekasztal természetesen nem létezik. Valójában nem. De virtuálisan igen, amióta Gazda József megteremtette a maga könyveiben. Idestova három évtizede készíti magnófelvételeit, és állítja össze –már írásban – tematikus montázsait. Első ilyen műve *(Így*

tudom, így mondom – A régi falu emlékezete) 1980-ban jelent meg a Kriterionnál, Bukarestben. *„Egy olyan világ hírmondóit vallatta meg* – írtam annak idején –, *amely már jórészt elsüllyedt. A legidősebb élő – akkor még élő, ma már a föld alatt nyugvó – tanú 1877-ben született. Legtöbbjük a századforduló körül... Így kerekedett ki a hallatlanul gazdag összkép egy hajdani életforma teljességéről. Mintha Brueghel-festményeket fürkészne az olvasó, egyiket a másik után: ezernyi apró részlet elevenedik meg. Mind jellemző, mind érdekes, mind fontos, de együttesen nyerik el igazi értelmüket..."*

A néprajznak: *tárgya* a népi élet. E könyvben viszont: *alannyá* lép elő az istenadta nép, nem absztrakt fogalomként, hanem élő és érző emberek szavai által, amelyekkel hírt adnak önmagukról és szűkebb-tágabb közösségükről. Az viszont már a szerző varázslatának köszönhető, hogy ez a több száz szájról összegyűjtött anyag, a részletek hatalmas halmaza valóságos kristályszerkezetet kap: jól áttekinthetőt és érzelmileg is magával ragadót.

Ennek is megvan ugyanis a maga művészete, ezernyi csínja-bínja, jól átgondolt dramaturgiája. Hiszen a kerekasztal: színpad is egyben, ahol szigorú törvényeknek kell érvényesülniük, hogy a figyelem és a folyamatos rezonancia fenntartható legyen.

A sikeres első vállalkozás után hamarosan elkészül Gazda József hasonló műfajú újabb kötete *(Mindennek mestere – A falusi tudás könyve)*. Ebben a legkülönfélébb paraszti és kézműves munkák értőinek, művelőinek tevékenységét s eleven emlékét idézte fel, de a könyv bizony csak hosszú huzavona után láthatott napvilágot 1993-ban, Püski Sándor jóvoltából. Szerzője pedig időközben egy egészen más témát is feldolgozott a maga módját: a Ceauşescu-rezsim bukásának lázas heteit, méghozzá azon melegében *(Megváltó karácsony* – Aura Kiadó, Budapest 1990). Ebben a kis könyvben „csupán" 89-en szólalnak meg, mégis oly átfogó – s oly mozgalmas, hiteles – kép bontakozik ki ezekről a sorsdöntő időkről, amely a jövő történészeinek is fontos forrása lehet.

A *Mindennek mesteré*t egy megrendítően szép kötet követte *(Hát én hogyne siratnám – Csángók a sodró időben,* Szent István Társulat), amelyben a magyarságból mindinkább kiszakadó, de itt még a maguk ősi nyelvén megszólaló véreink ültek a kerekasztal köré.

Majd 1997-ben megjelent Gazda József eddigi főműve is, két hatalmas kötetben, 1184 oldalon *(Jaj, mik történtek, jaj, mik is történtek – A szétszabdalt magyarság XX. századi sorstörténete*, Püski). Ez utóbbiban több, mint ezren szólalnak meg: csupa hites szem- és fültanúja – a köznép sűrejéből – a századelő óta lezajlott történelmi eseményeknek: az addig szinte mozdulatlan falusi élet megbolydulásának, az épülő-iparosodó városokba tódulásának, kivándorlásnak, első világháborús bevonulásnak, frontéletnek és fronthalálnak, hadifogságnak, az ország széthullásának és így tovább, egészen az 1990-es évekig. Hihetetlenül változatos, sokszínű körkép ez. Pontosabban: több, mint körkép, inkább drámai közös sors, embereké, embercsoportoké, s általuk egy egész nemzeté – a múló időben, de a mindnyájunkat befogadó anyanyelvi közösség el nem múlásának reményében.

Csodálatos mű ez: olyan kincseivel az egyéni és a kollektív emlékezetnek, amelyek jórészt nyomtalanul enyésztek volna el, ha nem akad egy Gazda Józsefünk – állandó lakóhelye szerint kovásznai illetőségű tanárember (a Délkeleti Kárpátok legtávolabbi csücskéből), kitartó barangolásai közepette azonban az egész magyar nyelvterületen otthonosan mozgó garabonciás.

Csodálatos mű ez, mondom, ennek a különös embernek a különös műfajában, amelyet, lám, az élre, a legélre, a legeslegélre törekvők zajgó táborától teremtett meg – de közel a jövőhöz: a maradandósághoz.

Előszó, utószó

Boldogult szerkesztőkoromban nagyon rühelltem a kéziratokhoz mellékelt kísérőszövegeket. Főleg ha személyesen állított be a szerző, s még át sem adta novelláját vagy verseit, még ott szorongatta őket a kezében, de már mondta, mondta, mit akart ő kifejezni, milyen szemmel olvassam az ő alkotásait.

Vagy magáért beszél az írás, vagy megette a fene – gondoltam magamban, sőt olykor a szemébe is mondtam egy-egy erőszakosabb

szerzőnek, aki már előre belém akarta szuggerálni, mi legyen a véleményem az ő elmeszüleményeiről.

Lapszerkesztő már nem vagyok, de könyvet azóta is nem egyet szerkesztettem. Most legutóbb épp a magam írásaiból, abba az *Örökségünk* sorozatba, amelynek köteteit mintegy végrendelkezésképpen állítják össze az erre felkért illusztris szerzők: mit tartanak a legfontosabbnak mindabból, amit életükben papírra vetettek?

Boldogult Csorba Győző, Hegedüs Géza, Keresztury Dezső, Kuczka Péter, Mándy Iván, Páskándi Géza, Simonyi Imre, Wass Albert is elvégezte annak idején ezt a válogatást, de akik még itt vannak köztünk – Szabó Magdától Takáts Gyuláig, Bárány Tamástól Sütő Andrásig –, bizony azok is már *lezárulófélben lévő életművüket* kellett hogy végigrostálják, mit tekintenek belőle ők maguk a legmaradandóbbnak. Most látom, ahogy sokadikként szintén sorra kerültem, milyen keserves kötelesség ez az „utolsó ítélet": szétválasztani kecskéket és juhokat, kihagyandókat és megmaradásra méltókat. Mert az egy kötet, az egy kötet. Háromszázhúsz oldal. Oda nem férhet be minden, ami csak kedves egy szánandó szerző szívének. De amit kihagy – holott édes szülötte –, azt egy kicsit már meg is tagadja.

S még valamit látok, ami meglep válogatás közben. Elő- és utószavaimat. Többet, mint gondoltam. Olvasgatom őket, s a fülembe cseng: „Vagy magáért beszél az írás, vagy megette a fene." Jó, jó, én is beleestem a *hozzá-* vagy *melléb*eszélés bűnébe. De ennyiszer? És mindig újra?

Herman Ottó könyvemhez még az *Epilógus* után is csatoltam egy külön utószót. A *Tisztelt családom-, -od, -ja* harmadik kiadásában az eredeti előszót fejeltem meg egy újabbal. De a kötet végén is ott maradt persze, amit „az utolsó szó jogán" írtam. A *Nem születtünk szülőnek* elejére „előszó helyett" íródott a *Neveletlen szülők – neveletlen gyerekek* című kis fejezet, de utóhanggal is elláttam azért a kötetet. S belevettem *Az előszobában* című, harminchárom éve kiadatlan írásomat is, amely szintén valami előhangféle: megjelenéséről addig tanakodtunk annak idején a Magvetőnél a *Kutyafülűek* szerkesztőjével, míg végül a *fej vagy írás* nem döntött ellene.

Folytathatnám a sort, de mosolygok inkább magamon – és azon,

hogy most újraolvasva ezeket az elő- és utószavakat, egyiket sem érzem fölöslegesnek, elő- vagy utószósznak. Van, amit még arra sem tartok méltatlannak, hogy helyet kapjon a szigorúan válogatott kötetben.

Sőt, továbbmegyek. A készülő kötet elé még külön is írtam egy rövid bevezetőt. Nem tehetek róla. Odakívánkozik.

Mert kár volna tagadnunk: egy elő- vagy utószó is beszélhet önmagáért. Elmondhat olyasmit, ami jobb, ha nem marad elmondatlanul.

De hogy ezúttal is így van-e? Azt olvasóim talán jobban meg tudják ítélni, mint jómagam. Vagy mint egy feldobott pénzdarab. Ennek reményében teszem közzé a szemelvényes kötet – *A tölgyfa tetején* – elé szánt alábbi soraimat.

ELŐLJÁRÓBAN

A kötet címét magamtól loptam. Pontosabban: a *Kutyafülűek* egyik novellájától kölcsönöztem, ahol egy valóságos vén tölgyfa terebélyes koronájában fog el a rémület: mi lesz, ha leesem?

Annak a novellának mellékszereplői is vannak: a gyerekeim. Akkor még mind kicsik és neveletlenek.

Kölyökkorom óta sokat mászkáltam – már-már majom módra – a fákon. Nem féltem sohasem. De ahogy akkor lenéztem rájuk a magasból, egyszerre belém ütött: *mi lesz velük, ha lezuhanok?*

Ez vette el az erőmet, a biztonságomat egy pillanat alatt. Már bennem dobolt: mi lesz velük, mi lesz velük? Remegő kézzel-lábbal kapaszkodtam. Szívem görcsbe rándult, a torkomba szökött, s ott vert vadul, míg csak kínnal-bajjal le nem vergődtem a földre.

Nem is másztam fára soha többet.

De most mintha egy öreg tölgyfa tetején várnám mégis – életem hetvennyolcadik évében – annak a végső zuhanásnak a pillanatát. Nem késhet már soká. Le-lenézek, de nem érzem, hogy reszketnék. Az az egykori görcs nem markolja úgy a szívem. Hát igen. Lesz majd, akinek hiányzom. De a gyerekeim – azok a hajdani kicsik és kisebbek és még kisebbek – már régen a saját lábukra álltak. Unokáim közül is mind több él a maga kenyerén. Néhanapján szóba

állnak velem, de nem kellek én már olyan iszonyú nagyon nekik sem, ahogy másoknak sem. *Egyvalakinek* igen, de vele lélekben úgyis együtt maradunk.

Vagy nemcsak ővele?

Írói halhatatlanságom ragyogó reménységébe én soha nem kapaszkodtam. „Nemzeti szolgálómester" – mondta magáról Móra Ferenc, s akkor én miért ne elégedtem volna meg ennyivel? Művekben is gondolkodtam, de sokkal inkább olvasókban. Ki milyen szellemi táplálékhoz, érzelmi töltéshez, személyre szóló életigazsághoz juthat általam, felnőttek, serdülők, gyerekek, akárkik? Hogyan osztogathatom el magamat, s lehetek – ha csak csipetnyi – sója és kovásza mások eszmélkedésének, boldogulásának?

Nincs miért panaszkodnom. Akadt jele bőven, s akad ma is minduntalan, hogy sokakhoz elért a szavam.

Ha lesznek még, akik olvassák egyik-másik könyvemet, az már igazán csak ráadásszámba megy.

Talán lesznek. Ez a válogatás: kóstoló a jövőnek. Nem utolsósorban azokat az újabb – és mind újabb – olvasókat illeti, akik már nem egykönnyen kaphatják a kezükbe, kivált régebben megjelent könyveimet. Hadd részesüljenek ők is, ha akarnak, egy hovatovább gazda nélkül maradó örökségből. Én pedig hadd tekintsek le még nyugodtabb szívvel a tölgyfa tetejéről: zuhanok, ha eljön az ideje, de nem a bennem bízók hűtlen adósaként, s nem is a sötét és sivár semmibe.

Kapaszkodók és buktatók

Igéző nyelv

Nyelvészeink mondják játékos kétértelműséggel *igéző* nyelvnek a magyart, amely azzal is megigézi őket, hogy oly bőségben ontja az igéket, s velük ezernyi árnyalatát a jelentésnek. A német madár, a Vogel mindig csak *fliegt.* A magyar *röpül, röppen, röpdös, röpköd,* vagy *száll, szálldos, szállong, szálldogál,* hogy délvidéki jeles nyelvművelőnktől Kossa Jánostól kölcsönözzem a példákat, megtoldva azzal, hogy a magyar hó még *szállingózik* is.

A jelentések különbsége gyakran már nem is csak árnyalatnyi. *„Porka havak esedeznek"* – szól az archaikus székely gyermekdal, amelynek a szövege legalább olyan régi lehet, mint az a hajdani szokás, hogy a nagyuraknak könyörgő szegények mindig újra térdre estek, úgy *esedeztek.* Vagy *esdettek, esdekeltek, esengtek, esenkedtek,* sőt nemegyszer nyilván *esküdöztek* is: meghálálják ők híven a kért kegyelmet!

Más igéink tán kevésbé bokrosodtak így el, de két-három-négy alakváltozata nagyon soknak van. Némelyiknek még több is. Kezünk *tapint, tapogat, tapicskol* – ma már esetleg *tapizik* is –, néha *tapsol, tapsikol,* máskor *tapaszt,* vagy esetleg oda is *tapad* valamihez. Lábunk meg *tapos, tapod, toppan, toppant, topog, toporzékol. Tapasztal* igénk is e tőről hajtott ki.

„A magyar az igeragozás Krőzusa" – írta Kosztolányi. Tegyük hozzá: az igeképzésé is. De hogy élni is tudjunk ezzel a gazdagsággal, nem árt időnként végigpörgetnünk gondolatban a számba jöhető változatokat. Amiként ama szegény jó boldogult Kossa János is cselekedte, akit említettem, miközben öt évig fejtette a követ Tító marsall jóvoltából egy adriai kopár sziget rabtáborának kényszermunkásaként, még tán rosszabb körülmények között, mint nálunk a recskiek. Sok mindenen jártatja az ember ilyenkor – naphosszat, évhosszat – az eszét, kivált, ha szólnia sem szabad senkihez munka közben, vagy nincs is, akivel magyarul válthatna szót. Némaságában viszont bekalandozhatja anyanyelve tágas birodalmának minden

zegét-zugát, s még el is mosolyodhat, ha épp az a második világháborús szójáték jut az eszébe, hogy mit mond a kimenőre bocsátott munkaszolgálatos a jelenlegi munkahelye iránt érdeklődő tájékozatlan ismerősnek. „Van állásod? Dolgozol valahol?" „Dolgozom." „Milyen beosztásban?" „Török követ."

Kossa János is törte hát a követ, jobban mondva Keck Zsigmond, mert a kényszermunkához az igazi neve is jó volt, csak akkor kellett már álnéven szerepelnie, mikor árva nyelvének ötévi néma kóstolgatása után ő lett a jugoszláviai magyar sajtónak és könyvkiadásnak évtizedeken át messze a legjobb kéziratgondozója s az anyanyelvi igényesség odaáti legfőbb apostola.

Az igényességhez az *igézés* – az igealakok változatos és pontos használata – is hozzátartozik. Egyáltalán nem mindegy, érezzük-e írás közben, mi közük van egymáshoz, mondjuk a *ver, vereget, verdes, verődik, vergődik, vergölődik, verekedik* igéknek, ahogy azt is jó tudnunk: nemcsak a *méreget, méricskél* fakad egy tőről, hanem velük együtt a *mérkőzik* és a *mérsékel* is (vö. hőmérséklet). Aki felér valamit ésszel, az meg is *érti* (ha *érdekli* egyáltalán), aki meg hozzáér valamihez – vagyis *megérinti* –, az érzi, hogy sima vagy *érdes* esetleg – ha gyümölcsről van szó – kemény-e még, vagy *érett.* Az *érdekel* különben ugyanúgy alakult az *ér*ből, mint az *öl*ből az *öldököl*, a *bújb*ól a *bujdokol*, csak a jelentése került távolabb az alapszóétól, akárcsak az *esik-esdekel* „esetében".

Mindez szigorúan a mi magyar belügyünk persze, a más nyelveken beszélőknek tökéletesen érthetetlen és értelmezhetetlen, kivált az indoeurópaiaknak. Hát még szóképzésünknek az a különlegessége, amelyre Szabó Dezső is hivatkozott egyszer: *„Az ördög a kényeskedhetnékjébe!"*

Szabó Dezső nagy *igéző* volt különben, stílusát gyakran fűszerezte igéink, igeszármazékaink szokatlan használatával, olykor a túlságig is: *„akkor minden eszét dacos elhajítással dobta el magától a mámorba szabadult nép", „a felriasztott lélek kiterjengett, mint Salamon lelke a ledömöckölt üvegből", „kéjes csemcsegés vonaglott át a megnyílt ajkakon", „a pálinkától csorduló szájakban megcsikorogtak a fogak, a szemekből kikönyöklött a vérre tátott gyűlölet".* De inkább nem folytatom, mert az ilyen kikapott félmondatok együttese igaz-

ságtalanul torz képet mutat, még ha a mértéktartás valóban nem tartozott is a szabódezsői erények közé. S még ha sok olvasóját épp ezzel a mértéktelenséggel bűvölte is el annak idején.

Az ő modorát másolni ma: nevetséges volna. De nem is a túlzásai érdekesek számunkra, hanem a leleményei, főleg ami igéinek mondatbeli szerepét és erejét illeti. Merész igeképzéseire gondolok például: *„A kis házak szomorúan pisláncsoltak ki az irgalmatlan fekete sárból", „komoran, méltóságosan sudárlott apám a küszöbön", „felső ajkát kis fekete bajusza prémezte", „édességeket garmadázott elém"...* Vagy nem kevésbé merész igekötőire: *„A fiatalokból kifeszengett a tavasz", „lenémította ajkunkról a nótát", „odagörbítettem hátamat felemelt ökle alá", „éljenek visítottak körül".*

Maradjunk az igekötőknél. Ezek a legegyszerűbb igéknek is hallatlanul változatos jelentést kölcsönözhetnek. Például *átáll* (az ellenséghez, vagy valami másnak a gyártására, vagy a nyári időszámításra), *beáll* (a kapu alá, a seregbe, de a tél is, a jeges Duna is, sőt, a halál is beállhat), *beleáll* (a kádba, a kés a deszkába, a fájás a fejembe, a félsz a gyerekbe), *eláll* (az eső, a szél, az óra, a tartós étel, a kajla fül, a csodálkozó ember szeme-szája), *feláll* (az ember, az állat, vagy valamely testrésze). És így tovább, a többit hadd bízzam a kedves olvasókra, már akiknek kedvük támad *nekiállni* az efféle „szószaporításnak".

Az igekötők megkettőzéséről – ez is magyar sajátosság – már szó se essék, oly egyszerű és hasznos eszköze nyelvünknek. Néhány költői példát megér azért: *„Egy-egy bozontos bús tinó el-elbődül", „S oda-odanéz: nem üres-e a jászol?" „Meg-megáll, körülnéz", „Ki-kimén a temetőbe / Jó időbe', rossz időbe", „A föl-földobott kő".*

Ismétlődést fejez ki, tudjuk, több igeképző is. Így lesz például – meglepő módon – a *lát*ból *látogat,* a *vál*ik*ból *válogat.* Aki meg *kereskedik*, az az újabb és újabb üzleteken *keres* valamit. De ugyanaz a képző máskor másképp visel*kedik.* Valamilyen magatartásra is utalhat például. Ezen alapul az a múlt rendszerbeli szójáték, hogy mi a különbség a lelkes békepap, a templomba járó párttitkár és Kohn között. A válasz: „Nem sok. Az első: *kegyes vereskedő,* a második *veres kegyeskedő,* Kohn pedig mi volna már, mint *vegyeskereskedő?"*

Egyéb furcsaságokról is szót ejthetnék még, ha volna rá tér. Hogy alakulhat például két igéből egy harmadik? Te *gyüssz,* én *mék*, ő *gyüszmékel.* Vagy hogy jelenthet a *gallyaz, fattyaz, kérgez, hámoz, héjaz, magvaz, fölöz* mind megfosztást valamitől, holott az *ágazik, rügyezik, tetéz, boltoz, csempéz, ruház* és társaik épp ellentétes értelműek?

De mára ennyi is elég a jóból.

Műkedvelők becsülete – és az előbeszédé

Finn testvéreink nem félnek *műkedvelő* írókat nevelni. E szó tiszteletreméltóbb értelmében persze, amely akár a remekművet alkotó Tomasi de Lampedusára is ráhúzható. Ő sem volt ugyanis hivatásos író, csak afféle *dilettante*, amikor megírta – szicíliai főnemes sarjadékként – a maga családi krónikáját, magyar címén *A párduc*ot. Igaz, hogy olasz fülben szebben cseng a *dilettante*, mint a magyarban a *dilettáns*. A mi *műkedvelőnk*nek felel meg inkább, ahogy a finn – és sok más európai – nyelv sem nélkülözheti ezt a különbségtételt.

Finnországban összetoborozzák tehát időről időre egy-egy hazai táj műkedvelő tollforgatóit, s néhány hetes bentlakásos íróiskolán pallérozzák őket. Nem azért, hogy művésszé neveljék. Isten ments! Sokkal inkább azért, hogy beoltsák a művészkedés fertőzése ellen, hogy megóvják a gőzös és gőgös vadzsenik csináltságától, nyelvi-gondolati megzavarodásától. Műkedvelőből nehogy dilettánssá váljanak: maradjanak csak hites tanúi önnön életüknek és annak a szűkebb-tágabb társadalmi környezetnek, amelynek sorsuk folytán részesei lettek.

Magam is jártam ilyen iskolán, s most utólag nagyon bánom, hogy amikor szóra kértek, főleg a kételyeimmel hozakodtam elő. Mire jó ez az egész? Íróember úgyis csak abból válhat, aki megjárja a maga poklait, ahogy Dante a száműzetést, Tolsztoj a krími háború mészárszékét, a mi Petőfink, József Attilánk az otthontalan hányódás éveit, az éhezését, a nyomorét. Holott – ma már tudom – inkább kellett volna hivatkoznom az idestova ezeréves izlandi

sagákra, a realista emberábrázolásnak ezekre a korai csodáira, amelyek ma is oly élő-elevenek, hogy valósággal fel-felszisszentik az olvasót. Ez igen! Micsoda vaskos és hiteles, izgalmas híradás egy régesrég elsüllyedt paraszti világról!

A mai idők népi krónikásai közül is kinőhetne persze egy-egy Szabó Pál, Veres Péter, Nagy István, Kurkó Gyárfás, Sinka István (az utóbbinak ezúttal inkább a prózájára gondolok). Vagy – hogy finn példát is mondjak – egy-egy Väinö Linna. De miért is kellene mindegyiküknek önmaga fölébe nőnie, országos hírre szert tennie? Enélkül is érdemes írott szavakra váltaniuk a való életet.

A magyar iskolák régi és nagy adóssága, hogy nemigen kapatják erre a kisiskolás gyerekeket, később pedig a serdülő fiatalokat. Élőszóban mennyi látott-hallott, megélt történetet mondanak ők el egymásnak! Dől belőlük a szó – iskolán kívül. Vagy tízpercekben a folyosón, az iskolaudvaron. De szóbeli mondandóikat nem tanulják meg a maguk mindennapi nyelvén írásba tenni. Ma is emlékszem, hogyan meredtem rá 12-13 éves koromban egyik iskolai dolgozatom zárómondatára: *„Méltán nevezzük hazánk második megalapítójának."* Mármint IV. Bélát. Abban a szempillantásban megéreztem, először életemben, milyen hazug ez az iskolás stílus. *„Méltán nevezzük..."* – ilyet én ki nem ejtenék a számon. Apám-anyám sem mondta soha: „méltán". Egyetlen ember sem, egész Szentmiklóson. Néztem, kóstolgattam a saját kezemmel leírt mondatot, s feljött az undor a torkomon.

Talán akkor dőlt el, hogy még valami íróféle is válhat belőlem. Máig úgy vagyok vele: a szám is formálja írás közben – többnyire némán, olykor magamnak suttogva – a szavakat. Le nem írnék olyat, ami az élőszó természetességével ki nem ejthető, noha magam is tudom, hogy ezek már stilizált mondatok, ravaszul beléjük rejtett ritmussal, hangösszecsengésekkel és egyéb artisztikumokkal. De ez a ravaszság akkor ér valamit, ha az olvasó *természetes* jóízét érzi a szövegnek, és csak kivételesen kifinomodott ízlésű ínyencek jönnek rá, hogy az írói szakácsművészetnek is volt azért némi köze ahhoz, amit kisütöttem.

Tamási Áronról is sokan hiszik, hogy tősgyökeres székely-magyar népi nyelven írt. Hiszen drámái is milyen jól mondható, játékossá-

gukban is eleven szövegeket adnak a színészek szájába! Holott ha valaki, ő aztán minden mondatát a maga teremtette, sajátos írói stílusban formálta meg, vetette papírra, sok népi leleményt is beleszőve persze, és farkaslaki anyanyelvének természetes hangzását, lejtését sem feledve.

Műkedvelő írók, kezdő írók könnyebben válnak mesterkéltté, ha tudva-tudatlan eltávolodnak az élőbeszédtől. Több alázatot ajánlanék nekik, eleinte legalábbis. Tanulják meg írásba tenni, minél tökéletesebben, a hangosan kimondott szavakat, előbb a magukéit, aztán a másokéit is. Ahogy Bartókék-Kodályék kottázták le a gyűjtött népdalokat, az énekhang legkisebb hajlítását, ritmusváltását is híven rögzítve. Ehhez is alázat kellett. S lám, mi nőtt ki belőle!

Aki jól le tudja kottázni az élőbeszéd szavait, fordulatait, stílusát, hangulatát, az már nem elveszett ember. Azt már kevésbé fenyegeti a dilettánsok dühödt művészkedése, mindaz a zagyvaság, amit rázúdítanak a szerencsétlen lapszerkesztőkre.

Írók ezreinek, tízezreinek aligha adhat teret – és kenyeret – egy ilyen kis ország, mint a mienk. A felényi népességű Finnország még kevésbé. Ott mégis becsületük van a műkedvelőknek, és joggal. Most már azt is le merném írni: *méltán.* Nem furcsa? Mozdul a szám – némán –, de nem tiltakozik ellene. Nem jön fel az undor a torkomon, mint 12-13 éves koromban.

Igen, mert az élőbeszédből sarjadó stílus fokról-fokra más szavakat, más nyelvi elemeket is magába fogadhat. Magyarán: fejlődhet, mert van honnan fejlődnie, és van *hova,* anélkül, hogy hazuggá válnék, irodalmiaskodóvá – szépelgővé vagy alpárivá – züllenék.

Ezért mondom újra meg újra: tisztelet a szóbeliségből az írásbeliségbe becsülettel átvergődő műkedvelőknek!

Búcsúzóra Mikszáth példája kívánkozik a tollamra. Ő gyerekkorában nagyon nehezen, nagyon sokára tanulta meg az olvasást, a betűvetést. „Ez a Kálmánka soha nem tanul meg írni" – jósolták róla. Csupa fül volt viszont az élőbeszédre. Igen rossz alvó lévén, nemegyszer kellett mesélni neki. A család földecskéit tót atyafiak – nemrég felszabadult jobbágyparasztok – bérelték akkoriban, az 1850-es években, s ők mesében róhatták le estelente az árenda egy

részét. Jellemző az akkori idők egészséges kétnyelvűségére és a magyar-szlovák mesevilág idestova évezredes összehangolódására, hogy itt rejtezik Mikszáth írásművészetének egyik ősforrása. A másik ősforrás természetesen a sűrűn összejáró falusi kisurak anekdotázó művészete volt, s benne az egymást oly szívbéli gyönyörűséggel megszóló, kiveséző ironikus humor.

S Mikszáthnak ma is minden szava eleven! Semmit sem avult egy évszázad alatt.

Élőbeszéd – holt betűk

Az írás igen tökéletlen eszköze bizony az emberi kifejezésnek. Az élőbeszéd hangsúlyai, mondatbeli tagolása, hangerejének hullámzása híján, a szavainkat kísérő mimika és gesztusok nélkül sokkal nehezebb igazán jól megértetnünk magunkat. Hiányzik a visszajelzés is: a másik fél értő vagy értetlen tekintete s az arcvonásaiból folyamatosan kiolvasható reagálás a tőlünk hallottakra. Aki holt betűkre bízza mondandóját, az nem árt, ha tudja, micsoda hátrányt kell behoznia, úgyszólván pillanatról pillanatra. Ha egyáltalán behozható a hátrány. Hiszen ott van például a régi jó zsidóvicc Grünről, aki ellen Kohn becsületsértési pert indít, s neki az ítélet értelmében ki kell jelentenie: „Kohn becsületes ember. Bocsánatot kérek." Csakhogy Grün ravasz fickó. A *becsületes*ről az *ember*re, a *bocsánatról* a *kérek*re csúsztatja át a hangsúlyt, emellett az első mondatnak enyhén kérdő kicsengést ad, a másodiknak meg olyan méltatlankodó hangszínt, mintha csak azt mondaná: „Dehogy is az, már megbocsássanak!" Nem ezt mondja persze, de ezt fejezi ki az élőbeszéd szinte lekottázhatatlan árnyalataival, amelyekből az írás – lám, az enyém is – alig képes közvetíteni valamit.

A betűvetésnek is vannak persze előnyei, „a szó elröpül, az írás megmarad" ősi igazságán felül is. Jobban megrághatjuk minden mondatunkat, tömörebbé, találóbbá tehetjük őket, sőt – kellő tehetséggel – szebb hangzást is adhatunk nekik. De aki nem vigyáz, az meg is botolhat, épp az élő és az írott szó különbözősége miatt.

Ha azt mondom beszéd közben: „apósa szakállát tépdeste”, akkor vagy tartok egy kis szünetet az apósa után, vagy nem. Ha tartok, ezzel világossá teszem, hogy az após tépdeste a saját szakállát. Ellenkező esetben nyilván a vő volt a szakálltépdeső. Csakhogy írásban ez a különbség hogyan jelölhető? Legfeljebb más szórenddel, vagy azzal, hogy határozott névelőt teszünk a szakállát elé.

Az ilyen írásbeli *hamis birtokviszony* akkor is zavaró, ha csak pillanatnyi félreértést okoz. „Othello nejét hűtlenséggel gyanúsította.” Ki gyanúsította Othello nejét? Ja persze, ő maga. „Rómeó szerelmével, Júliával beszélgetett.” Ki beszélgetett Rómeó szerelmével?... És így tovább, egy kéziratot gondozó szerkesztőnek minduntalan szemet kell hogy szúrjanak az ilyen kétfelé sántikáló mondatok.

Van, amikor igazítani sem igen lehet a leírtakon. Egy ilyen mondatot tenni például teljesen világossá: „Kifestettem a szobámat.” Az, aki mondja, az lett volna a szoba kifestője? Vagy másvalaki, akit megbízott vele? Élőbeszédben ezt jó esetben eldöntheti a zárt és a nyílt *e* hang különbsége: *kifestëttem,* vagy mással *kifestettem.* De írásban nemigen jelöljük a zárt *e*-t, ezért némelyik tollforgató úgy segít magán, hogy a műveltetés jelzésére odabiggyeszt – teljesen szabálytalanul – egy fölös *t*-betűt: kifest*t*ettem a szobámat; sejt*t*ettem, hogy én már mindenről tudok.

Előfordul azért az is, hogy épp az élőszó félreérthető. Ezen alapul az ismert szójáték, amely a „gyerekecském”-et bontja „gyere kecském”-re. Nem szólva arról a tréfás kérdés-feleletről: „Te kergeted azt a kutyát?” – „Tekergeti a nyavalya!”

Hajdan volt iskolák klasszikus példája a bizonytalan értelmű fogalmazásra: „Látá Sámson az oroszlánt mentében.” Mit akart mondani, aki ezt leírta? Sámson ment-mendegélt szerinte, vagy az oroszlán? Vagy talán egyik sem? De akkor melyikükön vont *mente?*

Ezért is jó újra elolvasnunk és mérlegre tennünk, amit papírra vetettünk, hiszen még a legegyszerűbb mondataink értelme is megbillenhet. „A kutya ugat.” A való életben ez nemigen hangzik el. Bent vagyunk a házban, s megszólal kint a kutyánk? „Ugat a kutya!” – mondjuk, s fülelni kezdünk, mit is jelezhet az ugatásával. „A kutya ugat” merőben más jelent, mert a mondat elején óhatatlanul nagyobb hangsúlyt kap az alany, s ezzel az is, hogy ő ugat, nem más.

Nem a macska ugat, nem a tehén az istállóban, nem is Jóska bácsi a szomszédban. A kutya ugat. A macska viszont nyávog.

A magyar szórend különösen érzékeny. Mondataink általában ereszkedő hangsúlyúak, lejtésűek, az előre dobott szavak már csak ezért is kiemelődnek. Elmentem az iskolába. Az iskolába mentem el. Itt teljesen világos minden. De a pesti kék buszokon például ott olvasható az utasok millióit évtizedek óta figyelmeztető tábla: *„Kérjük, hogy ne álljon az ajtó elé, mert a vezetőt akadályozza a kilátásban."* A hangsúly valójában azon volna: *akadályozza a* vezetőt, ezért ne álljon oda. Élőszóban még a vitatható szórend mellett sem nehéz egy kissé nagyobb nyomatékot tennünk a *vezetőt* helyett az őt követő igére, s már nincs semmi hiba. Írva viszont, sajnos, rossz ez a mondat, s nem kevésbé rossz az a töméntelen társa sem, amelynek szórendi bizonytalanságában tán az efféle tömegközlekedési tömegnyelvrontásnak is része *van.*

„Csak fogta a poharát, s komoran nézte őket" – olvasom egy kéziratban, nyilván ehelyett: *„Csak fogta a poharát, s nézte őket komoran."* Csak fogta, csak nézte – ezt a nagy erővel elénk vetülő képet már csupán színezi a mondat végére kívánkozó módhatározó. *„Csinos, lábakon álló faházak"* – ezt meg egy barátom könyvéből idézem. A vessző szerencsére megment attól, hogy csinos lábakra gondoljak csinos faházak helyett. Nem jobb volna mégis hátrébb lökni azt a *csinos*t, a *faházak* elé? Ahogy a *„meleg, sarkáig érő flanell hálóingben"* helyett is szívesebben olvasnám: *„sarkáig érő, meleg flanell hálóingben"*, már csak azért is, mert ha meglátok egy ilyen hölgyet, előbb érzékelem, hogy sarkáig érő hálóinget visel, mint azt, hogy meleg flanellt. Arra pedig, hogy netán az ő sarka is meleg, jobb nem is gondolnom.

Nem mondanám ezt szigorú szabálynak, de a több szóból álló, hosszabb jelzők általában a rövidebbek elé kívánkoznak, a mondat szebb, simább lejtése végett is. Az önmagában semmit sem mondó *pedig, persze, mégis, azonban, tulajdonképpen* stb. meg jobb, ha elkerül a mondat éléről, s hátrébb húzza meg magát, illő szerénységgel.

„Még mindig iszonyúan szúrt a szíve." Élőbeszédben ez sem hangzik rosszul, ha elegendő nyomatékot kap az *iszonyúan.* Írásban viszont csak más szórend szavatolhatja, hogy ne csupán *értői*

legyünk a mondatnak, hanem úgyszólván az *érzékelői* is: *„Iszonyúan szúrt még mindig a szíve."* Szigorú szabálynak ezt sem mondanám ugyan, csak a kínálkozó lehetőségek egyikének. Vagy él vele valaki, vagy nem.

Annyi bizonyos: holt betűkkel leírt mondatainkat jó, ha már mi magunk életre keltjük, s nemcsak a szemünkkel kóstolgatjuk végig, hanem a fülünkkel is. Mert az írott szónak is az az igazi próbája, hogyan hangzik. S aki nem vigyáz, könnyen falsot foghat.

Rejtett kincsek

Kosztolányi töprengett el egyszer nyilvánosan, hány magyar szót szorít ki a használatból a meggondolatlanul, henyén odavetett *fantasztikus. „Az idegen szó mellett* – írja – *több magyar szó van, amely a fogalom finomabb, közelibb árnyalatait jelzi. Aki például a* fantasztikus *magyar megfelelőjét keresi, az egész bőségszarut talál maga előtt. Ebből kell kiválogatnia azt, amelyikre éppen szüksége van.* A fantasztikus-*t nálunk mindenre alkalmazzák. Jókai* fantasztikus *költészete tehát:* fellegjáró*, de Poe Edgar költészete, mely szintén* fantasztikus*, már nem fellegjáró, hanem* lidérces, kíséreties. *Hoffmann Amadé* fantasztikus *költészete:* boszorkányos, kísérteties, *Swift Jonatán* fantasztikus *gúnyja:* elképesztő, hátborzongató, döbbenetes. *Egy* fantasztikus *kínai szertartás:* mesebeli. A fantasztikus *kelet:* délibábos, szegényes, regeszerű. *Hogy mi* a fantasztikus *szépség?* Talán: káprázatos, varázsos, elbűvölő, tündökletes, *vagy csak* csodálatos. Az a *hölgy, aki barátnője izléstelen ruháját* fantasztikus-nak *nevezi, azt gondolja, hogy ez a ruha:* képtelen, lehetetlen, otromba, silány, gyatra. *Ha valaki egy váratlan, de nem kellemetlen hírre fölkiált, hogy* fantasztikus, *nyilván csak azt érzi, hogy:* hihetetlen, *vagy pestiesen szólva:* óriási. A fantasztikus *ravaszság tetszés szerint:* agyafúrt, körmönfont, vagy csavaros *ravaszság. Egy* fantasztikus *színpadi bonyodalom esetleg:* tótágastálló, *esetleg:* badar. A fantasztikus *néha:* megrökönyítő is lehet*, néha*: hökkentő, *néha:* örvendetes is. *Egy* fantasztikusan *buta ember:* bődületesen *vagy* egetverően *buta. A pénzhiány* fantasztikus,

tehát rémítő, *sőt* rémisztő. *Amint látjuk, állítólagos szegénységünk mögött voltaképp gazdagság van."*

Több mint hatvan éve hozta szóba Kosztolányi ezt a nyelvi nyavalyánkat, de a *fantasztikus*nak és egyéb henye szavaknak ez a „fantasztikus" burjánzása azóta is éppúgy szegényíti élő és írott beszédünket. Nemcsak az idegen eredetű divatszavaké. Az sem jobb, ha például a *múltban, a múlt időkben, valamikor, valaha, annak idején, ennek előtte, ezelőtt, előzőleg, eddigelé* és társaik rovására, és persze az ezek által kifejezhető értelmi-érzelmi-hangulati árnyalatok vesztére is.

Hát nem „fantasztikus", hogy egy „korábban" minden ízében eleven nyelv így elsatnyulhat, elrenyhülhet? Miért nem „rendelkezik" többé régi kifejező erejével? Miért nem képes „biztosítani" többé egymás igazi megértését? Miért?

Rontásunkra ott van mindjárt az a szózuhatag, amely naponta zúdul ránk a különféle égi és földi „kommunikációs csatornákon" át. Emiatt már eleve csak félig tartjuk nyitva a fülünket, hadd suhanjon el mellette a sok fölösleges szöveg. De ez sem igen ment meg tőle, hogy ami mégis behatol a fülünkön, azt ne kelljen legalább odabent osztályoznunk, selejteznünk. Kialakul bennünk, úgy látszik, az ösztönös önvédelem elhárító mechanizmusa, egy „belső nagyothallás", amely közömbössé tesz a szóbeli ingerek legtöbbje iránt: nem enged csak úgy ránk szabadulni bárminő „csatornatölteléket". Mintha valami szűrőrétegféle működnék a fejünkben, amelyen elakad a semmitmondó gondolatok, az olcsó közhelyek, a hordalékszavak jó része. Tudatunk felületéig talán még eljut, de mélyebb figyelmünkön már kívül reked. Mégsem tűnik el nyomtalanul: fokozatosan felhalmozódik, s amikor mi kezdünk el szólni vagy írni, mit ad Isten, már nekünk is ez a nyelvi selejt szalad a legkönnyebben a szánkra, tolul tollat forgató vagy billentyűt billegtető ujjunk hegyére. Ezt nem kell ugyanis szavanként összeszednünk, kínosan keresgélnünk és egybefűzögetnünk: ez ott vár készen, *valahányszor úgy akarunk közölni valamit, hogy ne közöljünk vele valójában semmit.*

Csakhogy akinek magvas mondanivalója van, azt nem csábítja az üres szócséplés. Azt épp az izgatja, hogyan tudná elhessegetni a magukat könnyedén kellető, olcsó szavakat, s megtalálni az igaziakat.

Akit ez nem izgat, az ne menjen költőnek, írónak. Ez a pálya csak annak való, aki kész mindig újra megkínlódni vele, hogy egy-egy mondatát vagy verssorát tökéletessé tegye, s képtelen megnyugodni, míg rá nem lel az ehhez szükséges, még hiányzó szóra, kifejezésre.

A nyelvészek *passzív* és *aktív* nyelvtudásról beszélnek. Az előbbi – amellyel másokat értünk meg – sokkalta fejlettebb, gazdagabb, mint az utóbbi, amellyel önmagunkat igyekszünk kifejezni, megértetni. De a határok eltolhatók! Az aktív nyelvtudás bővíthető, dúsítható. Karácsony Sándor egyik magyartanári módszere volt például, hogy kijegyeztette diákjaival egy-egy klasszikus magyar prózai műből mindazokat a szavakat, kifejezéseket, amelyeket ismertek ugyan, de még soha nem használtak. Az aktív és a passzív nyelvtudás határának ez a tudatosítása már maga is igen gyümölcsöző lehet. De az a kitartó szókóstolgatás is, amelyben annak van része, aki ilyen feszült figyelemmel böngészi végig, mondjuk, Kosztolányi *Aranysárkány*át. Bár süvölvény íróként akár önmagából is meríthet ez a *valaki* egy kis agytornával, ha nem restell mindennap elvégezni néhány nyelvi gyakorlatot. Összeírja például, hogy mást ne mondjak, az emberi testrészek, testtájak nevéből képezhető igéket, a *megbúbol*tól az *orrol*on, *szájal*on, *fülel*en, *nyakal*on-*nyakaz*on, *vállal*on át a *tenyerel*ig és a *talpal*ig. Vagy begyűjti azokat a pejoratív értelmű melléknevek – a *butá*tól és a *csúnyá*tól az *undorító*ig –, amelyeknek az első szótagjában *u* hangot talál. Aztán, teszem azt, az *lc, nc, rc, lcs, ncs, rcs* végzetű szavakat keresi. Vagy a dupla mássalhangzós igéket, a *böffent*től a *röffen*ig, a *csökken*től a *zökken*ig. Olyan alliterációs szókapcsolatokkal is elszórakozhat néha, mint a *sündörgő sün*disznó, *goro*mba *gorilla, bog*aras *bog*nár, *kap*atos *kap*itány, *par*ádés *par*aszt, *muzsik*ás *muzs*ik, *rokk*ant *rock*zenész, *szív*telen *szí*nész, *kom*or *kom*édiás, *hóri*horgas *hor*gász, *har*após *hara*ngozó, *teng*ődő *teng*erész, *szip*orkázó *szip*irtyó, *gond*atlan *gond*olás, *szem*telen *szeme*tes, *szer*elmes *szer*zetes – és így tovább a végtelenségig.

Az ilyen gyermeteg agytorna-gyakorlatoktól senki se várja persze, hogy íróvá izmosodik általuk. De renyhe agyát mindenképpen mozgékonyabbá teheti, s ezzel hozzájuthat anyanyelvének sok rejtett kincséhez. Nem hivalkodás, nem sziporkázás végett – csupán azért, hogy mindig, mindenütt a legodavalóbb szóval élhessen.

Ahogy az öreg Arany János tanácsolta ifjú költőtársainak: *„Jó költőktül azt tanultam / S adom intésül neked: / Sohse fáradj sok cifrával / Elborítni éneked! // Szólj* erővel, *és* nevezd meg / *Ön-nevén a gyermeket; / Szólj* gyöngéden, *hol az illik, – / S ne keríts nagy feneket. // Olykor egy-két szó is jobban / Helyre üti a szeget, / Mint az olyan, ki beléhord / Földet, poklot és eget, / S ordít, amíg elreked."* (Intés)

Tegyük hozzá: ennél a mértéktartásra intő Arany Jánosnál nincsen kincsesebb költőnk, ha csupán azt számoljuk is össze, hány magyar szót használ, hányféle értelemben. Ahogy Jókainál sincsen kincsesebb írónk. De egyiküket sem csak ez teszi óriássá. Hiszen Mikszáth sem kisebb művésze a szónak, ha korra sallangtalan köznyelvén adja is elő legtöbb történetét, s Pilinszkyt is még csak megnőtteti puritán nyelve, konok szűkszavúsága. Az irodalmi érték, a halhatatlan szépség nem ezen múlik. De akkor is sokat számít, hogy ura-e a nyelvnek az író, hű sáfára-e kifogyhatatlan kincseinek?

Hangok, hangulatok

Minden nyelvnek megvan a maga muzsikája, de kérdés, hogy ezt ki mikor hallja szépnek vagy csúnyának. Egy közeli barátom lengyel felesége például előbb hallotta, mint értette az *undorító* szót. Felfigyelt rá. Milyen szép hangzása van! S mégis milyen komor képpel mondják ki ezek a magyarok! Megnézte a szótárban, s elképedt. Hát ez hogy lehet?

Az ő lengyel füle nem csalt. Csak épp nem tudott vele magyar módra hallani. Nálunk ugyanis ez a szó egyrészt az *unalmas, undok, ronda* hangulati vonzáskörébe tartozik, másrészt – kissé távolabbról – abba az *u*-gató kórusba, amelyet számos melléknevünk első (vagy egyetlen) szótagjának *u, ú* hangja von egy bokorba. Olyanokra gondolok, mint a *csúf, rút, utálatos;* a *csúnya* és a *rusnya;* a *tunya* és a *lusta;* a *sunyi* és a *sumák;* a *mulya,* a *surmó,* a *suta,* a *buta* és a *bugyuta;* a *szutykos* és a *szurtos;* a *kurva,* a *durva* és a *cudar;* a *zsugori* és a *fukar;* a *szuszimuszi,* a *tutyimutyi* stb. Még egy-két tucatnyit elsorolhatnék annak bizonyságául, hogy az e körbe tartozó melléknevek

majdnem mind pejoratív – rosszalló – értelműek. Csak kivételesen akad köztük egy-egy semlegesnek mondható *kurta* vagy *puha*, s még kivételesebben egy-egy elismerő *dús, sudár* vagy *csudás.*

Ne mondjuk, hogy a kivétel erősíti a szabályt. Szabályról ugyanis szó sincsen. Az ilyen hangulati vonzáskörök határai sohasem zártak, sőt nagyon is lazák. Mégsem állíthatjuk, hogy nem is léteznek. Gombocz Zoltán klasszikus művének *(Jelentéstan,*1926) szavaival: *„A nyelv nemcsak a megértésnek, hanem az* érzelemkeltésnek *is eszköze; a szónak nemcsak képzetfelidéző, hanem* hangulatkeltő *ereje is van."* Továbbá: *„A szóhangulat mindenekelőtt a* hangalakhoz *kapcsolódhatik: a beszédhangok bizonyos sorának, éppen úgy, mint a zenei hangsornak, lehet bizonyos hangulata, tekintet nélkül a hozzájuk fűződő értelemre."*

De hadd mondjam még egyszer: füle válogatja. Maga Gombocz is utal erre: *„Egy előkelő jogászunk beszélte, hogy diákkorában Prágán keresztülutazva, bevetődött a cseh nemzeti színházba egy Hamlet-előadásra, s a cseh szöveg, amelyből pedig egy szót sem értett (kül. egyes szavak:* Kubicka *Ophélia,* Pocem *Hamlet) ellenállhatatlanul komikus hatást tett rá."*

Hogy a magyar fülnek mi szép, mi nem, annak a titkát már sokan boncolgatták. Tudós nyelvészek is (említsük még meg közülük legalább Zolnay Bélát és Fónagy Ivánt), de írók is, költők is, Kosztolányi Dezsőtől Erdélyi Józsefig. Abban a legtöbben megegyeznek, hogy nyelvünk szavai nem tekinthetők egymástól teljesen független, különálló egységeknek, hangulatukat illetőleg sem. Bizonyos hangok, hangcsoportok, többé vagy kevésbé szorosan, de összefűzik őket.

Hogy az ilyen vonzáskörök hogyan jöttek létre az idők folyamán, az éppoly örök titok marad, mint hogy egy-egy szó hangalakjához miért kapcsolódott valaha ilyen vagy olyan értelem. Egynémely törvényszerűség mégis megállapítható. Például az, hogy hangulatkeltő ereje – az egyes szófajon beszédbeli szerepénél fogva – elsősorban a minősítő melléknevek, másodsorban az igék hangalakjának van. A főnevekének viszonylag ritkán: csak ha valamiért azok is minősítő jellegűek.

A nehezebben kiejthető, a beszélőtől nagyobb izomerő kifejtést

igénylő hangcsoportok Gombocz szerint könnyebben keltenek – legalábbis a mi fülünkben – diszharmonikus hatást. Tegyük hozzá: többnyire szintén a szófajoktól függően. Az *ocsmány* szót például már hangalakja – főleg a *csm* torlódás – miatt is rosszallónak érezzük. A *becsmérel,* a *pacsmagol* is elég erős negatív hangulatot hordoz. A *kocsma* már csaknem semleges, a *kucsma* pedig egészen az.

Vagy ott van az enyhén lesajnáló *köpcös*, a rosszalló *hepciás, hepciáskodik.* Ilyen hangulatnak a *repce*ben nyoma sincs. A *kapcsá*ban mégis ott bujkál („nem leszek senkinek a lábakapcája"), a *kapcabetyár* összetételben pedig elő is bukkan. A *pökhendi* és a *nyikhaj* nyelvdöccentő *kh*-ja hasonlóképpen hat, akárcsak a *szutykos, hetyke, lotyka, pletyka tyk*-ja, vagy tán még a *bütykös*é is. A *butykos, fütykös, pityke, potyka* viszont teljesen közömbös.

Mielőtt továbbmennénk, jó lesz még tisztáznunk valamit. *Kocsma, kucsma, kapca, pletyka* szavaink szláv származékok. A *nyikhaj* meg alighanem a cigányból jött. Az ilyen kölcsönzések joggal vethetők-e össze magyar eredetű szavainkkal?

Azt hiszem, igen. Egy nyelvre az is jellemző lehet, milyen kölcsönszavak terjednek el benne, s ezek hogyan illeszkednek bele – hangalakjukkal is – a már meglévő vonzáskörökbe.

De érdemes még néhány olyan szót felsorolnunk, ahol mássalhangzó-torlódás erősíti a rosszalló hangulatot. A teljesség igénye nélkül: *bikfic, cafka, nyafka, rüfke, mafla, zagyva, lagymatag, satnya, kotnyeles, kapzsi, habzsol, lebzsel, tobzódik...*

Sajátos hangulatú szópár a *tömzsi* és a *hemzseg.* Az *mzs* torlódás mintha valami zsúfoltságot érzékeltetne. A *kámzsá*ban viszont ennek nyoma sincsen.

Érdekes szócsoport az is, ahol valamely egyéb mássalhangzóhoz kapcsolódó *h* hang teszi nehezebben kimondhatóvá a szót. A *pökhendit* és a *nyikhajt* már említettem. Hozzájuk társítható a *göthös,* a *petyhüdt,* de a *kushad, keshed, poshad, rothad* is, akárcsak a *lanyha, lomha, renyhe,* s talán még a *girhes, korhely, korhol, tarhál, turha, görhe* (zsírtalan, sovány kukoricamálé), *csürhe* is idesorolható. Ellenpéldák azonban itt is akadnak. Az *enyhe,* a *dunyha,* a *konyha* ellene mond az eddigi logikának.

Ez mégsem ok arra, hogy becsukjuk a szemünket, a fülünket a

nyilvánvaló analógiák előtt. S ne vegyük észre például azt, hogy a *h* hang mellett főleg a *p* és az *f,* a *c* és a *cs*, a *gy*, az *ny* és a *ty* jeleskedik szavaink rosszalló vagy lekicsinylő hangulatának az erősítésében. Már számos eddigi példa is vallott erről, de szaporítsuk még a számukat. Ilyen a *pocsék,* a *pancser,* a *pacuha,* a *pipogya,* a *pongyola,* a *piperkőc*, a *pojáca,* a *piszlicsár,* a *pohos,* a *potya,* a *pereputty,* akárcsak a *fanyar*, a *finnyás,* a *fonnyad,* a *fitymál* (hogy magát a *fitymát* és a férfi-női nemiszervek össznépi elnevezéseit már ne is említsem). Ilyen a *totyakos,* a *kelekótya,* a *szószátyár,* a *ramaty,* vagy hogy néhány igét is mondjak: a *kutyul,* a *zatyul*, a *kotyvaszt,* a *battyog* és a *sattyog;* a *hetyeg* és a *motyog;* a *lefetyel* és a *karattyol.*

Folytathatnám még sokáig, de félek, hogy lassan már *unalmass*á, sőt *undorítóvá* kezdenek válni ezek a hosszú szó-listák. Búcsúzóul talán még néhány *ny*-es példát: *nyavalyás, nyomorék, nyomorult, nyamvadt, nyámnyila, nyimnyám, nyápic, nyafka, taknyos, csökönyös, szennyes, sanyarú, iszonyú, szörnyű* – szembeállítva őket mindjárt a sorból kilógó olyan társaikkal, mint a *nyalka,* a *nyájas,* a *könnyű* vagy a *gyönyörű.* Mert sose feledjük: az értelem mindig fontosabb azért, mint a hangalak. A költő, az író viszont a puszta rációból nem él meg. Neki anyanyelvének racionálisan össze nem kapcsolható szavai között is érzékelnie kell a vonzásokat, az áthallásokat, a hangulati összecsengéseket. Különben hogyan is tudná mindig újra kiválasztani azt az *egy* szót, azt az egyetlenegyet, amely kitörölhetetlenül, megmásíthatatlanul, örök érvényűen kaphat helyet egy-egy verssorában, vagy akár prózai mondatában?

Rejtett rímek

Ikerszavaink sokasága tele van játékos összecsengésekkel. Majdnem mindegy, hogy ugyanannak a szónak két alakváltozata ikresedik-e egymással, *(cserebere, hepehupa, handabanda, hercehurca, irgumburgum, sertepertél...)*, vagy két különböző eredetű szó kapcsolódik egybe *(mézes-mázos, rontom-bontom, recseg-ropog, csurran-cseppen, hébe-hóba...)*, úgyszólván sohasem hiányzik a zenei elem. Rímelnek,

alliterálnak, magas és mélyhangú változatban ismétlődve születnek ezek a sziámi szóikrek, amelyek mintha csak miniatűr versek volnának, egynémely modern költők egysorosainál is rövidebbre fogottak.

Alliteráció, rím, ritmus: közismert eszközei ezek – nálunk is, másutt is – a költői mesterségnek. Rímnek tekinthetjük akár még azt is, amikor a *hepe* és a *hupa,* a *herce* és a *hurca,* a *girbe* és a *gurba* vagy a *cseng* és *bong* pendül egy húron. A *serte* és a *pertél* viszont se nem rímel, se nem alliterál, szóbelseji hangjaik mégis egymásra felelnek.

Vagy fogadjuk el ezt is valamiféle rímelésnek? Vegyük úgy, hogy van egy harmadik fajta rím is a világon a sorvégi és a betűrím mellett? Vagy akár egy negyedik fajta is, ha a *„Vadat, halat, s mi jó falat”* jellegű *sorközi* rímelést külön kategóriába soroljuk?

Nem oktalan kérdések ezek. Mert különben mit is kezdhetnénk a hangok olyasféle játékával, mint ami, mondjuk, a *kerekperec,* a *torzonborz,* az *eszeveszett,* az *ügyefogyott,* az *agyalágyult,* az *agyabugyál,* a *nyakatekert,* a *széllelbélelt* és más hasonló szavainkból hallható ki? Ezek java része aligha tekinthető ikerszónak, de nem valami hasonló hanghatás érvényesül-e az igazi ikerszavak többségében is, a *perdül-fordul*tól és a *csetlik-botlik*tól az *ugrabugrál*ig, az *eszemiszom*ig és az *ingyom-bingyom*ig?

Nyugodtan állíthatjuk: nekünk, magyaroknak olyan fülünk van, amely, ki tudja, miért, de különösen fogékony az effajta hanghatásra. Népmeséinkben is ezért jelenik meg oly gyakran a *szóló szőlő, a tejbe-vajba* fürösztés, a *hicki-vicki* úrfi, a *Hencidától Boncidáig* és a többi ilyen játékos szókapcsolat. „Édes k*ecsk*ém, jóllaktál, / Elég füv*ecsk*ét kaptál?” – lám, a rejtett rím ereje itt még túl is tesz az igazién.

Rejtett rím – ennél találóbb nevet aligha adhatnánk a szóban forgó nyelvi jelenségnek. Hiszen nemegyszer úgy hat a fülünkre, hogy az eszünkkel észre sem vesszük. *Eben gubát cserél* – ki gondolná, hogy az első két szó itt is rejtett rímmel csendül össze? *Dögön bőgő* – ezt a nem éppen fenséges titulust (ki tudja, él-e még) Debrecenben kapták valaha a kollégiumi kántus temetésekre járó, s a minden rendű és rangú megboldogultakat énekszóval búcsúztató

tagjai. A tisztesebb *háromváros* névhez együttesen jutott a török időket átvészelt Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd. *Gézengúz, riherongy, hórihorgas, langaléta, kencefice, hacacáré, csiricsáré, kótyonfitty, fityfiritty, sükebóka, belevaló, csetepaté* – ezek mind ilyen rejtett rímes szóképzések. *Róka fogta csuka, csuka fogta róka* – itt meg a *k*-val ejtett két *fogta* is belejátszik a szavak belsejéből kihallatszó kopogásba. Hát még a gyerekek kiolvasóiban, azokban mennyi rejtett rím van! Csak egy ilyen mondókát mutatóba: *„Antanténusz, szórakaténusz, szóraka, tiki-taka, bilin-balan, busz."* Ki nem érzi ki ebből a néhány szóból az *n*-ek, *t*-k, *sz*-ek, *k*-k, *b*-k, *l*-ek, s nem utolsósorban az egymást váltó rövid és hosszú magánhangzók játékát? De nem így játszott-e a hangokkal Móricz Zsigmond is néhány írása címében: *Esőlesők, Úri muri, Forr a bor, Csibe csipog?*

Ezzel közeledünk is már az irodalomhoz. Minderről ugyanis csak azért érdemes beszélnünk a mi kis íróiskolánkban, mert a művészi stílus egyik fontos tényezőjéről van szó. Hogy is írta Petőfi? *„Elhull a virág, eliramlik az élet!"* Az *l*-ek lebegését azonnal megérzi mindenki, s vele az elmúlás elégikus hangulatát, amelyet ebben az egy sorban két kép is felidéz, de nem egyformán. A *virághullás* lassú folyamat, az *eliramlás* sokkalta gyorsabb, s ezt a tempóváltást a ritmus is érzékelteti. A sok *l* és a két *ir* viszont össze is köti a két félsort, akárcsak az egymással mintegy feleselő két hosszú magánhangzó.

Mert Petőfi így akarta? Dehogyis akarta! Csak így szólalt meg a fülében, így szaladt a tolla hegyére.

A zeneszerzők, gondolom, tudatosabban komponálják a maguk hangjait, hangzásait, mint a költők. De az ő műveik is csak akkor érnek valamit, ha már nem csupán az eszük diktál, hanem ihletett óráikban a maguk mindenki másétól különböző művészi nyelvén tudják kifejezni – félig-meddig ösztönösen –, ami a lelkükből kikívánkozik. A *Szeptember végén* is ilyenformán születhetett: ezt a zenét csak Petőfi csalhatta ki anyanyelve szavaiból. *„Holnap nem omolsz-e sírom fölibe?"* Itt meg – nem is kéne tán mondanom – az *ol, öl, em, om* hangok ismétlődése, illetve szelíd melankóliája segít megteremteni azt a hangulatot, amely nélkül nem lehetne az érzelmi hatás ilyen felfokozott.

Vagy vegyünk egy másik, még gyászosabb hangulatú verset, Arany János *Tetemrehívásá*t. *„A palotát fedi fekete posztó, / Déli verőn sem süt oda nap; / Áll a tetemnél tiszti pörösztó. / Gyertya, feszület, kánoni pap: / Sárga viaszfényt nyughelye kap."* Ezúttal az alliterációk is igen hangsúlyosak, az *ababb* rímszerkezet is, de érdemes külön felfigyelnünk a harmadik sor *t*-jeinek és főleg két *szt*-jének belső rímelésére, amely utóbbi a *posztó* és a *pörösztó* összecsengése révén a strófa első sorának mesteri hanghatásához is hozzákapcsolódik. Amiképpen a két utolsó sorral is megvan – a belőlük kisziszegő *sz*-eknek köszönhetően – a zenei kapcsolata.

„Haragvó bércek görgetik / Háborgató haragjukat" – ezt meg már Ady írta (és sok más hasonlót is), de hely szűkében kössünk még ki inkább egy percre József Attilánál. Az expresszív hangzásoknak – köztük a rejtett rímekének – ő volt ugyanis költészetünkben a legfőbb mestere. *„Kuncog a krajcár"* – nyilvánvaló például, hogy itt az alliteráló *k*-k mellett a nagy erővel kihallatszó *c*-ket is „fogja a fülünk", ezzel is hozzásegítve kit-kit az érzelmi azonosuláshoz. De kisezernyi ilyen versrészletet idézhetnénk. *„Törékeny falvak reccsennek össze, / mint tócsán gyönge jég"* (A város peremén), *„Ettem-ittam fekte, undok / mocskot és csípős trágyalevet"* (Számvetés), *„Most zsíros nyirkot kóstol üres ajkad"* (Kései sirató), *„nem egy szörny-állam iszonyata rág / s mi borzadozva kérdezzük, mi lesz még, / honnan uszulnak ránk új ordas eszmék"* (Thomas Mann üdvözlése), *„görnyedő árnyadnak fecseghetsz, / hogy gyötör a magány s a félsz"* (Ha nem szorítsz...), *„Bordáimat kiálló lécként hordom"* (Fagyon veszve...), *„Köröskörül vastőrökül / voltak a rozsdás, éles, durva / csillagok a lelkembe szúrva"* (Nappal mint földet...)

Nem folytatom. Akinek van füle a hallásra, hallja, hogyan szólnak – az alliterációk és a sorvégi rímek mellett – a rejtett rímek is. S nem csupán ezekben a találomra kikapott sorokban, hanem József Attila érett költői korszakának úgyszólván minden versében. Tanulságos lehet erre figyelve, ezt fülelve olvasni végig valamennyit, hasznára bármely költőpalántának, de még a művészi magyar próza jövendő mestereinek is.

Vers és próza

Az elmúlt idők közismert példázata szerint költő szeretne lenni valaki. Verselget is, de nem sokra viszi. Elhatározza, hogy inkább prózaíró lesz. De ez sem megy neki. Átnyergel hát kritikusnak – míg ki nem derül, hogy sovány tehetségéből erre sem futja. Sebaj! Kiadói szerkesztőnek még mindig elszegődhet. Majd amikor ott sem válik be – mit ad Isten? – a Párt bizalmából *irodalompolitikussá* lép elő...

Az irónia csak annyiból volt igaztalan, hogy a könyvkiadók – és az irodalmi folyóiratok – szerkesztőségében sok igazán tehetséges költő, író, kritikus is dolgozott akkoriban. A példázat éle azonban nem őellenük irányult – ezt kimondatlanul is tudta mindenki.

Nem árt viszont elgondolnunk: több tehetség kell-e valóban a költői mesterséghez, mint az íróihoz? A példázat öt fokozata ugyanis ezt sugallja, bár joggal épít arra, hogy alig akad prózaíró, beleértve a legkülönbeket is, aki ne versekkel kezdené, mielőtt novellák, regények, esszék írására adná a fejét. Sőt olyan jeles szerzőink, mint Jókai vagy Móra, később is elkövettek egy-egy verset – bár ne tették volna! Németh László pedig még életműve összegzésekor is „megölt költőnek" titulálta magát, noha őt igazán a saját *merőben másféle* talentuma terelte a regény, a dráma és az esszé felé.

Minden tehetség megmagyarázhatatlan. A tehetségek különbözősége is. Hisz bármilyen kiváló lehet valaki az egyik műfajban, ez még nem predesztinálja arra, hogy a másiknak ugyanilyen mestere legyen. Nemcsak a versírással kacérkodó Jókaiból, Gárdonyiból, Mórából, Némethből nem lett nagy költő, hanem – hogy mást ne mondjak – költőóriás létére Adyból sem lett jeles novellista. Pedig milyen remekül írt prózát is, újságcikkeket, könyvkritikákat, esszéket! Sőt érmindszenti, zilahi, nagykárolyi, váradi éveire – emlékezők. Verseihez képest mégis melléktermékek. Nem úgy költőtársa, Kosztolányi regényei, java novellái.

Illyéstől kérdezték meg egyszer: minek tartja magát? Prózaírónak, költőnek, vagy...? A válasz szinte csattant: *„Költőnek! Minden más művet odaadnék egyetlen versért! A vers az első, eredendő élményem, és mindig az is maradt. A költészet hegyes vidék, a próza sík vidék. A prózát meg lehet tanulni, akár a betűvetést."*

Feleljünk erre mindjárt egy másik idézettel, Kosztolányiéval:

„– Próza – mondod fitymáló ajkrándítással –, csak próza. Eközben pedig azt érezteted, hogy valaki leszáll a lováról, és gyalog kel útra. Lovagolni nem mindenki tud, de járni a földön mindenki tud. Tévedsz, barátom. Aki prózát ír, talán leszáll a vers táltosáról, de nem a földre száll, hanem egy másik, éppoly szilaj és kiismerhetetlen lóra, mely gyakran a vers úrlovasait is úgy leveti, hogy szörnyethalnak."

Ebben a néhány mondatban annak a költőnek az öntudata is benne lobog persze, aki a másik lovat, a prózaírás Pegazusát is oly biztosan megülte. No de ilyen öntudatnak Illyés sem lehetett híján, aki nemcsak verseiben, hanem esszéiben és esszébe hajló naplójegyzeteiben, memoárjaiban, regényeiben is gyakran remekelt. Nem egy drámájában is. Valaki felderíti talán egyszer, hogyan mentette bele költői leleményeit a maga prózai-drámai nyelvébe, s tett eleget – versein túl is – Arany János intelmének: *„Pongyola járású lovadat fékezd meg erősen: / S járni tanul büszkén, tánchoz emelve nyakát."*

Bár titokban inkább azt gondolom, hogy hitelesen felderíthető, közvetlen kapcsolat még ugyanannak az íróművésznek a költői és prózai kifejezésmódja között is alig van. A versíráshoz sok minden kell, ami a prózában is hasznos lehet: merész képzelettel és játékossággal társuló írástudói fegyelem, feszes fogalmazás, maximális tömörség, arányos kompozíció, továbbá jó hangzás, szép lejtés, szavak-gondolatok-hangulatok egymásra felelése, párhuzama és ellentéte... – mindez azonban annyira eltérő módon nyilvánul meg itt és ott, hogy szinte összevethetetlen. Nem szólva arról, hogy a mai poéták mennyi mindent löknek el az elődök réges-rég bevált, de lassacskán megunt eszközeiből. Hovatovább már azt is megkérdezhetjük: ha minden költészet kikopik a versből, akkor mi marad? Össze-vissza dobált, kevert, facsart, tördelt szavak? Versek címén prózatörmelék?

Ha már próza, legyen próza! Örkény egyperceseiben igazán sok a költői erény: sűrítés, fantázia, jelképi erő, érzelmi töltés, gondolati ritmus – de még szabadversnek sem menne el egyik sem. Ne is menjen! Novellaként legyen miniatűr remekmű.

Mondanom sem kéne tán: Örkény is költőként kezdte. Prózaírónak soha nem árt, ha verseken edzi stílusát, még ha nem is okvetle-

nül a saját versein. Mindennapi kenyereként kell szeretnie a verseket, noha tudván tudja, hogy a prózaírás, az valami egészen más.

Vallhatnék magamról, kedves költőimről, kedves *Kalevalá*mról, mennyi mindent köszönhetek nekik. Hadd hivatkozzam mégis inkább a számkivetett Márai Sándorra, akiben mindhalálig a versek, a hazai versek tartották a lelket, s őrizték meg elevenen az áldott anyanyelvet. Nemrég kaptam meg Kanadából *Napló*jának késő aggságában, a Csendes-óceán partján, San Diegóban írt – 1984-89-es – utolsó kötetét. Ebből idézek:

„Éjjel Virág Benedek verseit olvastam. Szomszédok voltunk a Krisztinavárosban, csak ő 200 évvel előbb költözött oda, a Szarvas térre. Verseit a felfedező örömével olvasom. Újszerűek és meglepőek, mert nem akar mindenáron új lenni, sem meglepni."

„Éjjel Vajda János átkozódásai. Az árulókról hörög, 1860 körül. Betűváltozás nélkül közzé lehet adni a verset ma is, szó szerint időszerű."

„Minden éjjel, lámpaoltás előtt, magyar versek a XVI. századból."

„Lámpaoltás: Kassák, Juhász Gyula és Somlyó Zoltán versei. Három kitűnő költő, a magyar bestiárium különössége mind a három."

„Éjjel Balassi Bálint versei. Panaszkodik a XVI. században, hogy «a szerelem bántja». Nagy gondja volt szegénynek, Viola kacér volt."

„Minden éjjel magyar versek."

„Minden éjjel versek. Tegnap Babits. Mégis ő volt ebben a században a költő. Minden versében ugyanaz a lüktetés, mennyei áram. József Attilában volt ilyen lüktetés, kirobbant és kilobbant."

„Lámpaoltás előtt mindig néhány magyar vers, legutóbb a Délsziget."

„Éjjel Berzsenyi, Vörösmarty."

És így tovább véges-végig. Jelképnek is vehetjük. De tanulságnak mindenképpen.

Színek és képek

Az irodalom alapanyaga a szó, a leírható, a kimondható. De a szavak önmagukban még mit sem érnek, zöröghetnek olyan üresen is, mint a lyukas mogyoró, s olyan szárazon is, mint a szirmait hullajtott, kiszikkadt mákgubó.

Hogy szavainknak mi ad tartalmat és mi ad szépséget, az végső soron megfejthetetlen. Utólagos sejtelmeink itt-ott mégis lehetnek, melyik íróra, költőre mi minden hatott, mi lopott szemébe színeket, képeket, fülébe zenét, orrába illatokat, szájába ízeket, lelkébe látomásokat, szívébe szenvedélyeket.

Ady gyermekkorát például végigkísérte anyjának, az Édesnek a virágoskertje, amelyhez fogható nem volt Érmindszenten. Fenyőfák is álltak az udvarukon, s azoknak a komor kontrasztja még hangsúlyosabbá tette a tavasztól őszig nyíló és hervadó virágok tarka tenyészetét. Változatos formáit, színárnyalatait, lengedező illatát. Közülük is a szekfűk vonzották leginkább a kis Ady Bandit, s legkevésbé a rózsák, talán mert már totyi korában meg-megsértették ádáz tüskéikkel. A tűzpiros rózsákban mégis örömét lelte, ahogy minden más virágban is, amelynek égő szirmai kilángoltak sárga, kék, lila és egyéb társaik szelídebb színei közül.

Volt-e ennek az egész életre szóló virágoskert-élménynek valami köze ahhoz, hogy annyiféle színnel találkozunk az Ady-versekben és gyakran a novellákban is? Vagy volt-e köze ahhoz, hogy a költő városi életéhez utóbb annyira hozzátartozott a galériák, tárlatok, képtárak látogatása, a festett világ színeiben, formáiban való gyönyörködés?

Olyan kérdések ezek, amiken akkor is érdemes eltűnődnünk, ha nem adhatunk rájuk biztos feleletet. S eltűnődhetünk akkor már azon is: miért nincs és nem is lehet átjárhatatlan határ a Szépség birodalmának különféle tartományai, a más-más nyelven szóló művészetek között?

Nemcsak arra gondolok, hogy – mondjuk – Michelangelo milyen óriás volt szobrásznak, festőnek, építésznek és költőnek egyaránt. Vagy hogy milyen elválaszthatatlanok egymástól William Blake versei és képei – közös misztikumuk és fantasztikumuk –,

vagy hogy Wagner „Gesamtkunst”-jában hogyan játszik egymásba zene és dráma. Nem kevésbé fontos ugyanis az sem, hogy milyen szerepe lehet példának okáért magában a költészetben – vagy akár a prózai művekben – a színek és képek láttatásának, élményszerű felidézésének, de a mű architektúrájának, a szöveg zeneiségének is stb.

Már csak ezért is roppant tanulságosnak tartom Losonci Miklós barátom nemrég megjelent könyvét, amelyben *A képalkotó Ady* életművét elemzi. Idézetek légiójával igazolja, hogy a kései – sőt némelyek szerint már el is késett – szimbolistaként számon tartott költő mennyire együtt lélegzett a maga korával, hogyan jelentek meg verseiben az impresszionista, a szecessziós, az expresszív, a kubista, az absztrakt, s nem utolsósorban a szürrealista képek. Az utóbbiakra ő – Losonci – az 1917-ben íródott *Emlékezés egy nyár-éjszakára* látomásait találja a legjellemzőbb példának, de a szürrealizmus kezdeteit már *A fekete zongorá*ban felfedezni véli. S idézi a költőutód Nagy Lászlót is, aki szerint *„Ady verse* (A föltámadás szomorúsága) *élén járhatott volna a világhódító szürrealizmusnak. Történt a Magas-Tátrában, Ady belenézett a Csorba-tóba, mint később a csorba tükrökbe, görbe tükrökbe, és nem ismert magára: Föltámadtam, jaj föltámadtam! A csodálatos Apollinaire még ekkor glóriátlan. Éluard, Aragon: rövidnadrágos. A nagy macher Breton: semmi.”*

Losonci hozzáfűzi: *„Nagy László jó nyomon van – Ady valamenynyiüket megelőzte. Ő kopogtatott be először egész csoport képsorral, mesterművel az európai szürrealizmus kapuján, magyar nyelven.”*

Igen, Ady nemhogy elkésett költő lett volna – európai mértékkel mérve –, inkább a nagy úttörők közé tartozott. Bizonyság erre egy-egy olyan „abszurd” verse is, mint *A Nincsen himnusza* vagy *A bölcsesség áldozása.* Az egyikben: *„A Hajnal nem ragyogó. / Az Éj fehéren lebben, / Az Isten nem jóságos, / Az Ördög nem kegyetlen. // A Nyár fagyos jégverem. / A Tél hevítő hőség, / Piros virág a Bánat, / S barna-bús a Dicsőség. // Bivaly-fekete a hó, / Fehér a szurok korma. / A Van csak egy rossz álom / S a valóság a Volna.”* A másikban: *„Lámpával segítek sütni a Napnak. / Behunyom szemem a sötétnek. / Fillé-reimet gazdagnak adom. / Mézet csempészek a kasba a méhnek. / Rózsákat kötözök a rózsafára. / Tejjel itatom meg a tehenet. / Borral*

locsolom meg a szőlőt"... Lehetetlennél lehetetlenebb állítások és tettek, de olyan színekbe és képekbe öltözötten, amelyek nem tagadásra késztetnek, hanem töprengésre, elmélyedésre.

A *Nincsen himnuszá*nak színhalmozása – a fehér, a piros, a barna, a fekete, majd újra a fehér – nem ritka Adynál. Már számos verscíme is erről árulkodik: *A fehér csönd, A fehér kendő, A fehér lótuszok, A fekete Húsvét, A fekete zongora, A Halál: pirkadat, A Jövendő fehérei, Áldozás piros kedvvel, A piros rózsa, A sárga láng, A vár fehér asszonya, A vörös nap, Bolyongás Azúr-országban, Ezüst patkós paripáinkon...* és így tovább betűrendben a *Vörös tele-Hold emlékéig*. Nem csoda, hogy Móricz Zsigmond így írt annak idején erről a költészetről: *„A magyar nyelv különös, friss zöldet, színes pompás tarka virágokat termő bokorba hajtott itt."* Hiszen magukban a versekben is minduntalan ilyen „színes" sorokra bukkanunk: *„Fehér nyakad most nagyon is fehér, / Vas-ujjaim közt fesse kékre vér", „Arany-vörös hajtenger földje, / Fehér hab legyen melle, válla", „Várunk. S áll, áll a lilás ködben / A nagy vörös szekér", „Vörös bárkánk tengerre vágtat / S futunk fehéren és halottan"...* Ezeket mind a fiatal Adytól idéztem. De ha eljutunk *Az utolsó hajók* verseiig, ott sem fakulnak el a színek, homályosodnak el a képek: *„Vér, íme, az ős áldozat: / Vért fröccsenteni a tűzbe / S leszúrni a fehér lovat", „Cseresznye-fák fehér virágtüze", „Pernyében s piros hóban / Vér-jégcsapok fagynak ereszre", „Menjünk hát, menjünk, cudar temetőkön / Adj Isten, holtak, mi még más mezőkön / Taposunk rongyos, vén piros csizmánkkal, / Vérben pirulni egy véres világgal."*

Ady „színtelen" képei között egyébként ezeknél még bizarrabbak is akadnak. Így a már említett szürreális verseiben. De másutt is. Például ahol a magafűtötte pokolba – a háborúba – veszett ebként belerohanó emberről ír. Vagy ahol álmai csontváz-légiójáról, amelynek katonái fejükkel a kezükben menetelnek búsan. Vagy ahol arról, hogy a kivágott nyelvű, néma remete egyszer csak mégis harsogni kezd, mint ahogy még soha senki...

Losonci Miklós szerint: *„Egész képtár megfestetlen Ady-kép, mintázatlan Ady-plasztika rejtőzik lírájában."* S hivatkozik is számos művészre, akit megihletett a költő, de még: *„Száz festőnek, száz szobrásznak lenne dolga..."*

Erre az egyre nem tudom, rábólintsak-e. Vannak a világon egy-

szeri csodák, folytathatatlan életművek. Akik a költészetben próbálták követni Adyt, azok sem jutottak messzire: a modorosság olyan mocsarába tévelyedtek, amelyből csak egészen más irányban leltek – ha még lelhettek – kiutat. Ady képeivel, színeivel más művész aligha kezdhet bármit is. Benne minden hatás annyira a saját vérévé, százszorosan szuverén egyéniségének az éltetőjévé vált, hogy ez az Ady-vér senki másba át nem ömleszthető. *A Hunn, új legenda*, gondolom, erről is szól.

Határok nélkül

A tudomány pontos határt igyekszik vonni élettelen és élő, növény és állat, állat és ember között, s igen ritka kivételtől eltekintve ez sikerül is neki. Az irodalom viszont – s ezen belül kivált a költészet – minduntalan áthágja ezeket a határokat a maga metaforáival, hasonlataival, párhuzamaival, megszemélyesítéseivel. *„Királyasszony kertje / Kivirult hajnalra: / Fehér rózsa, piros rózsa... / Szőke leány, barna.” „Mint kiűzött király országa széléről, / Visszapillant a nap a föld pereméről...”* És így tovább, költészetünk ezerszám kínálja a példákat.

Weöres Sándorra mondják, hogy ő minden tudott lenni, még kő is. Magában hordozta a mindenséget. De nem ezt tesszük-e mindnyájan? Emberekké nőttünk fel, s épp ennek folytán váltunk képessé, hogy azonosuljunk a környező világ lényeivel, sőt tárgyaival, s hogy kapcsolódjunk egymással. Van is meg nincs is éles határ köztünk és mások, *én* és *nem én* között.

A művészet minduntalan megújuló csodája, hogy utat nyit a saját énünkbe egy-egy másik én jelképes erejű szavai, zenéje, színészi játéka, képei, színei, formái által. Művésszé épp az válhat, aki megérzi a határtalanságnak azt a mámorát, a teljességnek azt a szédületét, amely által kiléphet az ember önmagából, de őbele is beleköltözhet minden és mindenki, aki-ami rajta kívül létezik.

Misztérium is ez, kétségtelenül. A művészet megfejthetetlen misztériuma. De minden mámor és szédület nélkül is részesei lehe-

tünk bizonyos fokig, már embervoltunkból kifolyólag is. Ez teremti meg például a népművészetet. S ez tesz született művésszé – és született műélvezővé is – minden gyereket. Ne csak a gyerekrajzokra vagy a mesehallgatásra és – átélésre gondoljunk, hanem arra a sok-sok egyéb varázslatra is – az élő-elevennek tekintett babáktól az elúszó felhők alatt dőlni látszó templomtoronyig –, amely zsenge lényük elemi élményeihez tartozik.

Nyelvünk is tele van olyan szavakkal, kifejezésekkel, szólásokkal, közmondásokkal, találós kérdésekkel, amelyek az ismert határokat minduntalan átlépő-átugró emberi képzelet szüleményei.

Kezembe veszem például Bálint Sándor *Szegedi szótár*át. Már az elején rátalálok az *ablakszöm*re, s mindjárt az *Altató* jut az eszembe: *„Lehunyja kék szemét az ég, / lehunyja sok szemét a ház..."* Aztán: *ághögybe van a nap.* Lementében, fölkeltében nemcsak a sugaraival éri el tehát a fák tetejét, hanem olyanformán van ott, mint amikor a *Kalevalá*ban száll le – Väinämöinen muzsikája hallatán – egy fenyőfa csúcsára. *Ágrúszakadt, ágyalávaló, ágyútöltelék* – ezt mind emberre mondják, ahogy a láb alatt lévő gyerek is megkaphatja az *akadék* nevet, nemcsak a talicska kerekét elakasztó kő- vagy fadarab. *Nem esik messze az alma a fájától* – ez is inkább gyerekeknek jár. Az *álomtarisznya, álomtáska* az álomszuszékkal egyértelmű, de emennél már nem is igen gondolunk rá, hogy a *szuszék* nem szuszogva alvó embert, hanem ládát jelent, amiképp a *borzsák, szarzsák* és társaik sem ismernek határt emberi és tárgyi világ között. A krumplisnudlinak az *angyalbögyöllő* neve sem ismer ilyet: második tagjává a kisfiúk fityegőjére utal tréfásan. Az *aranyom* meg sokkal komolyabban arra, micsoda kincsemnek tartalak téged, te gyerek, te lány, te asszony. A szótárbeli két „árnyékos" szólás is kitágítja – ezúttal a növényvilág felé – embervoltunk határait: *Fehér liliomnak is fekete az árnyéka* (az ártatlanokat is érheti rágalom) – *Jó az öreg fa árnyékába meghúzónni* (jól jön az öregek tanácsa, segítsége). – Azt is mondják emberekre: *Ojan a kedve, mint ëggy ártánymacskának* (herélt kandúrnak), vagyis nem a legjobb. Satöbbi, satöbbi, mindez nem szegedi különlegesség persze, hanem benne van – többé vagy kevésbé – mindnyájunk gondolkodásában. Van hát mire építenie a költői nyelvnek, a költői fantáziának.

Említettem futólag a *Kalevalá*t. A finn népi képzelet sokszor egész különös módon veszi semmibe az égi-földi lények, tárgyak közti határokat. A vén Väinämöinen például, legyőzvén a vele vakmerően kikezdő Joukahainent, *„énekeli ékes szánját / tó vizén ringó faággá, / ostorának gyöngycsapóját / tenger széli nádszegéllyé, / holdas homlokú csikóját / zúgó széli sziklaszirtté. // Arany markolatú kardját / veti villámul az égre, / iratos íját dalolja / szivárványul víz fölébe, / tollas nyilait teremti / suhanó sólyommadárrá, / horgas állú kiskutyáját / földön fekvő kődarabbá. // Kapja kalpagját fejéről, / tornyos felhőt fúj belőle, / húzza kesztyűjét kezéről, / veti rózsául a vízre, / kék kabátját is dalolja / futó felhőfoszladékká, / derékszíja drága díszét / fennen fénylő csillagokká…”*

Hol végződik itt az ember világa? S hol kezdődik a természeté? E kettőt nemcsak a väinämöineni varázslat játszatja egybe, hiszen finn testvéreinknek ez az ősidőkből örökölt mítikus szemlélete egyebütt is gyakran megmutatkozik. Például ilyen találós kérdéseikben: *„Ház hintázik, tető inog, / házban egy ember imbolyog.”* Ez az „ember” a megfejtés szerint a mókus (mely lengő ágra épített, félig fedett fészekben lakik). Vagy: *„Széplány táncol a szobában, / piros inge libeg-lobog, / haja a szélben gomolyog.”* Itt meg a kályhatűz és annak a kéményen kiszálló füstje ölt emberi alakot. Megint másutt a fehér törzsű, karcsú nyírfa: *„Menyasszony megáll a halmon, / egész nyári szépségében, / téli meztelenségében.”*

De nincs-e a *Kalevalá*ban is ember módra megjelenő, megszólaló nyírfa? *„Szelek rám fájdalmat fújnak / kegyetlen fagyok kínoznak, / zöld bundámból szél kibújtat, / szép szoknyámból fagy kiforgat. / Merő meztelen maradok, / tetőtől talpig ruhátlan, / fogas fagyokban didergő, / harapós hidegben rívó.”*

S akkor már azt is megkérdezhetjük: olyan nagyon különbözik-e a dermedező nyírfának ettől a fájdalmától Marjattáé, a *Kalevala* záróénekének finn Szűz Máriájáé, aki miután vörösáfonya bogyót nyelt, s viselőssé vált tőle, a téli hidegben mindenkitől elhagyatva kénytelen megszülni gyermekét? Az erdő magányába kell húzódnia, egy irtásföldi rozzant istállóba, ahol csak egy lovacska melengeti leheletével, fújja be párájával, miközben világra vajúdja kisfiát.

Ott van aztán Antero Vipunen – a *Kalevala* 17. énekében –, aki

embernevű óriásként is inkább természeti lény: félig a földbe sülylyedve hever, s már benőtték a fák, a bokrok. Minek tekintsük? Magunk sem tudjuk.

Vagy ott van Hiisi szarvasa. Növényi elegy-belegyből varázsolták, korhadt fatőkéből, kecskefűz villás ágából, parti vesszőből, lápi suhángból, kerítéskaróból, száraz fűből, vízirózsából, fenyőkéregből, reves fából. Hús-vér állat-e mégis? Hiszen száguld, rohan, csalja maga után Lemminkäinent, tüskön-bokron keresztül!

De hát nem mindegy, hogy micsoda? Hiszen így is, úgy is a reménytelen emberi vágyak, a céltalan sóvárgások szimbóluma. Azoké a céltalan céloké, amelyek után hiába loholunk ebben a csalóka földi világban.

A költészet nem szakít ki minket e világból. De följebb emel: az egyetemesség szféráiba. Oda, ahol – a hétköznapi határoktól szabadon – jelképes jelentést kaphat úgyszólván minden.

Beszédre készülőben

Ha már egyszer beszéd, jobb, ha élőben, szabadon mondjuk el. De hát ez nem mindig megy. Írásban könnyebb tömörítenünk: kevés szóval többet mondanunk. Többet – és talán szebben is, csiszoltabban, szellemesebben. Bár embere válogatja. Megesik – elvétve –, hogy olyan mestere akad az élőszónak, aki írásban sem képes felülmúlni önmagát. És megesik – de hányszor! –, hogy minden mondata sántít valakinek, veti vagy nem veti papírra.

De tegyük fel, hogy nekünk érdemes megrágnunk és írásba mentenünk mondandónkat, mert felolvasónak sem lévén csapnivalóak, szavaink eljuthatnak mások tudatáig.

Ősi szabály, hogy kezdjük szívhez szólóan a beszédet. Ez a valaha oly sokat emlegetett *captatio benevolentiae:* a jóindulat megnyerése.

Már a megszólítás sem mindegy, hogyan hangzik. Vannak alkalmak, amikor kötelező a „Mélyen tisztelt ünneplő közönség", a „Kedves hallgatóim", vagy más efféle sémák használata. Serdülőknek tartott író-olvasó találkozón a számukra még szokatlan „Höl-

gyeim és uraim”-tól is felderülhetnek az arcok. Idősebbekből álló hallgatóság viszont alig veszi rossz néven, ha a vele nagyjából egyívású előadó netán azzal kezdi: „Kedves fiatal barátaim!” Egy finnországi irodalmi tanácskozás vegyes korú résztvevői is hálásan fogadták – húszévestől mintegy hetvenévesig –, amikor így bátorkodtam megszólítani őket: „Rakkaat tytöt ja pojat!” (Kedves lányok és fiúk!) Ehhez azonban a mukkulai tábor nagy előadósátrának a hangulata kellett, egy helsinki díszteremben aligha tapsoltak volna meg ilyen lelkesen.

Érmindszenten meg a mindenévi Ady-zarándoklat résztvevőinek az Ady-ház udvarán tartott ünnepségén kellett egyszer – igen hűvös, szeles novemberi napon – utolsóként felszólalnom. Szinte magától adódott, hogy így toldjam meg a vacogva is kitartó tisztelt ünneplő közönség megszólítását: „Kedves didergő zarándokok!”

Bohóckodni nem érdemes. De a helyzethez illő szelíd humor többnyire kifizetődik.

Jól hatnak a témába találó hasonlatok, metaforák is, hiszen magyar nyelvünkben még keletről hozott s ma is élő hagyomány kedvez a szemléletes képeknek. Nemrégiben például egy művelődési tanácskozásra készültem. Örvendetes módon olyanok sem maradtak ki a meghívottak közül, akik – magamat idézem – *„hosszú évek óta inkább a nyelvüket öltögették egymásra, mintsem a kezüket nyújtották volna, ha nem is baráti, de legalább szövetségesi kézfogásra”.* Ennek tudatában döntöttem amellett: elsütöm a zseniálisan eredetinek aligha mondható hasonlatot *a magyar művelődés már amúgyis elég rozoga szekeréről,* mondván: ne hagyjuk azt a szétesésig ide-oda ráncigálni. Érdemleges hatást persze csak a folytatástól reméltem: *„S ne hagyjuk ezt a rozoga szekeret egykerekűvé silányítani se, fusson csak több keréken, testvéri kergetődzésben. Ahogy a közismert találós kérdés oly szépen kifejezi: «Négy testvér egymást kergeti, de soha el nem érheti.»”*

Tudtam, hogy erre már sokan felütik a fejüket, hegyezni kezdik a fülüket. Érdemes hát tovább fűznöm: *„Ahogy elnézem, itt is vagyunk legalább négy kerékre valónyian, hogy egymást kergessük, de Isten ments, hogy el is érjük. Mi csak kergetőddzünk. A szekér meg fusson.”*

Idáig még „működött” a kép. Nem kellett ezerszeresen elkoptatott szavakkal védenem a pluralizmust, a kölcsönös türelmet, stb. Indulatok nélkül – s ellenindulatok keltése nélkül – mondhattam ki: lehetnek közös céljaink, s ha nemcsak hazug frázis a szánkon a „másság tisztelete”, nem muszáj megfojtanunk egymást egy kanál vízben.

De merre fusson az a négykerekű szekér? Némi fejtörés után így folytattam a leírt szöveget: *„Bevallom, nekem semmi kedvem sincsen iránymutató és iránytartó ostoros embereket, poraikból főnixmadárként megéledő Révai Józsi és Aczél Gyuri bácsikat álmodni vissza parádéskocsisnak a bakra. Búcsúzom inkább ettől az egész szekérhasonlattól, amely itt kezd el igazán sántítani, hogy ne mondjam: zötyögni, hiszen mechanikus szerkezetet idéz, nem pedig élő szervezetet. Holott a magyar művelődés vagy elevenen él és szerveződik, vagy megette a fene az egészet.”* S akkor már azt is megkérdeztem: *„Van-e, lesz-e olyan művelődésünk, amely képes elegendő kohéziót adni – legyünk bármilyen sokfélék – ennek a minket válogatás nélkül befogadó magyar anyanyelvi, illetve kulturális közösségnek?”*

Nem volt nehéz kiszámítanom: erre a *kohézió*ra jó néhányan felszisszennek majd, főleg olyanok, akik már a győztes globalizáció s a földkerekség minden zugát meghódító internet víziójánál tartanak.

Kutyaharapást szőrivel. Ekkor dobtam be azt a már régebben kiválasztott Tamás Gáspár Miklós idézetet, amely a liberális eszmerendszeren *belül* vélte túlzottnak a nemzeti önérzettel kapcsolatos aggodalmakat, mondván: *„... az alvállalkozóknak gebinbe kiadott kormány felett a honpolgárnak nincs hatalma. Ezt a tekintélyt nagyobb önbizalmú nemzeti érzés nélkül lehetetlen visszaszerezni.”* Sőt, jónak láttam mindjárt meg is védeni TGM-et. *„Ő ettől a felismeréstől még nyilván nem lett Meciar- vagy Funar-szimpatizáns, hogy hazai neveket ne is említsek.”*

Ez volt az a pillanat, amikor – az eddigiekre alapozva – újabb hasonlatot szőhettem bele a készülő beszéd szövegébe, legfőbb mondandón szellemében: *„TGM* – mint hallottuk – *nem mondta ki a bűvös szót: kohézió. De mi másról beszélt, ha nem arról, hogy ha házat akar építeni valaki, ahhoz nem elég a tégla – az egymástól füg-*

getlenül ide-oda rakosgatható sok kis szabad tégla –. Malter is kell közé? Kötőanyag nélkül nem áll meg a lábán se ház, se haza."

Joggal gondoltam: ez hatni fog. A kohézió elvont fogalmával egymagában kevésre mennék. De a *malter* a beszéd elhangzásakor bizonyára olyan bárki által könnyen elfogadható metaforává lényegül át, amely segít majd közös gondolatkörbe vonni a tanácskozás résztvevőit.

Így is történt. A kialakuló vita – más felszólalók jóvoltából is – arrafelé tendált: kell a kötőanyag. Természetesen magam is errefelé tendáltam hozzászólásom további folyamán, hogy végtére ezzel fejezzem be szándékosan igen szelídre fogott szavaimat: *„Keressük az egyetértésnek, az egyetakarásnak legalább a minimumát. Olyan magyar művelődés szolgálatát, amely összeköt. Amely sok-sok kisebb-nagyobb közösséget teremt és éltet. Amely nemcsak egyeseket, hanem egy nemzetet gazdagít, emel feljebb. Amely mindnyájunk számára hozzáférhetővé teszi – ha nem is azonos szinten és fokon – az emberi kultúra örök értékeit, de mindenekelőtt a magunk anyanyelvében erősít meg, a magunk lelkében, hazájában, értékeiben – múltjában és jelenében – tesz otthonossá.*

Itt már szó sem volt szekérről, bakról, ostoros emberről, paládéskocsisról, amiképpen házról, tégláról, malterről sem. De a képek – ki-ki a maga helyén – megtették a magukét. Megint csak bebizonyosodott, milyen jó szolgálatot tehet a szemléletes szavakkal megmozgatott fantázia, mennyire megkönnyítheti egymás megértését.

Szerencsére sokan rájöttek már erre. Amiképpen Jézus is élt már vele – bátran és bőségesen –a maga idejében.

Szavak rendje

Darázsfészekbe nyúlok, tudom, amikor a szavak mondatbeli rendjéről merészelek szólni, méghozzá itt-ott eretnekül. A *Nyelvművelő kézikönyv* két vaskos kötete nem tudom, hány kiló lehet, de én azért már jó néhányszor kézbe vettem, böngészgettem, s bizony nem mindig értettem egyet bölcs tanácsaival. Ott van, hogy mást ne

mondjak, a szórendről írottaknak mindjárt az első példamondata: *„A vihar közeledett."* Illetve a hozzáfűzött megjegyzés: *„Ez a higgadt, kiegyensúlyozott közlésnek, a száraz ténymegállapításnak szokásos szórendje."*

Abba még belemennék, hogy adott esetben így is mondhatjuk vagy írhatjuk. De szokásosnak az én fülem ezt a szórendet érzi inkább: „Közeledett a vihar." Ahogy Arany János is ilyenformán kezdte a *Toldi*t, elöl mindjárt az állítmánnyal: *„Ég a napmelegtől a kopár szík sarja."* A *Tengeri-hántás*t is eképpen: *„Ropog a tűz, messze süt a vidékre, / Pirosan száll füstje fel a nagy égre...",* nem pedig így: „A tűz ropog... Füstje pirosan száll" stb.

Költő lévén, ő semmit sem közöl persze száraz tényként, de a vers elején, amikor még sem Dalos Eszti, sem Tuba Ferkó nem jelenik meg a színen, elég higgadt és kiegyensúlyozott hangon adhatja tán tudtunkra, milyen eleven emlékképeket őriz magában földijeinek tengerihántásáról. „A tűz ropog" – ez jóval erőtlenebbül hatna, talán mert általánosabb értelmet sugall. A tűz ropog. A víz locsog. A lomb susog. *„Ropog a tűz"* – ez inkább idéz fel valóságos történést, lelki füleink és szemeink által is érzékelhetőt. Ahogyan ez is: „Közeledik a vihar", jó lesz tehát még idejében védett helyre húzódnunk. „A vihar közeledik" – ebből nekem olyasmi sejlik, hogy távolodhatna is éppen, nem pedig az, hogy vigyázat, emberek, mindjárt itt lesz a nyakunkon!

Jómagam legalábbis így érzem. Nem mondom, hogy kizárólagos joggal, s hogy másvalaki ne érezhetné másként. Isten bocsássa meg, ha tévedek, ha súlyos téveszméket hirdetek. De aki írásra adja a fejét, annak biztos, hogy nem árt, ha a szavak rendjének minden apró finomságára is vájt füllel figyel.

Amikor már Dalos Eszti alakja is felbukkan a *Tengeri-hántás*ban, a többi között ezt olvassuk róla: *„Az egész lyány ugyan helyes."* Nem csodálnám, ha ezt a mondatot így folytatná manapság valaki: „Az egész lyány ugyan helyes, de a füle kicsit kajla." Arany János nyelvében – s a korabeli közbeszédben – az *ugyan* többnyire még erős hangsúlyt kapott, s ilyenkor azt jelentette (ahogy épp a *Nyelvművelő kézikönyv* sorolja): *„nagyon, erősen, alaposan, jól, ugyancsak".* Ma sokan már csak megengedő értelemben használják ezt a szót, rend-

szerint hangsúlytalanul. De ha egyszer hangsúlytalan ez a mi *ugyan*unk, nem árt hátrébb csúsztatnunk a mondatban: „Dalos Eszti helyes kislány ugyan, de..." S akkor legyen már a füle is inkább „kajla egy kicsit", s nem „kicsit kajla".

Mondják, hogy aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet. De aki netán nem tartozik a virágkedvelők közé, jobb, ha nem így mentegetődzik: „Én a virágot nem szeretem ugyan, de a habostortát igen."

„Aki a virágot szereti...", ennek a szórendje fel is cserélhető: „A virágot aki szereti..." Vagy: „A virágot ha szereted, utolsó szálig leszeded." Ezt az utóbbi példát szándékosan írtam versbe, hiszen kötetlen beszédben ritkábban húzódik be a kötőszó a mondat belsejébe. Holott milyen szép tud lenni az ilyen mondatszerkezet: *„Magamról ha levetkezem, / Szűröm fejem alá teszem."* Egy-egy míves prózai szöveget sem árt néha effélével élénkítenünk.

De ha már a *ha*nál tartunk: örök vitatéma a *„ha...* is"-es szerkezetek szórendje. Mi a helyes? „Ha el is mentem", vagy „ha elmentem is"? „Ha ki is veszem" a pénzem a bankból, vagy „ha kiveszem is"? Az utóbbi forma hagyományosabb. Károli Gáspár is így fordította Pál apostolnak a korintusiakhoz írott első levelében a szeretet himnuszát: *„Ha embernek vagy Angyaloknak nyelveken szólnék is... Ha jövendőt tudnék is mondani... és ha testemet a tűzre adnám is..."* De ez igazából nemcsak szokás dolga, értelmi vonzata is lehet. „Ha emberek vagy angyalok nyelvén is szólnék..." – az ilyen szórend azt sejtetné, hogy *más nyelvek mellett.* „Ha jövendőt is tudnék mondani", „ha a tűzre is adnám" – ezekben szintén a jövendőre, a tűzre vonatkoznék az *is,* s nem az állítmányra. Ezért is jó kényesen ügyelnünk a szórendre. *ha* sokan ma már régiesnek érzik *is* az eredeti szerkezetet.

Egyik gúnyversében – *Népdalok a kornak* – Arany János is kigúnyolta az ilyen újmódi szórendet: *„Ha is lopok, ha is nem, / Elélek már, úgy hiszem / ... / Ha is úgy lőn: ide oda! / Egy tehén még nem egy csorda."*

Skót népballadájának, a *Sir Patrick Spens*nek egyik strófájában ő – Arany – ki sem tette az *is*-t. *„Ha fú, ha fagy, esik, szakad: / Hajómnak menni kell..."* – kiáltja kínjában a télvíz idején a nyílt tengerre

kiküldött hajós, olyan indulattal, amilyenhez tán csak *Az ünneprontók*ban vasvillára kapó parasztgazdáé fogható: *„Fut gazda, kié ama renyhe cseléd: / Jössz...? vagy dobom – itt ez a villa – beléd...”* Ez aztán cifra szórend! De épp ez a zaklatott egymásutánja a szavaknak idézi oly nagy erővel elénk a jelenet hallatlan feszültségét.

Ennyire merésznek prózában aligha szabad lennünk. Én már annak is örülnék, ha a magyar szórend elemi szabályait nagyjából mindenki betartaná, s nem találkoznék válogatott gondatlanságokkal minduntalan.

Például: *„Amikor 1967 tavaszán kamaszodó fiaim megtudták, hogy Olaszországba utazom...”* Hogyhogy? Ezek a fiúk épp 1967 tavaszán kamaszodtak? Vagy: *„Hudákné házában kilenc macskát tartott.”* Hogyhogy? Ki tarthatott ennyi macskát épp Hudáknénak a házában? Csak nem ő maga? Vagy: *„A kuckóban négy virágcsoporttal ékeskedő festett fa karosszék terpeszkedett.”* Hogyhogy? Négy virágcsoport díszítette *egyetlen fa* karosszék terpeszkedett ott? Vagy négy karosszék, mind egy-egy ugyanolyan festett virágcsoporttal? Más: *„Kattan a telefon. A kagylót könyörtelenül letette.”* Hogyhogy? Olyan automata telefon is van már, amely a tulajdon kagylóját le tudja tenni? De a helyes szórend akkor is ez volna inkább: „Könyörtelenül letette a kagylót.” Más: *„Idősebb kolléganőjének Giuseppina volt a neve, de ő becézve szólítgatta, nevének az utolsó két szótagját kiejtve.”* Hogyhogy? Kiejtette, elhagyta az utolsó két szótagot, és maradt a Giusep? Nem, nem, az utolsó két szótagot *ejtve* (mondva) *ki,* sajnos valami egészen más maradt, ezért folytatódik így a történet: *„Lehajtott fejjel próbáltuk visszafojtani nevetésünket...”*

Nem vigyázhat eléggé szegény tollforgató. De hát nem kell azért bánatában a Dunának mennie. Kosztolányi még halála előtt nem sokkal is így bíztatta írótársait: *„Nem gondoltatok még soha arra, hogy egyszer megtanuljátok az anyanyelveteket is? Ez igazán nem volna reménytelen vállalkozás. Fél év alatt bármelyiktek mester lehetne benne...”*

Fél év alatt? No nem! Talán egy fél élet alatt!

Egy ifjú tollforgató barátom mutatja épp elkészült levelét: az őszerinte méltatlanul rárótt pénzbírság ellen tiltakozik benne. *„Nem a lebukástól való félelmemben váltok jegyet* – írja a többi között –, *hanem belátásból: ha én se, más se fizetnék a jegyért, tönkremenne a cég."*

Értem, hogyne érteném, mit akar mondani. De mikor kiszúrom ezt a mondatát, ő is mindjárt elismeri: „Én is éreztem, hogy ez így nem stimmel."

Olvasom tovább a levelét. Most meg ebbe akadok bele: *„Kérem Önt, hogy ügyemet – s minden hasonló ügyet – méltányosan kezeljék."*

Mondom neki: – Itt hasonló ügybe keveredtél. Érzed, ugye?

– Érzem, de mit csináljak?

– Hozd előrébb az állítmányt. Az előbb is ezt kellett volna tenned. Figyeld csak: „Ha én se fizetnék a jegyért és más se, tönkremenne a cég." Írhatnád éppenséggel így is: „és más se fizetne", de ez már fölösleges, ez úgyis odaértődik. Ami pedig a második mondatot illeti, azt talán így igazítanám: „Kérem, hogy méltányosan kezeljék ügyemet – és minden hasonló ügyet." Ezt a mondatot sem szükséges megtoldani azzal: „méltányosan kezeljenek". Úgyis odaérti, aki olvassa, ezért is nincs egyeztetési zavar. De az eredeti mondatban bizony van: *„... s minden hasonló ügyet – méltányosan kezeljék"*. Jobb az ilyet elkerülni.

Elővettem ezek után az Akadémiai Kiadónál 1980-ban megjelent *Nyelvművelő kézikönyvet („Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében").* Nézzük csak, hogyan igazította volna el ifjú barátomat.

Sok bölcs tanácsot találtam az egyeztetéssel kapcsolatban, de arról egy szót sem, hogy kétes esetekben gyakran az állítmány előbbre hozatala segíthet. Sőt, ahol a különböző személyű alanyokhoz tartozó közös állítmányról esik szó, ott követendő példaként szerepelnek ilyen mondatok: *„Te vagy pedig Nagy János készíti el a tervjelentést?" „Nagy János, sőt vele együtt ti is megkapjátok a határozat másolatát."* A tudós indokolás szerint ugyanis: *„... a sőt, de, vagy stb. kötőszós végső alany után jobbára az utolsó alany személye és száma dönt."*

Jó, nem bánom, döntsön az – mondanám tisztelettudóan –, ha már így döntöttek a hivatásos nyelvész urak. Csakhogy az egyeztetési zavar akkor is megmarad. *„Te vagy pedig Nagy János* készíti el..." Hiába, ezt nem veszi be se a fülem, se a gyomrom. Ha megjelenik még majd új kiadásban a *Nyelvművelő kézikönyv* két vaskos kötete, ajánlanám is a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének – ha nem veszi rossz néven – az említett két példamondat helyett inkább ezeket: „Te készíted el a jelentést, vagy pedig Nagy János?" „Nagy János is megkapja a határozat másolatát, sőt ti is." (Nem *vele együtt*, mert az már csúf tautológia.)

De hadd csipkelődjem tovább, ha már itt van előttem ez a kétségtelenül igen szakszerűen megírt szócikk. Találtam ilyen példamondatot is benne: *„... igen sok más politikai fogoly – munkások, parasztok, mérnökök – szenvedett Horthy börtöneiben."* Az indoklás szerint a közbevetés nyomatéktalan, ezért az állítmány nyugodtan maradhat egyes számban.

A nyomatéktalanságban csakugyan van valami, hisz máskülönben miért maradtak volna el a munkások, parasztok, mérnökök mellől az egyéb foglalkozásúak (holott a Horthy-korszaknak épp a legnevesebb politikai foglyai közül Rákosi Mátyás például kereskedelmi, Szálasi Ferenc katonai akadémiát végzett). De miért ne lehetne az ilyen nyomatéktalan közbevetést akár el is kerülni? Vagy legalább egyes számba tenni: „... igen sok más politikai fogoly – munkás, paraszt és értelmiségi – szenvedett Horthy börtöneiben". Egyszerű, mint a pofon, már vége is az egyeztetés zavarának.

A kézikönyv is ajánl ugyan egy másik változatot (ezúttal már mérnökök nélkül): *„Horthy börtöneiben szenvedett igen sok fogoly: munkások, parasztok."* Az egyeztetés itt már valóban példás, csak a szórend vitatható, hiszen a mondat valódi értelmét így kapnánk meg: „Horthy börtöneiben igen sok fogoly szenvedett: munkások, parasztok." A rossz szórendű mondat vagy azt sugallja: Horthynak (és nem másnak) a börtöneiben szenvedtek a foglyok, vagy azt: sanyarogtak (és nem lébecoltak) – a legkisebb nyomatékot viszont épp az az állítás kapja, hogy *igen sokan* voltak. (Mellesleg: mennyivel többen 1956 előtt és után!)

Ha már *egyeztetésről* beszélünk, azt se feledjük: a kifejezni kívánt

gondolattal is egyeznie kell a papírra vetett mondat értelmének. Franciaországban állítólag elképzelhetetlen, hogy egyetemet végzett értelmiségiek ne tudnák anyanyelvük pontos szabályai szerint írásba tenni gondolataikat (feltéve persze, hogy vannak gondolataik, mert ez ott sem mondható el mindenkiről). A magyar *intelligenciában* viszont úgyszólván kivételnek számít, aki képes pontosan azt írni le, ami a fejében van. Az értő olvasónak többnyire úgy kell kihámoznia: *mit is akart mondani ezzel?* Ó, hol vagyunk mi még attól, hogy számítógépekre bízhatnánk drága tollforgató testvéreink irományait, hogy azok mondatról mondatra elemezzék ki értelmüket, s helyezzék el – mondjuk, angol nyelvű változatban – az interneten!

A *költői gondolat* egészen más természetű persze. Attól eleve nem várhatjuk el, hogy bármilyen zseniális gépi programmal követhető legyen a logikája. *„Hozzám már hűtlen lettek a szavak"* – idézi például Babitsot a *Nyelvművelő kézikönyv* is. Előtte meg már Arany Jánost: *„Etele Budával jöttek ilyen perre".* Jó költőnek mindent szabad, még „hibásan" egyeztetnie is alanyait-állítmányait. Ami másnál nyelvtani hiba, az őnála – épp a kivételességével – a költői hatást erősítheti. Unokájáról írott versében *(Növünk együtt)* olvassuk Aranynál: *„Eddig együtt voltunk gyermek, / Én másod-, ő első ízben..."* A nyelvtani logika szerint gyermekek kívánkoznék az első sorba. A költői logika azonban másképp diktálta. A következő strófában meg ezt találjuk: *„Alig ismerünk egymásra: / Ő kisasszony lett előttem, / Én meg neki óriássa."* Nocsak! Ez nem épp olyasféle *kihagyásos* mondatszerkezet, mint amilyenről írásunk elején szóltunk? Minek bigygyesztette volna a végére a költő, hogy „lettem", mikor az úgyis odaértődik?

Arany írta ezt is (a *Bolond Istók*ban): *„Könny felbuzog, kebel gyorsítva perceg / Halálra ölt anyákon, gyermeken!..."* Ejnye, hát megint egyes számban maradt a gyermek? – furcsállhatjuk. De ebbe az is belejátszott tán, hogy a *gyermekeken* bizony már mekeg, ha nem kattog is olyan rémesen, mint a magyar nyelvű Biblia pálapostoli leveleiben a *szeretetetek,* sőt *szereteteteket.*

Abban viszont már ne a poétai szabadság megnyilvánulását lássuk, hanem a magyar nyelv egyik sajátosságáét, mikor ezt olvassuk (szintén a *Bolond Istók*ban): *„És sárgazölddé lesznek a sugárok, /*

Melyekben a kelő nap átszivárog." A többes számú sugárok, lám, egyes számban lesznek sárgazölddé. Akinek német, angol vagy francia füle van, az bajosan érti ezt. De hát akadnak még szerencsére jó magyar fülek is.

Állatorvosi ló

Az egyik kis könyvkiadó sózott rám egy kéziratot. Fésüljem már meg egy kicsit. Szeretnék megjelentetni, de nem ilyen kócosan.

Más dolgom lett volna, de végül is hagytam rábeszélni magam. Vesztemre. Sokat kellett kínlódnom vele.

Feleségemet ugratom néha azzal, hogy ő milyen *pompás paripa*. Tudja már, mit értsen ezen: *pazar ló.* Csakhogy egy szóban, nem kettőben.

A kapott kézirat – a lovas hasonlatnál maradva – nem bizonyult se pompásnak, se pazarnak, sokkal inkább egy olyan girhes gebének, amilyenből csak a mesében válik táltos paripa. A valóságban legfeljebb *állatorvosi ló*, a legkülönfélébb nyavalyák bemutatására való.

Vakargattam szőrét, fésülgettem a sörényét, farkát – a szerző szíves engedelmével –, de lódoktor nem lévén, belső bajain nem sokat segíthettem. Arra gondoltam viszont: ifjú tollforgatóknak talán nem árt, ha megismerik néhány jellemző hibáját. Hisz ezek őket is megkísérthetik.

1. Szófölösleg

„Belátom. Ne is folytassa *tovább!" A tovább*ra természetesen semmi szükség. Ahogy arra sem, hogy a szép szőke nő „szép szőke *hajú*" legyen. Erzsi nevű társa pedig olyan kacér, hogy a célba vett fiatalember meg is próbálja simogatni izgalmában *„mindkét* kidüllesztett mellét". A páros simogatásnak ez a szándéka – ha magunk elé képzeljük a jelenetet – meglehetősen furcsa. Nem csoda, hogy rá is csap a leányzó a fiú kezére, de az már nem derül ki a szövegből, hogy csak az egyikre, vagy *mindkettőre.*

„Látlak!" – mondja a magyar. Hogy *én*, azt fölösleges külön jelezni. Azt is, hogy *téged*, mert az igealak úgyis világossá teszi. A fésülés-

re átadott kézirat szerzője gyakorta mégis így fogalmaz. „Aztán menynyi az a pénz, amivel becsaptak *téged?"* „Végtelenül szégyelltem, hogy megelőzött *engem*". Megtűzdeli mondatait más fölös szavakkal is: „Odalökte *kezéből* az asztalra a könyvet." „Az volt a szavajárása, hogy ajvé meg csóresz, ha a dobása nem talált *bábut*." „Hallottam, hogy *olykor* meg-megáll az ajtóm előtt, s a kulcslyukon leskelődik a *szobámba."* A naponta *hozzánk* érkező postás alig hozott *nekünk* előfizetési értesítéseket." „Egész éjjel olvastam Joó György élettörténetét, amit a könyv főhőse, *Joó György* mesélt el Móricz Zsigmondnak."

2. Szótévesztés

Egy magyartanárnő ismerősöm emlegette, hányszor küszködött önmagával, ne mondja-e el tanítványainak azt az Arisztid-viccet, amelyben különös kéréssel fordul a gróf egy orvoshoz. „Doktoh úh, egy kisebb műtéthe volna szükségem, de semmit ne kéhdezzen, csak végezze el, nagyon kéhem." Addig erősködik, hogy a doktor valóban végrehajtja a kért *kasztrációt*, de utána csak megpedzi: Méltóságos uram, látja, túl vagyunk rajta, most már igazán megmondhatja, mi szükség volt erre." „Tudja, én egy zsidólányt akahok feleségül venni, ő hagaszkodott a műtéthez." „De hát ő nem *circumcisiót* mondott?" „Váhjon csak! Hogy is? Igen, igen, ez a helyes kifejezés!"

Szerzőnk nem grófi sarjadék, de ő is hajlamos a szótévesztésre. *Kibontotta* kis táskájának kézi csatját." Nem *kikapcsolta* inkább? „Egyetértő, egymást tisztelő triumvirátus alakult ki *köztük."* Legfeljebb *belőlük. „Adódik* még kor, *amelyik* kiváncsi *lehet* erre? Reméljük, *adódik.* Jobb így: *„Jön-e* még kor, *amely* kíváncsi *lesz* erre? *Reménykedjünk* benne!" „Megvártam, míg az utolsó vásárló is eltávozik a trafikból. *Odasettenkedtem* a pulthoz." Valójában: *odaóvakodott.* Nem lopni akart ugyanis, hanem – kissé bátortalanul – terjesztésre ajánlani fel a trafikosnak egy új lapot.

3. Félreérthetőség

Még szótévesztés sem kell hozzá. *„Naponta tömött* aktatáskával hordta a könyveket." Naponta tömte az aktatáskáját? A mondat valódi értelme nyilván ez: „Tömött aktatáskával hordta naponta a könyveket." *„Arcvonása megkeményedett s így válaszolt."* Megkeményedett arcvonása válaszolt? Egyértelműbb, ha így írjuk: „Arcvonásai megkeményedtek, s így válaszolt." „Első utamra egy *postás zakós,*

piros csíkos, kék nadrágos emberke készített föl." Piros csíkos is lett volna ez az emberke, nem csupán postás zakós és kék nadrágos? Nyilván csak a fogalmazás suta. *Postás zakót és piros csíkos kék nadrágot viselő* emberkéről lehetett szó. „Bevettek a *már korábban megalakult Magyar-Hollandi Biztosító* tekecsapatába." Valójában: a Magyar-Hollandi Biztosító *már előtt megalakult tekecsapatába.* „Beszédet intézett *az összecsődített, ide-oda ténfergő ecetgyár* dolgozóihoz." Helyesen: az ecetgyár *összecsődített, ide-oda ténfergő dolgozóihoz.* „Bokáig gázoltunk a *jóillatú, hordókból kiömlő likőrben."* Itt segíti ugyan a megértést a vessző, mennyivel jobb mégis: „Bokáig gázoltunk a *hordókból kiömlő, jóillatú likőrben."*

4. Végiggondolatlanság

Nemcsak a rossz szórend okozhat zavart. Mindig veszélyes, ha nem gondolja végig valaki, azt akarta-e csakugyan leírni, amit végül is papírra vetett. „A kevés órabérért sztrájkolni kell." Nem a *jobb* órabérért inkább? „Csak *bábáskodik,* parancsolgat." Ez közönséges félreütés lehet, de hogyhogy nem eszmélt rá maga a szerző, micsoda különbség van a *bábáskodik* és a *basáskodik* között? „A *meglepetésemtől* alig tudtam szólni." Elég volna: „A meglepetéstől..." „Legalább volt alkalmam közelről szemügyre vennem." Hasonló hiba. Ha *alkalmam*, akkor *venni.* Ha alkalom, akkor *vennem. Alkalmam* és *vennem,* ez együtt nem megy.

Írásának egy-egy mondatába reménytelenül belebonyolódik a szegény szerző. *„Vagy személyesen, vagy telefonon fogadta* azokat az ismeretlen írókat, akik gyakran bejelentkezés nélkül *érkeztek* hozzá." Hogy is van ez? Aki *telefonál*, az máris bejelentkezik. Aki viszont bejelentkezés nélkül *állít be* (vagyis *érkezik* az eredeti kézirat szerint), azt hogy fogadhatja a szerkesztő *telefonon?* Egy másik gyöngyszem: „Remek stílusérzékkel, a *kritikai rovat számára írt* gyors, szinte naprakész *kritikával* emelte a lap *kulturális* színvonalát. Szó van tehát, ugyebár, egy remek stílusérzékkel megáldott kritikusról, aki azon frissiben ír bírálatot a megjelenő új könyvekről. Természetesen a kritikai rovatba. De ezt már nincs miért hozzátenni, mert olyan, mint a hírhedt *„Cipőt a cipőboltból!"* És miféle színvonalát emelhetné ezzel a lapnak, ha nem a kulturálisat?

5. Igekötő-gondok (-gondatlanságok)

„Ha az ember célt akar *el*érni, udvariasan kell viselkednie." Helyesen: „célt akar érni". „Főleg kartonok vonalazgatásával töltötte *el* az idejét." Itt sem kell az *el.* „A fővárosban inkább a nagy bankokat látogatta *meg*, hogy hirdetéseket szerezzen." „Sose figyelte *meg*, ki mit eszik a kontójára." Itt sem megy a *meg*. „Mire *be*érkezik a kofahajóval..." Itt viszont nem *meg*érkezik inkább? „Na, gyere, ülj le mellém!" Vagy *ülj le ide,* vagy maradjon el a *le. („Ülj mellém a kandallóhoz, / Fel van szítva melege.")*

6. Ők-e, vagy azok?

Elunja már az ember ezt az aprólékoskodást. Odavágná az egészet. Hisz olyanok ezek a hibák, mint a gyom. Tízet kikapálsz, nő helyettük száz. Tele velük a sajtó, a rádió, a tévé. Íróinak mondott művek is. Akkor pedig minek és minek és minek? Szél ellen nem lehet.

Szorongat mégis a lélek: ne hagyd abba! Hátha kikél egy-egy jó mag is a sok gyom között.

Tehát: *ők – azok.* „Erzsi utasításait úgy fogadtam, mintha maga a főnök adta volna *azokat."* De miért nem *őket?* „Felhívásokat fogalmazott. Elküldte *azokat* néhány ismerősének." De miért nem *őket?* „Volt ott félíves levélpapír elég. Az asztalfiókban tárolta *azokat."* De miért nem *őket?* „A hivatalos hangot manapság már nagyon unják az emberek. Túl sok van *azok*ból." De miért nem *belőle?*

7. Tökéletlenül használt többesszám

„A sok apró tíz-húsz*filléreseket* szortíroztam." „Kaptam egy aktatáskára való biztosítási *blankettákat."* „Kikutatta értük az összes *zsebeit*, míg meg nem találta azt, *amelyiket kereste."* (A *zsebeit* sem épp dicséretes, de még mennyivel rútabb az, *amelyiket* kereste, az *amit keresett* helyett!) *„Feltűnő* alakjával lapunk *kitűnt a többiek* közül." (Itt megint bosszantóbb a *feltűnő* alakú lap *kitűnése*, mint a *többiek* a *többi* helyett.) „Egyik lap piszkosabb, mint a másik. Mintha a *kutyák* szájából vették volna ki." (Még jó, hogy nem a kutyák *szájaiból!*) „Kéri a lap olvasóit, küldjék be *előfizetéseiket."* (Ez viszont már csakugyan olyan, mint a kutyák *szájai, farkai,* vagy akár *gumijai.)*

8. Egyéb tökéletlenségek

Már csak futtában.

A birtokos személyrag határozott névelő nélkül is határozottá teszi a főnevet. Mondat elején különösen zavaró lehet az oda nem való, henye névelő. „A műveltségem magánúton szereztem." „A kérdése meglepett." „A gondolatait aztán fölhasználta az írásaiban."

Ne nagyon kezdjünk mondatot önmagukban véve hangsúlytalan más szavakkal se. Szigorú szabály nincs erre, de az *„Ugyanis mániákusan ragaszkodott..."* nyilván erőtlenebb, mint a „Mániákusan ragaszkodott ugyanis..." „J. L. állítólag megbetegedett" – ez is jobban hangzik, mint az eredeti szövegben: *„Állítólag J. L. megbetegedett."*

Az állítmány viszont *előbbre* kívánkozik szerzőnk nem egy mondatában. „Boldog voltam, hogy végre szól hozzám" – *szól hozzám végre.* „Nemsokára a tőle kapott könyvekkel kezemben eltávoztam" – *Nemsokára eltávoztam, a tőle kapott könyvekkel a kezemben.* „Erzsit ezek a viták bosszantották" – Erzsit *bosszantották ezek a viták.* „M. Zs. őszülő fejét fölvetette" – *M. Zs. fölvetette őszülő fejét.*

Nyomorult, árva állatorvosi lovacska! Ahány lépése, annyi botlása! Búcsúzóra már csak két rövid mondatot idézek: „Eltüntette Szigligethy *Csikós*áról a múlt avult porrétegét. Hogy bearanyozza nagy szelleme aranyporával."

Szigligethy? Nem, *Szigligeti!*

Avult porréteg? Az meg micsoda? Elég: *a múlt porrétegét.*

Aranyporral is jobb csak úgy egyszerűen *behinteni* a *Csikós*t, mint bearanyozni.

A mi állatorvosi lovacskánkat bizony mostani – immár gondosan végigfésülgetett – állapotában sem borítja egy nagy szellem aranypora. De memoárról lévén szó – sok érdekes emléket felidézőről –, csakugyan kár lett volna dögrováson hagyni. Egekbe szárnyaló táltos paripa így sem lett belőle, de legalább *megáll a lábán.* Nem úgy, mint a vén Jókai ama faszamara, amelyet kései házassága alkalmával kapott ajándékba, vaskos tréfaképpen. Ennek a művészien faragott fülesnek ugyanis – így szól a fáma – megvolt mind a négy lába, mégsem állt meg rajtuk. Mindig újra összecsuklott, s Jókai rá is jött menten, hogy miért. Azt jelképezte, hogy nem áll... no, mi nem áll?

A megfejtés az olvasóra vár.

Bicegő Biblia

Már a 70-es években megjelent a teljes Biblia két új fordítása, a katolikus és a protestáns változat, de nem tudok azóta sem megbékélni velük. Kezembe veszem hol az egyiket, hol a másikat, de aztán le is teszem, mint akinek elmegy az étvágya, hajszálat lelvén a levesben.

A levessel nem volna bajom. Csak azok a hajszálak! Azok ne viszolyogtatnának!

A fordítók célja, tudjuk, az volt, hogy huszadik századi élő magyar nyelvre ültessék át a szent szövegeket. Ezért nem vették alapul többé a régies ízű Károli-, illetve Káldy-bibliát. Mert ugye, Jézus is óvott tőle, hogy ó tömlőbe töltsünk újbort, vagy régi ruhát toldjunk-foldjunk új posztóval.

Maradjunk ezúttal a protestáns változatnál. Az eredeti Károli-fordítás óborát már valóban csak ínyencek kóstolgatják. A múlt századfordulón megújított Károli-szöveget viszont sokan kedvelik ma is, noha még mindig rengeteg *vala, méne, mondá* stb. maradt benne. Nem csoda, hogy olyanok is vannak, akiket ezek már riasztanak.

Kérdés persze, hogy az 1975-ben közreadott új fordítás döccenései-biccenései sokkal kevésbé riasztóak-e.

Nincs többé *vala.* Csak *volt* van. Mindjárt Mózes első könyvének elején: *„A föld még kietlen és puszta volt, a mélység fölött sötétség volt, de Isten Lelke lebegett a vizek fölött."*

Fordítani természetesen csak az eredeti szöveg ismeretében lehet. A tudós teológusok figyelmét, érthető módon, főképp az kötötte le, hogy a magyarul megszólaló szavak, mondatok értelmileg hűségesek-e. Hogy ez a két *volt* nagyon rosszul hangzik így egymás után? Ez mintha már kevésbé izgatta volna őket. Holott igényes magyar tollforgató ilyen mondatot akkor sem ír le, ha *szó szerinti értelemben* ez látszik helyesnek. Mert van, ugyebár, *kép szerinti értelem* is, a *jó hangzásról* nem is szólva, s ezek efféle szöveget kívánnának inkább: *„Kietlen és puszta volt még a föld, sötétség borította a mélységeket, de Isten Lelke lebegett a vizek felett."*

(Közbevetőleg: kell ez a *de?* Más fordításokban nem látok itt ellentétes kötőszót.)

„Akkor ezt mondta Isten” – olvasom tovább az első fejezetet. Később pedig még többször megismétlődik: *„Azután ezt mondta Isten.”*

„Szólt Isten” – írnám én mindannyiszor, időhatározó nélkül. Hiszen az már magától értetődik, hogy egyik teremtő szót követi a másik.

Bárhol ütöm fel ezt az új fordítást, vagy fölösleges, vagy nem eléggé találó szavak akasztanak meg. Már itt, a teremtés történetében is. *„Gyűljenek össze az ég alatt levő vizek egy helyre, hogy látható-vá váljék a száraz.”* Nem maradhatna el ez az *egy helyre*? Vagy nem kívánkoznék inkább a *Gyűljenek össze* után? S a szárazon maradó föld ne *előbukkanjon* vagy *előtűnjék* inkább?

Vagy itt egy másik mondat: *„Legyenek ezek világító testek az égbolton, hogy világítsanak a földre.”* Bevallom, szívesebben írnám így: „Ragyogjanak ezek az ég boltján, hogy megvilágítsák a föld színét.”

Vagy: *„Hozzon létre a föld különféle fajta élőlényeket, különféle fajta barmokat, csúszómászókat és egyéb földi állatokat.”* Ezt a *különféle fajtát* is örömest elirtanám. Így szólhatna talán a szöveg: „Hozzon a föld mindenféle élő állatot: barmokat, csúszómászókat, földi vadakat, kit-kit fajtája szerint.”

Stílusgyakorlatnak sem rossz: gondolatban megkeresni egy-egy sutának érzett mondat kevésbé suta változatát. E célra pedig azért ajánlanám éppen a Bibliát, mert „különféle fajta” fordításai vethetők össze – magyarok és nem magyarok –, s ez sokat segíthet a kezdő tollforgatók „nyelvedzésében”.

Sámson azt mondja például az új protestáns fordításban Delilának: *„Ha megkötöznek hét nyers ínnal, amelyek még nem szárazak, akkor elgyengülök, és olyan leszek, mint bármely más ember.”* Feszesebb fogalmazásban ezt így írhatnánk: „Ha megkötöznek hét nyers ínnal, még ki nem szikkadtakkal, elgyöngülök, s olyan leszek, mint bárki más.”

Nem sokkal utóbb ezt olvassuk Deliláról: *„Ekkor elaltatta Sámsont a térdén, hívott egy embert, és levágott hét hajfürtöt a fejéről. Azután elkezdte szólongatni, de azt már elhagyta az ereje.”* Ez bizony nagyon úgy hangzik, mintha az odahívott embert fosztotta volna meg Delila a hajfürtjeitől s ezáltal az erejétől. Holott a félreértés

könnyen elkerülhető: „Ekkor elaltatta Sámsont a térdén, s odahívott egy embert, hogy vágja le hét hajfürtjét…” *A fejéről* bízvást elmaradhat, hiszen lehet-e máshonnan vágni le hajfürtöket?

Ezért akaszt meg ez a mondat is: *„De Sámson fején nőni kezdett a haj azután, hogy levágták.”* Szívem szerint csak ennyit írnék: „De Sámsonnak kezdett kinőni a levágott haja.”

Máté evangéliumában, a hegyibeszéd új fordításában ez hökkentett meg mindjárt az elején: *„Boldogok, akik szegények lelki értelemben.”* Nem, ez nem lehet a néphez szóló Jézus hangja, csak szavakon nyargaló írástudóké. Ők azok a *lelki szegények*, akiket nemhogy boldoggá tenne Krisztusnak ez az egyszerű, szép kifejezése – boldogtalanul keresik a bonyolultabb értelmét.

Az új fordítás újabb kiadásában szerencsére már ismét a boldogságos *lelki szegényekkel* indítja Jézus a hegyibeszédet. De a folytatás néhol még mindig sántít. *„Boldogok vagytok, ha énmiattam gyaláznak és üldöznek titeket, és mindenféle rosszat hazudnak rólatok.”* Nem sok ez a *titeket* és *rólatok?* De különben is: mire jó a titeket, amikor úgyis tárgyas a ragozás? A szerelmesek sem igen susogják egymás fülébe: „szeretlek *tégedet*”. *Rosszat hazudni* meg nyilván a *rágalmazók* szoktak. Így alakulhatna tehát a mondat: „Boldogok vagytok, ha énmiattam gyaláznak és üldöznek, s rágalmaznak minden rosszal.”

Megértem én, hogyne érteném, ha némelyek zokon veszik: nekem már a Biblia szövege sem szent. Még másokat is rászabadítanék: keressenek a kákán is csomót, pécézzék ki a vélt botlásokat a *Genezis*től a *Jelenések*ig.

De hát nem kipécézésről van itt szó. Csak jobbításról. Jézus is arra intett: *„Legyetek azért tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes.”* Vagy az új fordítás szerint: *„Ti azért legyetek tökéletesek, mint ahogy mennyei Atyátok tökéletes.”*

Most megint elkezdhetném persze: jó ez a szórend? A mondat eleje nem ilyen folytatást sugall-e: „Ti *azért* legyetek tökéletesek, *mert* mennyei Atyátok is tökéletes”?

De hagyjuk már ezt a szomorkás szálára szedését szavaknak és mondatoknak! Eddig sem tettem másért, csak a tanulni vágyókért, akik között ott lehetnek akár egy makulátlan új magyar Biblia szövegének jövendő gondozói, csiszolgatói is.

A zsarnoki hatalom, tudjuk, torzít. A mindenkori zsarnokok *lelkét* is torzítja, de *nyelvét* sem kevésbé. Hát még hűséges kiszolgálóikét!

Egyszerű volna azt mondanunk, hogy hazudnak. Éjjel-nappal, megállás nélkül. És gátlás nélkül, otrombán, aljasul.

Csakhogy a nyers hatalmi érdeket tudatosan leplező fogalmazás körmönfontan kifinomult is lehet. Hasonló gonddal válogathatja, mérlegelheti és rakosgathatja össze a szavakat, mint ahogy azt az örök igazságkereső költők és írók teszik.

Mi hát a különbség? Ezen gondolkozom, miközben Mannerheim marsall második világháborús emlékiratait olvasom (Oláh József fordításában, Püski Sándor kiadásában).

Magának Mannerheimnek a stílusa, szóhasználata: a hazájából Svájcba menekült száműzötté, aki otthon – a győztes Szovjetunió tőszomszédságában – most nemkívánatos elem. Nem kis részben neki köszönhető ugyanis, hogy Finnország – megcsonkítva bár – független maradt. Ennek a történetéről számol be részletesen, ahogy ő látta.

Gyakran idézi persze a szovjet felet is, amely az 1939 augusztusi Molotov-Ribbentrop paktum gyümölcseit már azon az őszön elkezdte betakarítani: igyekezett mielőbb bekebelezni az orosz birodalomból 1920-ban kiszakadt kis balti államokat és Finnországot. Évszázados elnyomójukként? Hódítóként? Ellenségként? No nem! Csak *barátilag*.

Céljai érdekében inkább békés bárányként – vagy mondjuk: vezérürüként – bégetett, vérfagyasztó farkasüvöltés helyett. Mint aki nem akar semmi rosszat. Csak *tanácskozni* hívja a kiszemelt áldozatokat. *Tárgyalást* javasolt – egyiknek a másik után – *„a mindkét országot érintő konkrét kérdésekről”.*

A finn tárgyalóküldöttség csak akkor érkezett Moszkvába, mikor az észtek, lettek, litvánok már lenyelték a békát: kölcsönös segélynyújtási szerződéssel adtak jogot hatalmas szomszédjuknak, hogy katonai támaszpontokat létesítsen területükön, természetesen *az ő függetlenségük védelmére.*

A finn küldötteket maga Sztálin is fogadta. Vezetőjük, az oroszul

kitűnően beszélő Paasikivi megértést kért tőle Finnország biztonsági igényei iránt. Sztálin csodálkozott. Hogyhogy? Mitől tartanak? A balti államokkal már megkötött szerződések sem fenyegetik ezeknek az országoknak a függetlenségét, ellenkezőleg: *megerősítik.* Paasikivi ekkor a finn semlegességre hivatkozott: *„Mi békében kívánunk élni, távol minden viszálytól."* Sztálin: *„Én ezt megértem, de biztosítom, hogy ez lehetetlen, a nagyhatalmak úgysem engedik meg."*

Az augusztusi paktum megkötése előtt a Szovjetunió hónapokon át egyezkedett a nyugati hatalmakkal. A többi között jogot követelt tőlük *garanciális katonai segítségnyújtásra,* ha európai szomszédait „közvetlen vagy közvetett" német támadás fenyegetné. Ennek hírére jelentette ki a finn külügyminiszter: *„Finnország támadónak tekint minden olyan országot, amely az önmaga által felvállalt garancia alapján akar segítséget nyújtani, amikor a maga részéről úgy gondolja, hogy a garanciát kapott országnak erre szüksége van."*

Mosolyognunk kellene ezen a diplomatikus gondossággal csiszolt mondaton, ha nem létről-nemlétről, életről-halálról lett volna szó. Finn testvéreink pontosan tudták, mire megy a játék. Tudták azonban azt is: a nyílt katonai támadás ódiuma kínos lenne egy olyan világhatalom számára, amely a béke legfőbb őrének s az elnyomott népek önzetlen barátjának hirdeti magát. Kétség és remény között hánykódtak. Mi jöhet? Jó jelnek látszott a szemükben, hogy november 7-én – amikor még folytak Paasikiviékkel a többfordulós moszkvai tárgyalások – az ünnepi beszédet tartó Molotov ismét a szovjet békepolitikát és a Vörös Hadsereg tisztán védelmi jellegét méltatta. Ugyanezekben a napokban viszont egy név nélkül megjelentetett, de gyanúsan sztálini stílusú *Pravda*-cikk azt hangoztatta: s Szovjetunió megvédi a maga érdekeit, s minden akadályt szétzúz a céljához vezető úton.

Ez a hideg-meleg kúra – a bizonytalan bizakodás váltóláza – a hónap végéig tartott. November 26-án rendezték meg szovjet oldalon a mainilai „határincidenst". Ahogy a finnek odaátról pontosan bemérték: a szovjet tüzérség adott le hét lövést az egyik saját egységére. Négy ember meghalt, kilenc megsebesült.

Az „incidensre" hivatkozva a szovjet kormány már másnap felmondta a két ország közötti megnemtámadási szerződést. 29-én

újabb jegyzékben közölte: mivel *„mint ismeretes”,* a finn csapatok más határszakaszokon is folytatják támadásaikat, *elkerülhetetlennek* tekinti a diplomáciai kapcsolatok megszakítását.

Mondom: ilyenkor minden szó ki van dekázva. Az is, hogy *„elkerülhetetlennek tekinti”*. Mert nagyon szeretné ugyebár elkerülni. De hát mit tehet egy békeszerető nagy ország, ha provokálják, ha lövik, ha támadják?

S mit csinálhat a békeszerető nagy ország lakossága? *„Egy emberként”* kell megmozdulnia, és gyűléseken, tüntetéseken követelnie. Leningrádtól Vlagyivosztokig *„a határozott, sőt megsemmisítő választ”.*

Molotov is mit nyilatkozott? *„A Szovjetunió nem teheti függővé Leningrád biztonságát azok rosszindulatától, akik Finnországban jelenleg a hatalmat gyakorolják, ezért magának kell megoldania a problémát, karöltve a finn néppel.”*

Ez az: *karöltve.* Megint egy roppant körültekintően kiválasztott szó. November 30-án ugyanis megindulnak a szovjet csapatok, de mindjárt másnap megalakul néhány kommunista emigránsból – névleg egy határmenti finn fürdővárosban, Terijokiban, valójában Leningrádon – *„a Finn Népköztársaság népi kormánya”* is. Így már van is kivel kart ölteni: *„államközi”* szerződést kötni a *„kölcsönös segélynyújtásról”.*

A szerződő felek közös ellensége: *„a hóhérok bandája”.* Vagyis a helsinki polgári kormány, amely állítólag máris menekül a saját népének haragja elől. Hiszen *„a finn néptömegek hatalmas lelkesedéssel fogadják és köszöntik a legyőzhetetlen, hős Vörös Hadsereget, jól tudva, hogy az népünk barátjaként és felszabadítóként érkezik Finnországba”* – tudatja a *népi kormány* kiáltványa. Sőt ahogy a múltidejű ragozásra átváltó szöveg közli: *„A finn hadsereg katonáinak egy része át is állt már a nép támogatta új kormány oldalára.”*

Ezt a kiáltványt – amelyet repülőgépekről szórtak le, néhol a bombákkal együtt, finn területre – már nem tekinteném azért a kifinomult fogalmazás mintaképének, még ha ismételten és gondosan elemlegeti is a *finn függetlenséget*, amelyet a Szovjetunió mindig becsben tartott, s most is csak *megszilárdítani* akar. Az egész írásmű inkább annak az iskolapéldája, milyen könnyű átcsúszni a hatalmi

retorika hamis pátoszából abba az útszéli hangba, amelybe már *„a hóhérok rémuralma”, „a dolgozók fehér pokla”, „a csődbe jutott kormány gyűlöletes bandája”* és más ilyesmi is belefér.

Bértollnok erre mindig akad elég.

A téli háború első napjaiban az egész szovjet sajtó ezt a nótát fújta. A finn nép felkelt, hogy elűzze elnyomóit, akik a háború poklába taszították hazáját nagy barátja, a szocialista Szovjetunió ellen. A finn haderő szétesőben van. A fegyveres *banditák* kisebb-nagyobb csoportjait, amelyekkel helyenként még harcban áll a Vörös Hadsereg, hamarosan maradéktalanul felmorzsolják.

Eredetileg egy hetet szántak az ellenállás megtörésére. Sztálin ekkoriban töltötte be – december 21-én – 60. évét. Kevesen gondolták, hogy Finnország nem lesz ott a születésnapi ajándékai között.

Valójában pedig a Vörös Hadsereg három és fél hónap alatt is – március közepéig – csak 70-80 kilométerrel tudta hátrébb szorítani a karjalai földszoroson (a Finn-öböl és a Ladoga-tó között) a kétségbeesetten küzdő finneket. Az északi frontszakaszokon még ennyit sem ért el. Addigra a támadók mintegy 200 ezer halottat vesztettek, a finnek ennek egyötödét sem. Végül maga Sztálin látta be: jobb lesz békét kötnie. Az élethalálharcot folytató finn *banditák* olyan becsületet szereztek már maguknak az egész világ szemében, amellyel neki is számolnia kell. Hazájukból lehasíthat egy jókora darabot, de az egészet tanácsosabbnak látszik most el nem nyelnie. Talán majd később, ha minden jól megy...

Hasonlóképpen járt velük 1944-ben, de ez már egy másik történet.

Érdekes azonban, hogy a háborús tapasztalatok állítólag erős személyes respektust ébresztettek benne a finnek iránt, s – bolsevik retorika ide vagy oda – ennek szűkebb körben hangot is adott.

Mert hiszen a legádázabb zsarnokok is el-elunják néha a fondorlatos frázisokat, az alattvalóikon oly szigorúan behajtott hatalmi hadovát. Attól, hogy másokat hülyére vesznek, őnekik még meglehet erről-arról az őszinte véleményük.

Annál szomorúbb, hogy a boldogult szovjet birodalomnak ez az ördögi öröksége azóta sem tűnt el nyomtalanul. Érdemes volna

tudós alapossággal elemezni ebből a nézőpontból, nemcsak a szovjet utódállamok, hanem az egykori csatlósországok közéletének a nyelvét is. A mienkét is. Mennyit őrzött meg a nyilvánosan megszólalók nem kis része a köznyelvet torzító csúsztatási, ferdítési, hamisítási, mellébeszélési technikákból és hajlamokból. Még abból is, hogy – bár óvatos kerülgetéssel – banditákként kezelje szövegeiben a vele nem egy párton, nem egy hiten lévőket.

Nem szívesen vágnék elébe egy tárgyszerű tudományos vizsgálatnak, amely netán még a jelenség bizánci gyökereit is feltárná. A finnországi téli háború tájáról ránk maradt példákból azonban aligha ártott bőven idéznem, hogy megsejtessem: a formák változhatnak, de az ilyen álságos retorikának kitapintható köze van ma is azokhoz a régi rossz reflexekhez, amelyek a világnak erről a tájáról – ki tudja, miért – a masszív zsarnokság bukása óta sem vesztek ki teljesen.

Ugrik a kozák

„A malacok nem tudtak kiugrani, de a kozák igen" – olvasom legszívemszerintibb írásaim hamarosan megjelenő, magam válogatta kötetének számítógépes szövegében, melyet szerencsére saját kezűleg korrigálhatok. A *kozák* tehát – ugrik, s *kocák* lesz belőle. Ami azért elég nagy különbség.

Idegen szem észre sem vette volna tán a hibát. S a több tucatnyi hozzá hasonlót sem igen, az értelemzavarás díszpéldányait.

Kiírtam néhányat közülük.

Idéztem például egyik írásomban *A dzsungel könyvé*ből*:"Egy vérből valók vagyunk, te meg én!"* Most viszont jóval vérszomjasabb formában látom viszont ezt a mondatot, melyet a szürke majmok elhurcolta Maugli kiált oda a felette szálló keselyűnek: *„Egy vérből falók vagyunk, te meg én!"* Így jobban is illik tán egy dögevő madárhoz. Mauglihoz már kevésbé.

De az már a keselyűhöz sem illik, hogy *villogó* jelzőt kapjon *vijjogó* helyett. S az sem illendő, hogy a *Kalevala-kóstolgató*ban *„bogyót*

nyelő s attól meghasadó" Marjattáról essék szó, holott ő attól a bogyótól csak *meghasasodott.*

A kötetbe válogatott családi történetekben különösen sok furcsaságra leltem. Az én drága feleségem is meghasasodott néhányszor. Kismagdust várta éppen, mikor a nagyobbak megkérdezték, hallván, hogy fájlalja a derekát: *„És az a kisgyerek is mindig rúgja, ugye?"* Mármint a hasát, odabent. Csakhogy itt, az újonnan szedett szövegben nem *rúgja*, hanem *rágja*. Bizony ez sem egészen mindegy, ahogy az sem, hogy ha majd bemegy a kórházba, ott a doktor bácsi – az ő hitük szerint – *kikulcsolja-e* a kicsit, vagy a meglepő új változat szerint *kikukucskálja.*

Amikor a legkisebbik lányunk, Julcsi született, ott várakoztam a szülőszoba ajtaja előtt. Na végre! Jönnek! Néztem: ráncosnak nem ráncos a kicsi. *„Vörösnek már inkább folt mondható."* Miféle *folt?* Ja, persze: *volt!*

Eleinte még mérgelődöm, de aztán már szinte szórakoztat, milyen újabb szellemes félreütéseket szúrok ki. *Vadmalackonda* helyett *vadmalackodna.* Hát nem zseniális? *„Hogyan lehetnék – ha csak csipetnyi – sója és kovácsa mások eszmélkedésének?"* A *csipetnyi só* stimmel. De a *csipetnyi kovács?* Rá is jöttek már, ugye, hogy a *kovász* helyett tolakodott ide?

Egyik írásomban apámról is szó esik, hogy ült le velem sakkozni gyerekkoromban (s testvéreimmel nemkülönben), és adott eleinte egy királynő előnyt is, hogy így lovaljon bele az elszánt küzdelembe. Azóta azonban ez a mondat is átalakult: *„... hogy így lovagoljon bele az elszánt küzdelembe".* Oly szemléletes ez a megfogalmazás, hogy mindjárt el is képzelem, ahogy kálvinista pap létére lóháton nyargal a harcmezőre.

Egyik nagybátyám reverzálist adott annak idején. Családom felnőtt tagjainak szemében ez felettébb kárhozatos tettnek számított. De az én gyerekszememben? *„Micsoda magasztos, félistenekhez méltó vétek volt ez a magam kis füllentéseihez és parancsolásaihoz képest!" A parancsolás a pancsolás* helyét és értelmét orozta el persze.

Arany János *A rab gólyá*jából kölcsönöztem egyik írásomban a *váltogattam, cserélgettem* igepárt. *„Jaj, mi haszna!"*, ha a szedésben *válogattam, cserélgettem* lett belőle.

Az ilyen apró hibákon könnyen átsiklik, sajnos, az ember szeme. Újabban háromszor is végigolvasok egy-egy korrektúrát, ne maradjon benne *érthették* helyett *érhették, hazaérni* helyett *hazatérni,* magáét helyett *magáért* és így tovább. Fárasztó és időrabló munka ez a betűről betűre való böngészgetés, de semmiképpen sem hiábavaló, mert képtelen hibák bukkannak elő, néha még harmadjára is. Apropó *hiába és hiba. „Rászólt még egyszer. Hiba"* – olvasom a már be is tördelt szövegben, s arra gondolok, hogy többször is rászólni egy gyerekre, aki ezt fel sem veszi, valóban lehet pedagógiai hiba. Csakhogy eredetileg nem erre gondoltam. Csupán megállapítottam: *„Hiába."*

Rá-rászóltam én is az enyémekre, de nemigen vontam le komor következtetéseket *erkölcsiekre* nézve. Ez a betűcsere is csak harmadjára bújt elő az *erkölcseikre* helyett. Amiként az is, hogy egy szülőnek egyik gyereke sem lehet *kevesebb* a többinél. Igazából: *kedvesebb.*

Mindjárt első olvasásra szemembe ötlött viszont, hogy miért hűvös *ősszel* gondolkozom, és miért nem hűvös *ésszel?* Vagy hogy tán mégsem helyes úgy éreznem, hogy *„ez csak csúf család"* („csúf csalás" helyett persze).

Nem csalás, nem ámítás: mindez a példa még mindig csak egy töredéke annak, amire ráakadtam szegény készülő könyvemben. *„Talán-talán nekem is lesz kegyszer"* – ezt nem egy pap leveléből idéztem, hanem egy harmadik gyerekre – két fiú után egy kislányra – vágyó asszonyéból, az eredetiben azonban *egyszer* a végszó. *Andris, az individualista „mintha beleáradt volna az örökös lázadásba"*. Valójában: *belefáradt. „Végül is a három össze ment együtt."* De miért nincs egybeírva, hogy összement? Azért, mert igazából *„a három öccse ment együtt".* Gergő sem a hosszú *hőségtől* bágyadt el, hanem a hosszú *bőgéstől*, miután hiába bizonygatta bátyjainak, hogy volt egy másik Mátyás király is, ezt a Pista bácsi is megmondta, és az a másik Mátyás nem is szerette a *nagyokat.* Ő *magyarokat* mondott ugyan, de így gyorsabban leírhatta a vágtatva dolgozó számítógépkezelő.

Ez a sietség érződik másutt is. Szarvasokról írott verseim egyikébe is becsúszott: *„Csapzott, csatakos / szarvascsapatot / hűs szél ringat, / faggyal fenyeget."* Nem ismerte az illető a *riogat* szót? Ezért lett belőle *ringat?* De azt csak tudta, hogy az ostor nem *susog*, hanem *suhog!*

És mégis így írta: *„Susog az ostor, / suhog a szél, / falkányi szarvast / terel a tél. // Susog az ostor, / sziszeg a fagy, /reménytelenül / rohan a had…”* Rejtély számomra az is: hogy nem vette észre, hogy más a terítőre *találni* – és *tálalni?*

De hát hiába, sietett szegény feje. Fel is *tálalt* elég hibát nekem, a boldogtalan szerzőnek, aki viszont szerencsére elég sokat meg is *talált* közülük. De hogy mindet megtalálta volna? Aligha.

Hát így állunk, mai magyar írók, az Úr színe előtt. Mert úgy állnak a mai kis kolduskiadók is: nem egy közülük meg sem tudja fizetni a többé-kevésbé makulátlannak mondható szedést és korrektúrát. Izzadhat hát maga az író, ha kényes a szakmai becsületére. Vagy ha csak egész egyszerűen: nem szereti, ha kiröhögik a *kocák* helyett kiugró *kozák,* a csipetnyi *kovács,* a *hasadó* leányanya, a mamája hasát odabent *rágó* magzat, a *csúf család, az elszánt küzdelembe lovagoló* kálvinista pap, vagy az összeröffenő *vadmalackonda* miatt, amely lám, szemérmetlenül *vadmalackodna*, ha ő nem volna résen. De hogy résen tudjon lenni, ahhoz annyit kell gyötörnie a szemét, hogy néha már úgy érzi: majd kifolyik.

Szegény szemem! Megyek is már és pihentetem.

Szellemjárás

Óbor áhító

Nem tudtam én addig, mi az igazi bor, amíg egyik sárospataki ismerősöm meg nem kínált néhány éve egy régi flaskó tartalmának utolsó maradékával. „Ezt nektek tettem el, titeket vártalak vele." Három pohárba töltötte ki óvatosan az aranyló italt, vigyázva, hogy senkihez se legyen igazságtalan. Még az utolsó csöppeket is kirázta az üvegből. Aztán fogtuk a poharunkat, koccintottunk és ittunk. Jobban mondva, nekem már az első kortyintástól elállt a lélegzetem, éreztem, hogy ezt a bort nem szabad inni, ezt csak majszolni szabad, áhítatosan forgatni a számban, míg szinte magától fel nem szívódik. Mire elszopogattam azt a félpohárnyit, már-már szédültem. Nem a szeszétől – az aromájától.

Hegyaljai borból ezidáig csak boltit ittam. De mi volt a most kóstolthoz képest az akárhány puttonyosnak nevezett tokaji aszú is!

Azóta sem ittam olyan bort. Talán nem is iszom többet. De az ízét itt érzem a számban: csak rágondolok, s elfog a szomjúság. Nem vagyok borissza, de ezt az óbort, amely már nincsen, amelynek az utolsó kortyai a mi torkunkon vándoroltak le azon az emlékezetes délutánon – kegyetlenül áhítom.

Vannak az embernek ilyen furcsa szerelmei.

Egy másik ilyen vágyódás – de már kevésbé reménytelen – a magyar irodalom óborai iránt ébredt bennem. Szeretem a régi századokbeli ódon írásokat, s minél óbbak, annál jobban. Egészen a *Halotti beszéd*ig. S boldogtalan volnék, ha nem majszolgathatnám őket időről időre, lassacskán kortyolgatva, illataikkal betelve.

„Megpusztejtatott a vidék, sírt a föld" – írta vala a *Huszita –Biblia* szavai szerint Johel próféta, Fátuel fia. Mátyás király még meg sem született, s már tudós eretnekek fordították magyar nyelvre, alighanem az egész Bibliát. *„Megpusztejtatott a vidék, sírt a föld, mert megpusztejtatott a búza és meggyaláztatott a bor és megbetegölt az olaj és meggyaláztattanak a szántók, ordejtottanak a szőlőőrizők a gabonán, boron és árpán, mert elveszett a mezőnek aratása" ... „Uram,*

tehozjád üvöltök, mert a tűz megöttö a kietlennek drágalátosit és a láng meggerjesztette a vidékeknek minden fáit."

Az egykori hangzáshoz igazodó mai helyesírással idézem a szöveget, olyanformán, ahogy a Magvető *Magyar Könyvtár* sorozatának *Középkori magyar írások* című kötetében 1957-ben megjelent. Ebben a Csanádi Imre szerkesztette kitűnő sorozatban látott különben napvilágot Bornemisza Péter, Heltai Gáspár és Károli Gáspár válogatott írásainak kisalakú, olcsó kiadása is, s egy csokor 16. századi magyar széphistória, hogy csak az 1500-as évek irodalmából említsek néhány példát. Kit azon frissiben, kit később, antikváriumban sikerült megszereznem. A Szépirodalmi Kiadó új, teljes Balassi-kötete – amelyet Eckhardt Sándor gondozott – szintén gyakori vigasztalóim közé tartozik. És így tovább, sorolhatnék más kiadványokat is, újabbakat, régebbieket, mégsem vagyok egészen elégedett. Azt is megmondom, miért nem.

Van itt valami aránytalanság aközött, ahogy első összefüggő, rövid nyelvemlékeinket becsüljük meg és tesszük nemzeti közkincscsé – így a *Halotti beszéd*et, a *Mária-siralma*t, a *Gyulafehérvári glosszák*at, a *Königsbergi töredék*et –, és ahogy az utánuk következőkkel bánunk. Holott már a Hunyadi-kor előtti és alatti, 1300-as, 1400-as évekbeli magyar szövegekből kitelnék egy-két vaskos kötet, nem szólva a Mátyás utáni félszázad gazdag terméséről.

A magyar nyelvtudomány művelői mindezt megtalálják különféle betűhív kiadványokban. Könnyű nekik! Az ő szemük és agyuk már hozzáedződött az akkori helyesíráshoz. De egy magamfajta laikus – bármilyen lelkesen csapott rá az antikváriumban, mondjuk a *Huszita Biblia* egy részét őrző *Bécsi Kódex* 1916-os, Mészöly Gedeon-féle kiadására – bizony akadozva kínlódik az ódon szöveggel. *„Reio az orozlan ki nem fel Vr istèn bèzellet ki nem pphetal..."* Holott nem a holt betűkkel szeretne birkózni, hanem a megelevenedő régi szavakat, mondatokat kívánná kóstolgatni igaz gyönyörűséggel.

Hogy is írja Eckhardt Sándor az új Balassi-kiadás utószavában? *„Kötetünk nem betűhíven közli a szövegeket, mert a régies írásmód megnehezítené az olvasást. Átírási elvünk az volt, hogy mindazt, ami pusztán helyesírási régiesség, mai helyesírással adjuk; nem változtattunk*

azonban ott, ahol a szöveg a maitól eltérő hangalakra, ejtésre, nyelvjárási sajátosságra utal."

Azt hiszem, bőven itt volna az ideje, hogy ennek az elvnek alapján megjelentessük és minden érdeklődő számára hozzáférhetővé tegyük a reformáció előtti teljes magyar nyelvű irodalmunkat (mindenekelőtt a 15. századi magyar nyelv leggazdagabb tárházát, a *Huszita Bibliá*t), de a reformáció korának irodalmából is jóval többet, mint ami a ma közkézen forgó újabb kiadványokban megtalálható.

(1969)

Huszita evangéliumok

1416 körül kezdték meg alighanem a nagy munkát Prágában tanult és ott Husz János hitére tért délvidéki magyar papok, s talán Moldovában fejezték be – ha befejezték –, valamikor az 1440-es évek elején, Mátyás király születése táján. A *Biblia* első magyar fordítása volt ez a nagy munka, mely ha teljesen elkészült is – bizonyosat nem tudunk felőle –, csak hosszabb részleteiben maradt ránk. A *Bécsi Kódex* ótestamentumi könyvek sorát őrizte meg számunkra – Ruthét, Juditét, Eszterét, a Makabéusokét, Bárukét, Dánielét és tizenkét kisebb prófétáét, Hóseástól Malakiásig; az *Apor Kódex* a Zsoltárok könyvének nagyobb részét; a *Müncheni Kódex* pedig a négy evangéliumot, abban a másolatban, mely *„mëgvégeztetött Némëti Györgynek, Henzsël Ëmre fiának keze miatt Moldovában, Tatros városában, Úr születetének Ezer négyszáz hatvan hatod esztendejében"*.

Az utóbbi néhány sort mai olvasatban idéztem az idén megjelent betűhív kiadásból. Maga a kötet azonban csak néhány oldalnyi mustrában mutatja be, hogyan kell a nyelvészeti kutatások mostani állása szerint helyes kiejtéssel olvasni az eredeti szöveget. Nyíri Antal szegedi professzornak és munkatársainak ugyanis e fontos nyelvemlék tökéletesen megbízható tudományos publikációja volt a célja, s nem az érdeklődő laikus közönségnek akartak olyan irodalmi-nyelvi

csemegével szolgálni, mint mondjuk, nem sokkal előbb Komoróczy Géza, az *Énekek éneke* XVI. századi magyar fordításainak közreadója.

Bár a laikusok között is akadnak nyilván, akik mégis kézbe veszik ezeket az immár csaknem hatodfélszázad éves magyar evangéliumokat, és okulva a bevezető tanulmányból, az említett mustrából, sőt esetleg még Imre Samunak *A magyar huszita helyesírás néhány kérdése* című tanulmányából is, elszántan böngészgetik az ódon ortográfiájú mondatokat, hogy meghallják a holt betűk mögül felzengő 15. század eleji eleven magyar beszédet.

De most a biztonság kedvéért maradjunk mégis inkább Nyíri Antal olvasatánál, s abból lássunk-halljunk néhány versre valót (a hosszú nyílt *e* hangot jobb híján ee-vel jelölve):

„És ereszte követëket ő szëméle előtt, hogy eredvén bemënnének samáritánosoknak városokba és készületët tënnének őneki. És nëm fogadák őtet, mërt ő orcája vala Jëruzsálëmbe mënévől. Mikor kedég látták volna ő tanëjtványi, Jakab és János, mondának: Uram, akarod-é, mongyuk, hogy tűz szállyon lë mënyből, és mëgeméssze azokat, miképpen tött Illees. És mëgfordólván, mëgporëjtá őket, mondván: Nëm tuggyátok, ki szelleti vattok? Mërt nëm jött embërnek fia lelkëket elveszteni, de üdvözëjteni, és elmënének más kastélba. Úgy lött kedég, ők az útban járattok, monda ëgynëmëly őneki: követlek tëgëdet, valahová mënendesz. És Jézsus monda őneki: ravaszoknak likok vagyok és mënnyi repősőknek fészkëk, embërfiának kedég nincs hová fejét hajtani."

Nem is kellene talán magyaráznom, hogy a kedég a szövegben annyit tesz: pedig, por*ëjt:* fedd, *szellet*: szellem, lélek*, ravasz:* róka, *mënnyi repső:* égi madár és így tovább. Aki ismeri némiképp a Károli- vagy a Káldy-féle *Bibliá*t, az úgyis rájön erre. De rájön talán arra is, hogy ezeknek az ismerete nem pótolhatja a *Huszita Bibliá*ét, mely nyelvünk jóval régibb ízeiből ad minden más nyelvemlékünknél gazdagabb kóstolót.

(1972)

Utóirat. 1985-ben megjelent az Európa Könyvkiadónál *A Müncheni Kódex négy evangéliuma, „nem betűhű leírásban, hanem mai helyesírásunk jeleivel, lehetőleg követve az egykori kiejtést",* ahogy a kötet fülszövegében olvassuk. Az előszó megismétli: *„lehetőleg az*

egykori kiejtést követve". Ebbe sajnos még a nyílt és a zárt *e* hang megkülönböztetése sem fért bele, nem szólva arról, hogy az egykori kiejtés sok egyéb sajátossága felől máig sincs egyetértés nyelvészeink között. Az 1466-ból fennmaradt szöveg egyébként másolat, de már az eredeti fordításnak is lehettek helyesírási hibái és következetlenségei. Ez mind nehezíti a hiteles „olvasatot", a hajdani élő hangzás rekonstrukcióját. Óbor áhító lelkünk így ha hozzájuthat is már a vágyott nedűhöz, annak aromája nem biztos, hogy egészen híven idézi fel nyelvünk ősi zamatát.

Szómíves Kelemen

Ha több mondata nem maradt volna is fenn Mikes Kelemennek, csak az az egy, amelyet – ha csonkítva is – a leggyakrabban idéznek, akkor is tudnók: hasonlíthatatlan ízzel írt magyarul ez a hazájától fiatalon messze szakadt, szegény száműzött. *„Már mi derék házas, tüzes emberek vagyunk, és úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont."*

Ki ne érezné első hallásra vagy olvasásra: egy ilyen mestertől akkor is tanulni lehet, ha az ő ódon nyelvén a *házas,* a *tüzes* nem azt jelenti, amit a mienken. Még a *derék* sem egészen. Mondata első felével ő nem egyebet akart mondani, mint hogy sok hányattatás után megtelepedtek Rodostóban: van házuk, van tűzhelyük, amit a magukénak mondhatnak. Nem a világ csavargói több, hanem megállapodott, „derék" emberek.

Ami pedig a mondat második felét illeti: olyan példája ez az ellentétekben való fogalmazásnak, amely nemcsak úgy véletlenül szökött Mikesünk tollára. Hiszen másutt is nemegyszer él hasonlóval. *„A nagy vígasságban csak sóhajtunk, olyan jó kedvünk van, majd meghalunk búnkban."* Más alkalommal meg arról ír, hogy most épp úgy esett: naponta kell látnia régi szerelmét, Zsuzsit (aki azonban időközben Bercsényiné lett). *„Micsoda nagy büntetés e' nekem. Bárcsak egy holnapig tartana a büntetés. De akármeddig tartson, de addig úgy búsulok, hogy majd meghalok örömömben."*

Nem puszta játék ez a szavakkal. Épp az a szép benne, hogy az ellentétes érzelmekkel tusakodó lélek valóságos vívódásait tükrözi. Máskor kevésbé ellentmondásosak a benne kavargó érzések. Az éles kontraszt akkor is segíthet kifejezni őket. *„Jobban szerettem volna káposztásfazék lenni Erdélyben, mintsem kávét ivó fincsája a császárnak."* Vagy: *„... mi haszna vagyon egy éhenhalónak abban, hogy Kolozsvárt jó kenyeret sütnek?"*

Még ha jóval közkeletűbb ellentéttel él, annak is milyen személyes ízt tud adni egy kurta közbevetéssel: *„Ha télben jégverem volt a házam, vagyis inkább fogházam, most inkább sütőkemence."*

Amit legjobban csodálhatunk ma Mikesben, az talán nem is más, mint ez a ritka érzékenység és a róla valló stiláris finomság. Mi már egy sokkal durvább és érzéketlenebb kornak a gyermekei vagyunk, amikor csak úgy röpködnek az irodalomban a sz...ok, b...ok és lóf... ok. Mintha ez adna erőt az erőtlen stílusnak! Dehogyis ad! Egyre unalmasabb.

Mikest sem nevelte zárdaszűznek a maga kora. Álszenteskedésre sem volt semmi hajlama. Nyugodtan beleszőtt leveleibe egynémely pajzánabb históriát is, például arról az előkelő hölgyről, akit igen kényes helyen perzselt meg a villám – nyilván gömbvillám –, az ablaknyíláson át a házba, s ott épp az ő szoknyája alá szabadulván. Nem a kötelező illemet követte „szómíves Kelemen", hanem mélyen érző önmagát: stílusát épp ez árnyalta oly sokszínűvé, gazdaggá. Benső világán a janzenista Rákóczi személyes hatása is sokat formált, csak hát Mikes írásaiban egy sokkal kevésbé magányos, sokkal beszélgetőbb lélek nyilatkozik meg, mint a fejedelmében.

***

„Egyedül hallgatom tenger mormolását" – élete végére csakugyan majdnem idáig jutott.

A *Törökországi levelek* hosszú sorát mégsem olyasvalaki írta, akinek a szájából és akinek a fülébe ne peregtek volna naponta az élőbeszéd szapora szavai. A rodostói magyar kolónia, ha maroknyi volt is, mindvégig megőrizte a maga nyelvét a városban élő más népek – törökök, görögök, örmények – tömkelegében. Mikes leveleiben már csak azért is ott lüktetnek a mindennapos eleven élet, a társalkodás, szóváltás, évődés, tréfa- és meseszó szívhangjai, mert ő ezek-

ből aligha maradt ki. Hogy emellett még az ő sohasem létezett édes nénjével is el-elbeszélgetett? Ez már annak a próbája volt, hogyan tudja írásba tenni, oda átmenteni a máskülönben örökre elszálló, íratlan szavakat. Mert hiszen írni is úgy írt, mintha csak hallható szóval mondaná a magáét (ha egy kicsit szebben, gondosabban formálva is). Maga is így érezte ezt: *„Mert mikor kédnek írok, úgy tetszik, mintha előttem volna kéd, és kéddel beszélgetnék."*

Ki ne vette volna észre már magán, hogy nemcsak a keze mozog írás közben, hanem a nyelve is meg-megmocordul? De azt is észrevehette: nemegyszer reagál úgy a saját mondataira, mintha már nem is az írójuk, hanem az olvasójuk volna.

A dilettáns tollforgató beleröhög a saját viccébe, vagy kicsorduló könnyeit törölgeti, miközben papírra veti érzelmes történeteit. Az író sincs fából. Csak az a nagy különbség kettejük között, hogy az igazi művész *nem csupán képzeli, hanem valóban képes megérezni,* milyen hatást keltenek lélektől lélekig eljutó szavai. Az ő könnyei, mosolyai csakugyan az olvasóéi.

Mikes nem utolsósorban ennek a mestere. Rákóczi halála után több, mint egy évvel mondja el, hogy mikor elszámolt neki egyszer az elvásárolt pénzzel, a fejedelem ok nélkül akadékoskodott. *„Én azon, szokásom ellen, felindultam, mert nekem úgy tetszett, mintha bennem kételkedett volna, és mondám mint goromba: ha bennem kételkedik, parancsolja másnak, aki vásároltasson. Erre szegény semmit sem felel, csak a kezembe adja a számadást, és elfordul tőlem érdemem szerint. Én is kimegyek. Másnap semmit nem szól hozzám, én pedig csak várom, hogy szóljon, meg másnap, akkor sem szól semmit is. A' már nekem nehéz volt, mert megüsmértem volt ostoba cselekedetemet. Harmadnapján már nem tűrhettem, bemegyek utána az íróházban, ott eleiben fordulok és könyves szemmel csókoltam kezét, és kértem bocsánatát. Erre az a ritka és nagy ember megölel és mondja: megbocsátok, sokszor eszedbe jutok én neked, ha meghalok, sokszor megemlegetsz engemet, de akkor késő lesz. Ha akkor sírva hallottam ezeket a szókat, most könyves szemmel jutnak eszemben."*

Ha megvolna az eredeti – még letisztázatlan – kézirat, tán a könnyek nyomát is ott látnánk rajta. De így csak az írhat és az sírhat, aki nem könnyzacskókat akar ingerelni – a magáét vagy másokét –,

hanem azokat a lelki társait keresi, akikkel a kimondhatatlannak a kimondása által szeretne találkozni.

Mikes nem is sejthette, sőt alig is remélhette, hogy csakugyan megtörténnek egyszer ezek a találkozások. Mégis minden szava élő és értő füleknek szólt. Épp ott, a messzi Rodostóban, az ő anyanyelvére süket vadidegenek közé kivetve mutatott örök időkre szóló példát: *írni csak így érdemes.*

A gondolatok találkozását – és olykor tán a lelkekét – egy-egy közkeletű hasonlat vagy szólás is elősegítheti. Említettem is már ilyet, de azt is, hogy Mikes hozzátett valami személyeset. Másutt is azt látjuk: ha efféle fordulattal él, vagy valamely bibliai példával, azt többnyire sajátos formában teszi: *„Az alma sokszor elhengeredik a fájától." „Halál ellen nincs fű a kertben." „Azért, hogy a részegesek a mennyországba nem mennek, a szőlőtőköt nem kell kiásni." „Édes néném, ha lakat volna is a számon, mégis nevetnem kéne a kéd levelén..." „Látja kéd, még Szent Péter is megijedett volt, mikor a vízben sipadoztak a lábai. Hát mi bűnösök hogyne félnénk, amidőn a hajónk olyan nagy habok között fordult egyik oldaláról a másikra, mint az erdélyi nagy hegyek!"*

***

Itt álljunk meg egy pillanatra. A legutóbbi idézet ugyanis Mikes Kelemen legeslegelső törökországi leveléből való, abból, amely mindjárt a gallipoli partraszállás után kelt. Azok az *„erdélyi nagy hegyek"*-hez hasonló habok a francia földről török földre igyekvő száműzöttek hajóját hányták. *„Némelykor azoknak a tetején mentünk el, némelykor pedig olyan nagy völgybe estünk, hogy már csak azt vártuk, hogy reánk omoljanak azok a vízhegyek. De mégis olyan embersége-gesek voltak, hogy többet nem adtak innunk, mintsem kellett volna. Elég, hogy itt vagyunk egészségben."*

A mikesi írásművészetnek ezúttal mindjárt két jellemzője is tetten érhető. Egyik a *mesés fantázia,* a másik a *szelíd humor*. A kettő itt épp egymásba játszik: aki elképed a leomlani készülő vízhegyeken, az menten el is mosolyinthatja magát a *vízbe nem fulladás* játékos körülírásán.

Később Jénikőben, majd Rodostóban is a tenger partján rendel szállást a száműzötteknek a török császár. Nem csoda, hogy az Erdé-

lyországban sose látott vízáradat nemhogy oltogatná, inkább még élesztgeti a levélíró Mikes fantáziáját. *„De ha lefekszem, úgy tetszik, mintha feredném, mert a tenger habja egészen bécsapván a házam alá, sokszor azt gondolom, hogy a házamban locsog a víz." „... nem tudom, mint érkezett kéd haza... Amely nagy halak elmentek az ablakom alatt, mindeniktől kérdeztem, nem ette-é meg az én nénémet, de az átkozott egyik sem felelt." „Énnekem a tengeri halak a bizonyságim, hogy elébb nem írhattam, mert olyan nagy szelek jártak a tengeren... Oda is adtam volna nekik a levelemet, de kéd nagy hegyen lakik, ők pedig nem szeretnek a hegyre felmászni."*

No de épp elég merész fantázia kellett már ahhoz is, hogy édes nénjét, *nénékáját* megteremtse Mikes, és csaknem negyven éven át életben is tartsa. Hogy ne csak írja neki, hanem kapja is tőle – képzeletben – a leveleket, s még meg is dicsérgesse őket, egyikre azt mondván: *édes,* a másikra: *mézédes,* vagy: *nádmézes téntával íródott,* vagy: *mézespogácsánál édesebb.* És ugyanígy kedveskedjék neki magának is, mindig újra jelentvén szívbéli szeretetét, s kérvén is viszontag az övét. *„Héj, ha tudná kéd, mint szeretem kédet! Hát kéd?" „... az én szívemnek minden zsebje, ránca, fiókja tele a kédhez való szeretetemmel". „A szeretetemet az özönvíz el nem oltja." „De azt tudja-é kéd, hogy lehetetlen már jobban szeretni kédet, mint én szeretem?"* Néha még tegezéssel és némi humorral is fűszerezi ezeket a játékos vallomásokat: *„Úgy szeretlek, édes néném, mint a káposztát." „Édes néném, még a káposztánál is jobban szeretlek." „Édes néném, jó étszakát, és az ének szerént: ha szeretsz, szeretlek én is."*

Legforróbban épp akkor szóltak ennek a képzelt rokoni – sőt azon felüli – ragaszkodásnak a szavai, amikor élő-eleven szerelme, Zsuzsi már kezdett örökre elveszni a legénységét oly nehezen viselő, szegény jó Kelemen számára. Még versbe is szedte: *mert kevéssel kédet ha inkább szeretném, / nénémségét néha el is felejteném".* Magyarán: már nem is csak rokonként, hanem amúgy mindenestül kötődne hozzá – a valójában nem is létezőhöz.

***

Ez a Zsuzsi-história a levelek egyik legmegindítóbb motívuma, s mindig újra visszatér, egészen a végkifejletig. Bercsényi – a történet másik főszereplője – már Rodostóban özvegyül meg. Asszonya –

mint értesülünk – az ezt megelőző időben *„egészen elhalványodott, és maga is veszi észre, hogy nemsokára lekaszálják a szénát”.* Ezután két jellemző mikesi párhuzam tudatja, előbb a várhatót (1726. ápr. 15.-én): *„hamarébb meglátja a mennyországot, mint Magyarországot”,* majd 26-án már ennek megtörténtét: *„Sokat kívánkozott szegény a múlandó hazájában, de az Isten az örökös hazájában vitte.”* És már ebben az utóbbi levélben felvetődik a kérdés Bercsényi felől: *„Vajon nem házasodik-é még meg? Itt nincsen más leány, hanem Zsuzsi és két özvegyasszony. Zsuzsihoz pedig még más is tartaná közit, de aki gazdagabb, a' hatalmasabb.”*

Az a *más* természetesen ő maga. S amitől tart, az természetesen be is következik. Nyár végén már arról ad hírt (megint csak igazi mikesi módon): *„...más kézre kerül a madár. Ha énnekem is annyi volna a ládámban, mint másoknak, talán a madár is megmaradott volna. De rendszerint a szegény fogja meg a madarat, és a gazdag eszi meg.”*

Októberre meg is ette. S a kárvallott Mikes ekkor ismét a szívszakasztóan szemérmes személytelenséget választotta: *„Bercsényi úr nem annyira a szükségért házasodott meg, mint azért, hogy módja van benne, mert üsmérek én olyat, kéd is üsméri, hogy nagyobb szüksége volna a házasságra, mint Bercsényi úrnak, de non habet pecuniam* (nincs pénze)*, és nemcsak a búcsút járják pénzzel, hanem a menyasszony táncát is.”*

Két évvel utóbb a generális halálos betegségével folytatódik a történet. Megint egy mesteri párhuzam: *„... olyan állapotban vagyon, valamint Jób volt, csak éppen abban különbözik, hogy az ágyban fekszik, nem a ganédombon”.* S angyali jámbor hangon hozzáteszi: *„De a test fájdalmival a lélek gyógyul.”*

Az ő lelke attól gyógyulna persze, ha Zsuzsi végre az övé lehetne. Miért is rendülne hát meg olyan nagyon a *„szegény úr”* halálán? Érdemes megfigyelni, hogyan fejezi be ezt a most következő, szinte már szenvtelen mondatot: *„... mindholtig is dohányzott, mert halála előtt két órával egy pipadohányt kiszívott, de megholt”.*

Nem *aztán*, hanem *de.* S ó, mennyi minden van most ebben az egyetlen szócskában! Csak az nincs benne, hogy Zsuzsira ezer aranyat *„és holmi portékát”* hagy örökül Bercsényi, s Mikesre is többet

a semminél: *„nekem a megholt felesége nádpálcáját hagyta”*. Ennek szól a jámbor hangú folytatás (vagy gyilkos irónia inkább?): *„Nem kell az ajándékot tekinteni, hanem azt kell tekinteni, ki adja és mint adja.”*

Ezután ismét a szemérmesen szomorú személytelenség kap hangot: *„...üsmérek olyat, aki Zsuzsival le akarná máris tétetni a feketét, de nem akarja”*. Mármint az ifjú özvegy nem akarja, akinek van immár ezer aranya, míg *„a legénynek nemigen villog a ládájában arany”*. Ez pedig elég ok arra, hogy a jövendőre tekintő Zsuzsi se *„a grófné titulust nem akarja letenni”*, se a világvégi Rodostóban maradni, hanem máris Lengyelországba készül.

Innentől kár is volna már folytatnunk a történetet. Hiszen ha maga Mikes néz a jövendőre, ő csak azt látja szegény: *„... a szeretet is megavasodik, valamint a szalonna. A távul való létel avassá teszi.”*

***

Van még egy fontos tisztázni valónk.

Mikes Kelemenről sokan azt hiszik, hogy unalmában kezdett el írogatni. Ott rostokol Rodostóban, ahol oly lassan és oly haszontalanul teltek a napok, az évek, így támadt kedve, hogy belefogjon ezekbe a képzeletbeli *nénékájának* szóló levelekbe. Haza nem írhatott, még szülőanyjának se: Rákóczinak és a vele együtt bujdosóknak onnan még a postája is ki volt rekesztve. A levéllel is elérhetetlen hazai atyafiság helyett a Konstantinápolyba – vagyis Isztambulba – képzelt rokon hölgynek, *„Groff P. E.”*-nek küldözte hát *gondolatban* azokat a játékos hangú beszámolókat, amiket időről időre papírra vetett. S tőle kapta a leveleiben gyakorta emlegetett – de soha nem létezett – válaszokat is.

Csakhogy ezt az egészet ő már akkor kifundálta, mikor hírét sem hallotta még Rodostónak. Dehogyis az unalom – épphogy a kezdődő nagy kaland izgalma fogatott vele tollat. Hiszen nem azért hajóztak ők el a fejedelemmel 1717 őszén Marseille-ből Gallipoliba, hogy aztán a szultán birodalmában rekedjenek. A *reménység* vitte őket – a hazájukból akkor még csak jó hat éve kibujdosottakat –, hogy az akkor zajló osztrák-török háború (no meg a francia diplomácia támogatása) valóra válthatja álmaikat, s ők szabad magyar földre térhetnek vissza.

Mikesnek a partraszállás napján kelt első levelét még ez a vágyálom ihlette, s az utána írottak jó néhányát is: most kezdődik az, amiről a hazafelé vezető úton helyszínről helyszínre, eseményről eseményre számot adhat.

De miért nem prózaian pontos naplójegyzetekben?

Mert őt valami más is megihlette: *a francia szellem.* Annak az országnak az irodalmi pezsgése, társasági légköre, ahol fiatal élete igen fogékony négy és fél esztendejét töltötte. Rákóczinak külön gondja volt rá, hogy a vele jött nemesifjak kellőképpen pallérozódjanak, senki se tekinthesse őket faragatlan, félbarbár fickóknak. Francia ruhába öltöztette őket – ezt Mikes még Rodostóban is csak az ő halála után vethette le –, s nemcsak francia nyelvtudásukkal törődött, hanem egyéb irányú művelődésükkel is, hogy jobb társaságokban se valljanak szégyent.

Jaj, dehogyis volt Mikes valamiféle őstehetség, aki csak úgy magától jött rá az ínycsiklandozó, jóízű írás titkaira! A francia irodalomban akkorára már hagyományt teremtettek a levélformában írott művek, és szép számmal jelentek meg valódi levélgyűjtemények is. Ez utóbbiak egyikét Rákóczi és közvetlen környezete nyilván ismerte: azt a levelezést, amelyet Bussy-Rabutin gróf – a kurucok egyik nagy ellenségének, az Erdélybe küldött császári hadak főparancsnokának, Rabutin generálisnak a közeli rokona – folytatott hosszú éveken át unokahúgával, madame de Sévignével (az ifjabbikkal), s amelyben Magyarországról is számos szó esik. Ez a leveleskönyv bizonyára igen erősen hatott Mikesre: talán főként ez segített felszabadítani lírai hajlamait, s felbátorítani őt arra is, hogy írásba merje tenni a tréfálkozó, incselkedő élőbeszéd fordulatait, de nem franciául persze, hanem a maga székelymagyar anyanyelvén. Azt viszont már ő találta ki – vagy még francia földön, vagy a Törökországba tartó hajón –, hogy valóságos levelezőpartner híján egy képzeletbeli rokont teremt magának. Ahogy kikötöttek Gallipoliban, mindjárt meg is költötte neki szóló első levelét.

Dugta vajon mások elől, amit megírt? Szégyellte? Titkolta?

Nagydobra aligha verte, milyen szokatlan vállalkozásba fogott. Joggal tartott tőle, hogy akadhatnak társai, akik kicsúfolják, sőt szemberöhögik. De „ingyen se higgyük", hogy ne mutatta volna

meg senkinek szívéből szakadt elsőszülötteit. Éhezett ő is legalább néhány értő olvasó elismerésére, baráti bíztatására. S ezt nyilván meg is kapta, ha negyvenegy éven át sem ment el aztán a kedve a folytatástól, bár utóbb már valóban csak az asztalfiók volt a befogadója annyi gonddal szövögetett szép szavainak.

***

Hogy a magyar hazát felszabadító, őket hazajuttató nagy kalandból semmi sem lesz, az elég hamar kiderült. Az 1718 májusában kelt 13. levél már azt tudatta: *„...a hazánk felé való menetelünk sok szép vigasztalása úgy eloszlik, mint a felhő”.* Amíg meg nem kötötték a hadviselő felek, két hónappal később, a huszonnégy évre szóló békét, a szultán még ott tartotta ezért Drinápolyban – minden eshetőségre készen – Rákóczit és magyarjait. De utána már csak púp voltak a hátán.

Huszonnégy év! Miben reménykedhettek még? Nemhogy haza – Franciaországba sem térhettek többé vissza. Huszonnégy év! *„Jaj! édes néném, ha addig az én édes lelkem marad a kövér testemben, csak török kenyeret kell enni...”* Pedig hát: *„jobb volna Erdélyben málét enni, mint itt búzakenyeret”.* Odahaza könnyen akadna feleségnek való is, de itt idegenben? *„Ha addig itt kell ülnöm, jó étszakát a menyasszonytáncnak”.*

Az az üldögélés, török kenyéren éldegélés az ő számára nem is huszonnégy, hanem negyvenhárom évig tartott még.

Bujdosótársai közül ki ezzel, ki azzal ütötte agyon az idejét. Neki Rákóczi mellett is akadt több-kevesebb dolga, amíg élt a fejedelem. De szabad óráiban akkor sem csak leveleskönyve mind újabb darabjait írogatta, hanem sokat olvasott, sőt fordítgatni is kezdett egy-egy neki tetsző könyvet, hogy értelmet adjon értelmetlenül telő-múló éveinek.

Istenem, hányan vannak azóta is, akik a betűk bűvöletével nyugtatják nyugtalan lelküket, próbálják csitítani sorsuk fel-felsajduló hiányérzeteit. Ki könyvekbe bújik és bódul bele, ki a saját írásaival mákonyolja magát: érzi őket szívhez szólóan szépnek akkor is, ha fabatkát sem érnek.

Csakhogy mire Mikes odáig jutott, hogy a körülötte és benne magában tátongó űröket kellett valamiképp betöltenie, ő már rég

túl volt a mindenkori dilettánsoknak ezen a szánalmas bódulatán, szédületén. Neki az írás nem öncsalásul szolgált. *„Jobban szerettem fél óráig Zsuzsival nevetni, mint arról tíz óráig írni”* – vallotta például, mikor madárkája még nem repült el Rodostóból Lengyelhonba, de nyilvánvaló volt bizony: *„... csak készül, és valamennyi portékáját látom, hogy a ládájába teszi, mintha annyi kést verne a szívemben... Ő ha engemet cirokál is, a jövendőre néz.”*

***

Zsuzsi elszállt, más reménységek is elszálltak, de Mikes – akit akkor már senki sem *cirokált* – szintén a jövendőre nézett. Leveleskönyve kinyomtatásán is törte a fejét egy időben, s tizenkét kötetnyire gyarapodó fordításait sem úgy tekintette, mint amikkel ő csak unalmát űzi, más meg majd – halála után – a kályhába fűt be velük. Mikor élete utolján végre engedelmet kapott, hogy leveleket írhasson haza, azt is mindjárt tudatta mostohaöccsével: *„... sok francia könyvet magyarrá változtattam, amelyekből ha alkalmatosságom adatik, öcsémuramat is részeltetem”.* 1760 márciusában el is küldte aztán neki egyik ilyen kéziratát, azzal a megjegyzéssel: *„az én ítéletem szerint méltó, hogy kinyomtassák”.*

Főműve, a *Törökországi levelek* huszonhat évvel utóbb, 1786-ban került – elég különös módon – az értékeit mindjárt felismerő bécsi magyar irodalmárok kezébe. Maga Mikes már 1761-ben meghalt pestisben. De Rodostóban őutána is maradtak magyarok – ha nem a Rákóczival jöttek közül is –, hisz utolsó éveiben épp ő volt a *básbug*juk, vagyis a szultáni udvar által megbízott vezetőjük. Kéziratait, úgy látszik, a nálánál tizenegy évvel idősebb, de jó erőben lévő Horváth Istvánra bízta, aki aztán nem kevesebb, mint százhúsz esztendőt ért meg, és száztizedik éve tájt adta át Rodostóban a kéziratot a magyarbarát travniki basa, Szelim kedves emberének, Mészáros nevezetű udvari főtisztjének. Szelim 1786-ban Bécsbe is elküldte – néhány törökkel együtt – ezt a „rókatorkos és paszomántos” veres magyar ruhában járatott Mészárost: akkor ő magával vitte a leveleskönyvet, s ajándékul adta a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című magyar újság szerkesztőinek. Nyomtatásban, könyv alakban 1794-ben jelenhetett meg.

Habent sua fata libelli. A könyveknek ez a sajátos egyéni sorsa tragikus is lehet persze, akár egynémely remekművek nyomtalan

elkallódásáig. De aki tehetsége biztos tudatában alkot – mint Mikes tette –, az nem félhet ettől. Annak a teljes kilátástalanságban is a jövendőre kell néznie, abban a hitben, hogy nem csalódik. Ahogy őt, kora örök száműzetésbe szorult nagy magyar szómívesét sem csalta meg végül a leveleskönyve jó sorsába vetett hite.

Arany János tanár úr

„Ha most feltámadna s eljőne közétek” – ezúttal nem a nagyerejű Toldi Miklós, hanem a nagy bajuszú, köpcös Arany tanár úr, aligha támadna kedve, hogy elszegődjék megint oktatónak valamelyik középiskolába, mint annak idején – 1851-ben – Nagykőrös református gimnáziumába. Hogy mást ne mondjak, akkoriban őt ott minden osztályában tisztes csend és rend fogadta. Diákjai tudták, hogy az „öregúr” – így hívták már harmincegynéhány évesen – nem tűri a diáklármát, s mikor őt várták magyar vagy latin órára, jobbára nyugton maradtak. Nemigen tudták, igazából mi is a baja, hogy gyakori fejfájás, fülzúgás kínozza, de volt bennük annyi tisztesség, hogy fékezzék magukat.

De megtennék-e ugyanezt mai diákjai? S nemcsak óra előtt, hanem óra közben is?

Arany tanár úr ugyanis nem kiabált túl senkit. Halkan beszélt mindig, csöndesen, tempósan. Meg sem hallották volna a hátsó padokban ülők, ha fecsegés vagy zúgás támad a teremben. Ott legfeljebb a légy zümmöghetett, vagy egy-egy betévedt dongó dönghetett bele Arany tanár úr szelíd szavaiba.

E szavakból ritkán kerekedtek ki bonyolultabb, hosszabb fejtegetések. Vigyázott rá az „öregúr”, nehogy puszta szavakkal, e korosztály számára még nehezen érthető fogalmakkal etesse a diákságot. *„A szókat betanulhatná, de az értelem éhen maradna”* – vallotta erről igen bölcsen. A formális tudásra ő nem sokat adott, amiképpen a szépen csengő, formás, de tartalmatlan költészetre sem. Ahogy egyik tanítványa verses dolgozatára írta: *„nagy szélű derelye: sok a tésztája, kevés a túrója”.*

A verses dolgozat nem volt ritkaság az idő tájt, az ő tanítványai között meg különösen nem. Pedig őköztük sem igen nyüzsögtek a tehetséges poétafiókák. De Arany János irodalomóráin úgy teleszívták magukat szép versekkel, hogy eközben a költői mesterség sok jó eszközét, fogását, szabályát is megismerték, kitanulták.

Arany tanár úr ugyanis mindig magukból a művekből indult ki, akár versről volt szó, akár prózáról, akár drámáról. Az eredeti műveket olvasta és olvastatta és „könyvnélkülöztette" és szavaltatta, hogy előbb *ők maguk,* a költők, írók szólaljanak meg, mielőtt *róluk* folyna a beszéd. De az a beszéd is faggatódzás volt inkább a tartalom és a forma felől, mintsem kész igazságok ismételgetése. Mi van még itt, amit eddig nem vettünk észre? Milyen idea, milyen csín, milyen rím, milyen ritmusnak a lüktetése, milyen költői kép, milyen hasonlat, milyen „irály", milyen „érzemény"? Az „öregúrnak" minden más tudásnál fontosabb volt az, hogy a tanulók szeme-füle megnyíljék a szépre, lelke a művek befogadására. Minden egyéb csak ezt a célt szolgálta.

Volt még neki egy sajátos tanári módszere. Egy írott emlékezés szerint: *„Kiszólított egy fiút a padok elé, azután megkérdezte a többieket, ki bízik magában, hogy jobban tudja a leckét, mint a kiszólított. A jelentkezőket aztán kiállította, hogy egymást kérdezzék ki. Erre aztán olyan versengés támadt, hogy az egész osztály részt vett benne..."*

Diákjainak a dolgozatait, ha nem is lelkesen, igen lelkiismeretesen javítgatta Arany János. Mint Tompa Mihálynak panaszolta egyik levelében: *„Valami 120-140 ficamodott észjárású dolgozatot minden két hétben az utolsó betűig átnézni, az utolsó akcentusig kijavítani nem is olyan mulatságos dolog..."* Kevésbé finoman azt is írhattuk volna: „keserves robot". De ez nem az ő stílusa volt. Ahogy tanítványai füzetébe is ritkán rótt erősebb elmarasztaló szavakat, annál több bíztatást, dicséretet. Legsúlyosabb bírálataiból idézek: *„Tegye el három évre, akkor olvassa el újra, örömmel fogja tapasztalni, mennyit haladt e 3 év alatt a fejlődésben." „Nem azt mondom, hogy víg modorban nem lehet dolgozni, lehet, de kissé nemesebben."* Egy Erős Dániel nevű diákjának: *„Dániel ugyan erős, de a vers gyenge."* Egy szépen hegedülő fiúnak: *„Igen jó, azt hiszem azonban, hogy hegedűn még jobban elhúzta volna."*

A mai olvasónak szemet szúrhat, hogy Arany tanár úr nem tegezte le egy diákját sem (kivéve a saját Laci fiát). Akkoriban ez nem volt szokás. De ő még tanártársainál is jobban tartotta magát ahhoz: tiszteletet követelt és tiszteletet adott. Jellemző erre két olyan eset, amelyet meg is őrzött az írott emlékezet.

Az első közismertebb. Egy hetedikes zsidó tanítványát „pokrócolták" meg egyszer az osztálytársai. Magyarán: köpönyeget dobtak a fejére (pokróc nem volt kéznél), s aztán ütötték, ahol érték.

Megesett ez olykor más diákokkal is. De ez zsidóverés volt, oktalan, kegyetlen. Semmilyen tettével nem szolgált rá a szenvedő fél.

A nagy hajcihőben észre sem vették a vétkesek, hogy Arany tanár úr közeleg. Csak akkor rebbentek szét, amikor belépett az ajtón.

A költő egy pillantással felmérte a helyzetet. A szemek, az arcok őneki szó nélkül is mindent elárultak, főként a megpokrócolt fiúé. Sarkon fordult, s kiment a teremből.

Másnap sem jelent meg ebben az osztályban. Harmadnap sem. Pedig híres volt arról, hogy órát soha nem mulasztott.

A fiúk küldöttséget menesztettek hozzá, díszruhásat, ünnepélyeset, hogy bocsánatot kérjen az osztály nevében. Arany válasza ennyi volt: *„Olyan osztályt, mely valakit vallása miatt bánt, én nem tanítok."* Még egy-két napba telt, amíg tanártársainak közbenjárására elfogadta: helye van a bocsánatnak, megbánták a fiúk, amit tettek.

Ünnepi ruhában várta az egész osztály. *„Megható jelenet volt, midőn belépett* – írta később maga a sértett fél –, *és az öröm ült ki a fiatal arcokra."*

A másik esetben őt magát, Arany tanár urat érte sérelem (de nem ebben az osztályban). Besütött a nap az ablakon, s az egyik fiú azzal szórakozott, hogy a címeres gyűrűje kövével villogtatott a mennyezetre, a falakra, aztán egy rossz pillanatában egyenesen az „öregúr" szemébe.

A szemére különösen kényes volt Arany. Látása ekkorra már jócskán megromlott, nemcsak született szemhibája miatt, hanem mert ő igazán nem lehetett meg sok-sok írás és olvasás nélkül, nem szólva arról, mennyit koptatta a szemét diákjainak a dolgozatain.

De nem szólt egy szót sem. Megfordult, kiment.

Az osztály felzúdult. Kölykök voltak még, éretlen kamaszok, de

tudták, érezték, hogy itt iszonyú gyalázat történt. Tudta, érezte maga a bűnös is, egy környékbeli földbirtokos család sarja. Sírva fakadt, még mielőtt a többiek ütni-verni kezdték volna.

De a dolgot csak helyre kellett billenteni valahogy.

Arany tanár úr ezúttal megint nagynak mutatkozott. Most azzal, hogy a maga személyes sérelmét kevesebbe vette, mint másik alkalommal a tanítványáét. Szóba került a tettes kicsapatása. Nem engedte. Őmiatta ne törjön meg a pályája.

A fiú most sírt csak igazán – egyszerre örömében és bűnbánatában. A neki járó szigorú megrovást megkapta, de semmi többet.

A költőben mégis maradhatott valami tüske. A gyűrűjével tükröző gyereknek megbocsátott. De az mindvégig fájt neki, hogy az ilyen címeres gyűrűt hordó felnőttek – a környék „jobb" úri családjaiból – neki, az egyszerű tanárnak koszorús költő létére elnéztek a feje felett. Juliska lányának nagy szerelmi csalódása is innen eredt. Egy nagyra hivatott kolozsvári tanár kérte meg a kezét, de az ő szíve már másé volt, egy nagykőrösi fiatalemberé, akiről tudta, hogy szintén szereti. Csakhogy ennek a fiúnak most színt kellett volna vallania. Várjon-e rá Juliska? Komolyak-e a szándékai?

A jómódú földbirtokos család – a fiú családja – ellene szavazott a frigynek. Arany János lánya őnekik nem kellett, noha a másik kérőjét időközben már ki is kosarazta. A fiú retirált, s elvett egy „hozzáillőt".

Ennek is része lehetett benne, hogy az „öregúr" még abban az évben felköltözött családostul Pestre. De már nem tanárnak. Kilenc esztendő elég volt neki mindörökre.

Arany atyánk

Arany Jánosból – hogy, hogy nem – a későbbi magyar költők atyja lett. Balassiból, Csokonaiból, Petőfiből ilyesféle – őhozzá fogható – atyai személyiség hogyan is válhatott volna? Vörösmartyból sem – ehhez még ő is túl fiatalon halt meg –, Adyról, József Attiláról nem is szólva. Aranyt ellenben evilági életének hatvanöt esztendeje,

hét hónapja és húsz napja már valóban költőapóvá tette, talán olyan verseinek köszönhetően is, mint az *Epilogus, A tamburás öregúr* vagy *Az agg színész* (meg koros-kóros voltát szánató néhány szösszenete). Hiszen ő csakugyan hamar vénült, s ehhez képest tisztes kort ért meg, a magunkfajta kései utódok szemében már-már pátriárkait. Nem érezzük hát disszonánsnak, ha teszem azt, Rákos Sándor így emlegeti a mi nevünkben is: *„órjás szántóvető, mindannyiunk atyja, / ha mit learatott, telt csűrébe rakja”.* Nem úgy, mint a nálánál kisebb fiak, akiknek *„Aratásunk bére már csak rész a részből, / kizárattunk csonkán a kulcsos egészből.”* (Arany ünnepén)

Rész és egész. Csonkaság és teljesség. Miért, hogy ma sincs érvényesebb, biztosabb, hitelesebb mértéke az újabbkori magyar költészetnek Arany élete művénél? Ő az, akitől a magyar poézis minden jó papja holtig tanulhat, s mindig valami fontosat, újat. Szavai elkoptathatatlanok, kútja kimeríthetetlen. Holott vergődő ember és esendő költő volt ő is, tele elúszott tervekkel, tele torzókkal, töredékekkel. *„Mily temérdek munka várt még!... / Mily kevés, amit beválték / Félbe'-szerbe', / S hány reményem hagyott cserbe'!...”* Hitte volna-e, hogy a 20. század utolján így ír majd róla – épp ebben a tőle ellesett versformában – egyik magyar költőutóda: *„Arany János aranypénze, / amit nem váltottam rézre, / de megőrzök, / míg a gyönyörtől lúdbőrzök, // mert mint rokkantat a gyógyvíz, / ő is simogat és őriz / s majd ha voltam, / fölkelt és sétáltat holtan.”* (Orbán Ottó: Epilógus)

Amíg Arany élt, nem sajnálta tőle a tömjénfüstöt, sem Gyulai Pál mint jó barátja és mint ügyeletes irodalmi pápa, sem annak számos püspöke, papja, ministránsa. De hogy egy ő korabeli fiatalabb költőtársból ilyen mélyről fakadó lírai vallomás szakadt volna ki? Ha netán olvas is ilyet Arany, vagy hall is, nyilván csak tömjénfüstnek hiszi.

A 23 éves Reviczky Gyulának igen, neki inkább elhitte, hogy őszintén vitatja az ő atyai intelemnek szánt versét – őszikéinek egyikét – a *Kosmopolita költészet*et. Hogy még le is sajnálja őt, amiért a létükért küzdő kis népek költészetében nemzetmegtartó erőt szeretne látni. Keserű lélekkel olvasta a tisztelettudó hangon megszólaltatott, de mégiscsak fájdalmas érveket: *Bolond Istók mindenütt volt, / Ahol ember szenvedett, / Nagy művész, ki emberek közt / Feledi a nemzetet.” „Nép, nép után küzd a létért, / Eltűnnek a nemzetek. /*

Róma megszűnt, csak Horácban / Élnek még az emberek." „Szép az ének,, szent az ének, / Drága kincs, ha nemzeti. / De a legszebb dal örökké / Általános, emberi."

Ezt azért nehezen nyelte le. Hát csakugyan mindegy lehet egy költőnek, hogy kihal-e a nemzet, amelyhez verseit írja, kihal-e a nyelv, amelyen műveit megszólaltatja? A maga poétai termésére gondolt, és csak még inkább megkeseredett. Van-e benne bármi, ami az utolsó magyart – úgy, ahogy Rómát Horác versei – majdan túlélheti?

Végső elhallgattatója, tudjuk, mégsem ez lett, hanem egy máig ismeretlen fűzfapoétának levélben elküldött gúnyverse, amellyel az ő költeményét, *A tölgyek alatt*ot minősítette művészete árnyfoltjának, lánglisztbe keveredett korpának, őt magát pedig fürge pillangóból visszavedlett lassú, bús hernyónak, visszagyermekült öregnek, aki reszkető inakkal próbál – de hiába – hegytetőre mászni. Akinek épp elég dicsőség jutott már ki ahhoz, hogy babérjain pihenve hallgasson. Hiszen tudhatná: *„Vén költő nem csillag többé, csak déli-báb."*

Arany ezt soha nem heverte ki. Élete még hátralévő négy-öt évében úgyszólván teljesen elhallgatott. A hódolat hamis hangjaitól eddig is émelygett. De most már biztosra vette: a jövő nemzedéknek ő nem kell. Ő nem Horác. Nem is Homér. Őt a fiatalok nemcsak megtagadják – el is fogják felejteni.

Folytatást sem látott sehol. Akár egyetlenegy igazi tehetséget. S nem is igen várt mást az utána jövőktől – legkevésbé épp még az őrá esküvőktől –, mint amit őneki, a mesternek rótt fel – vagy harminc év múlva – Ady: *„Cigány is kellett, nótázó diák, / Dicsbe-üzője aggodalmas gondnak / S a velszi bárdok kézbe csaptanak / S pihentető, szép énekeket mondtak. // Egy emberöltőn folyt a dáridó / S ékes meséje Toldi hűségének, / Soha egy riasztó, becsületes, / Egy szabadító vagy keserű ének."* (Kétféle velszi bárdok.)

Csakhogy Arany János, *A régi panasz* papírra vetője soha nem állt be ebbe a dáridóba. Ő úgy húzódott félre a hangos és léha udvari nép elől, mint a *Toldi estéjé*nek öreg bajnoka. S amikor épp egy negyedszázaddal halála után mégiscsak jött a hozzá méltó folytatás, a *Nyugat* első nemzedéke, ebben már nem is csupán őt tagadó utódok akadtak. Sőt, épp akkoriban kezdett rászabódni az atyai szerep

Babits – akit szintén riasztott a hangos léhaság – úgy fordult hozzá gondolatban, *„mint gyermek, hogyha idegenbe szidják / édesapjához panaszkodni tér meg."* Neki keseregte el: *„E nemzedék szemének / gyenge e láng, bár új olajak szitják: / cintányérral mulatnak már a szittyák / s rejtett kincset sejteni rá nem érnek."* (Arany Jánoshoz). Bizonyára volt ebben némi méltatlankodás a túl hangosnak érzett Ady-kultusz miatt is, de nem is ez a lényeg, hanem hogy mintegy apai oltalomra lelt Arany Jánosban a Babitsból kisíró „gyermeki" lélek. És nemcsak ő fordult így feléje. Tóth Árpádnak a háború „véres mocsarában" adott reményt és erőt a száz éve született Arany élő deleje, varázsos árama. Juhász Gyulának meg 1920-ban, Trianon táján: *„Messziről lobogva tenger pusztaságon / Átragyog Arany ma e borús homályon, / És jövőnkbe csillan."* ... *„Hullatja levelét az idők vén fája, / De örök virágzón áll, s néz a világra / Arany fája lombja, / Magyar televényben gyökerezve mélyen, / Kevély koronája fölzendül a vészben / Égig magasodva."* (Ének Arany Jánosról.)

Vagy ez is csak afféle tömjénezése volt az időben, térben távozó öreg poétának?

Akkoriban csakugyan bajos lett volna tisztán látni: mi is az az *„élő delej"*, az a *„varázsos áram"*, amelyet Tóth Árpád is érezni vélt, de csak annyit tudott mondani róla: *„Ó, mesterünk, ma nincs erőnk kimérni / Szent nagyságod minden elemeit..."*

Mi – annyi évtized múltán – talán már többet sejtünk erről. Rákos Sándort már idéztem. Néhány sor Gergely Ágnestől: *„Szép szőlősgazda, nagybajszú magyar, / aki először mondtad ki, hogy «nagyon fáj», / s aki az omló ház alatt is / az maradtál, aki voltál, / s ki tudtad, hogy a «Hazádnak / rendületlenül»-ből hogyan lett / «Hasadnak rendületlenül» –, hiszem, hogy / tiéd az abszolút, a végleges látás..."* (Az „Ágnes asszony" költőjéhez.)

Ez a vers is azt jelzi (mert mit is jelezhetne?): ma is mindnyájan őhozzá mérjük magunkat. Az ő megvesztegethetetlen tekintetét érezzük minden írásunkon, az ő szigorú szemét, mely még saját magát is képtelen volt kímélni.

Igen, ez legalább olyan fontos nekünk benne, mint verseinek a művészi hatása. Pedig hányszor remekelt az olyan nem túl gyakran emlegetett költeményeiben is, mint az *Erdély, A lacikonyha, Dante,*

Sir Patrick Spens, A vén gulyás, Ez az élet..., hogy többet most ne is soroljak. De az élő delej, a varázsos áram, amely ma is, minket is átjár; a gyönyör, amitől „lúdbőrzünk", nem csupán a kész művek szépségéből fakad, hanem abból is, ami mögöttük rejtezik. *„Ami Aranynak vívmány volt, az nekünk örökség"* – írta a költő nagy értője és értetője, Keresztury Dezső. Én inkább így mondanám: *„Ami neki vívódás volt, az a mi igazi örökségünk."*

Ő ugyanis nem akart, de nem is tudott szépészeti szabályok szerint alkotni. Nem viselt el semmi sablont. Felettébb bosszantotta az is, ahogy a nyelvészek a maguk kalodáiba-rekeszeibe igyekeztek beleszorítani a nyelvet. *„Törvény kell a nyelvnek, mert különben elvész, / Törvényét ki szabja, mint az a sok nyelvész, / Az a három, négyszáz tudós képviselő, / Kik egy-egy indítványt sűrűn hoznak elő, / Sőt nem is indítványt, mert törvénnyé kenik: / Önnön bogarába szerelmes mindenik."* (Grammatika versben). Azóta már ott tartunk a „fejlődésben": Arany János nyelve ezernyi helyen hibádzik a köznyelv hivatalos normáihoz mérten. Egy mindenre elszánt magyartanár piros golyóstolla egész életművét összevissza húzkodhatná, firkálhatná.

Holott ez a költészet épp azzal éltet minket, hogy *in statu nascendi* – a születés állapotában – jelenik meg benne minden, a szalontai népnyelv irodalmi nyelvvé válásától a formák és a normák kivajúdásáig. Sehol sem olvashatók ki belőle merev megkötések, száraz előírások, követelmények – úgy szívhatjuk magunkba nedveit, mint a televény földjét a növényi tenyészet. Nem költői közhelyek, szabványos szépségek elfogadására késztet, hanem *magának a teremtő szellemnek a befogadására,* amely őt – Aranyt – is mindig a szoros kapuk, a járatlan utak, a szűk ösvények felé vezérelte, de ezzel az örök üdvösség felé is.

Tegyük hozzá: magyarságát is így élte meg, *in statu nascendi:* a nemzetté válás múlt századbeli, soha többé meg nem ismételhető folyamatában. Élete műve ezáltal is lett olyan érték a számunkra, mint az ókori görögöknek Homéroszé: a közös kultúra soha el nem költhető kincsévé. Az *Iliász* és az *Odüsszeia* sem formálódott készen kialakult, megszilárdult esztétikai szabályok szerint, hanem egy eszmélkedő közösség csodálatos fénnyel felszikrázó szelleme által Arany oevre-jéről sem mondhatunk mást. Weöres Sándor verse, a

Hódolat Arany Jánosnak fejezi ki talán a legszebben, milyen költészet az övé: *„Testtelen imbolygás, tág űrben lebegve, / valóbb a valónál: lélek tiszta kedve."*

Endre király és Zsigmond fejedelem

Ady Endre, tudjuk, királyi jelenség volt. Fenségesen büszke, sőt gőgös, aki mindig ott hordta fején a láthatatlan aranykoronát, s el is várta a hódolatot az őt körülrajzóktól. Társaságban csak ő lehetett a központ, s aki netán meg mert szólalni, az is az ő arcát, az ő szemét leste: mit szól hozzá Ady? Ha pedig ő szólalt meg, mondott véleményt valamiről vagy valakiről, azt ott helyben senki sem vitatta, mert nem vitathatta – legalábbis az ő királyi füle hallatára.

Többé-kevésbé egyenrangúnak csupán Móricz Zsigmondot fogadta el kora magyar irodalmában. De ha kettejük viszonyát akarjuk jellemezni, Adynak a királysága mellett Móriczot jobb, ha fejedelemként emlegetjük, ahogy ezt elsőként tudtommal Bözödi György tette, utóbb pedig Czine Mihály, aki a nagy íróról szóló emlékezések általa szerkesztett kötetének is a *Rangrejtett fejedelem* címet adta.

Móricz maga is mindig elismerte Ady elsőbbségét, a szuverén költőkirályét, aki sok mindenben előtte járt, s az ő szemén is hályogot tépett, mint annyi sokakén abban az időben, az első világháború előtti években.

„Én kíméletlen és lelkiismerettel eltöltött kétségbeesett vádlója voltam az elmúlt időknek – írta egy levelében Móricz -, *de aki meglátta s kijelölte az új utat, az Ady."* Művészi felszabadulását, magára találását, írói inaséveinek hirtelen lezárulását és mesterré avattatását is jórészt neki köszönhette. Két évvel volt csak fiatalabb nála, de némi túlzással azt mondhatnám, hogy úgy respektálta, még holtában is, mint szellemi szülőatyját.

Pedig Ady őt rangban mintegy maga mellé emelte. Sokan és sokszor idézték már, miket írt az első Móricz-kötetről, a *Hét krajcár*ról, hadd elevenítsem fel most mégis néhány sorát:

„Alig tudom a ceruzámat fogni, hogy Móricz Zsigmondot, hogy éppen Móricz Zsigmondot össze ne égessem toluló nagy, forró szavak, képzelések hirtelen forróságával. Csak egyetlen ujjongásomat bocsátom szabadon: ez a mi fajtánk, újra itt van egy ragyogó, kis ember belőle, tehát minket akar a jövendő és ránk van szüksége... S ebből a mi fajtánkból jött megint íme egy Móricz Zsigmond, aki egyedül felér egy forradalmi szabadcsapattal."

„Ebben a könyvben századok ős érzései s a mai európai magyar művész-ember differenciáltsága házasodtak össze. S az ellentétek ilyen nagyon szerencsés, heves vegyítése adja a legnagyobb emberi valamit: az egyéniséget."

„Szeret látni, szeret borongani, de ujjongani is pompásan tud, érdemesnek tartja Móricz. A kegyetlenséget nem veti meg, az igazi művészet és szépség lévén mindig kegyetlen egy kicsit, de nem szégyenli a krisztusi, sőt szokrateszi jóságot se. Egy-két emberével együtt fogok sokáig élni."

Még ennél is ismerősebb, gondolom, Adynak Móricz Zsigmond köszöntésére írt nagy verse, amelyben mintegy ikercsillagának, vagy ahogy ő írja: „másik"-jának fogadja:

Gondolom, te voltál ez a „másik" nálunk,
Egy kicsit életünk, egy kicsit halálunk,
Egy kicsit undorunk, egy kicsi örömünk,
Szóval: az Életet, mely tőlünk messze tünt,
Édes Móricz Zsigánk, te hoztad volt vissza,
Kedves magyar részeg, kedves bornemissza.

Majd a vers zárósorai:

Készül, mert készítik, az én szemfedelem,
De Móricz Zsigmond is megmarad énvelem.
Magyar sors-kockákon ez ígyen döntődött,
Mint összekerülünk, közös mártír-hősök
S ha a lehetetlent nem tudjuk lebírni,
Volt egy szent szándékunk: gyönyörűket írni.

Móricz kevésbé tudott ilyen elfogulatlan baráti hangot megütni, mikor az élő Adyról vagy Adynak írt. Mintha feszélyezte volna, mit szól majd szavaihoz költőkirály őfensége. Kettejük kapcsolatában Ady mutatkozott természetesebbnek. *„Micsoda nyelv!* – írta például Móricz a *Vér és arany*-kötetről. – *A magyar nyelv különös, csupa friss zöldet, színes, pompás virágokat termő bokorba hajtott itt. És az ég zenéje suhog benne, körülötte, az ős szellő, az örökké ifjú zefír, amely mindig táncos, kacarászó, néha magasabbra csap, máskor lelanyhul, de sohase lesz belőle orkán s nem áll be szélcsend soha."*

Csinált hang ez bizony, nem igazán illik írójához. És amikor évek múltán Ady *Ki látott engem?*-kötetéről ír Móricz, még mindig érezzük benne a feszélyezettséget:

„Aki ezt a költőt meg akarja érteni, annak benn kell élnie nemcsak egy embernek Életberkében, hanem ennek a magyar fajnak évezredes dzsungelében.

Ebben a rettenetesen furcsa vadonban, ahol a mi nemzedékünknek kellene irtó munkát végeznie. Ahol minden összevissza van nőve. Egymásba kavarodva-csavarodva, napfényálló bürübe csökönyödve."

„Ennek a világnak a költője Ady.

Azért kellett annyira ezer rétegű léleknek, millió csirás, bacillus-melegágyas Valakinek lennie."

Az Adyhoz írt Móricz-levelekben is meg-megütnek ilyen kimódolt mondatok:

„Mikor a cikkedet olvastam, nagy, nagy erejű hangulat fogott el. Dythirambot írtam neked. Nem küldtem el, mert nem tudtam, mely világokban hord a szél... De én nem akarom, hogy meg ne tudd, milyen hatást tett rám megértő rokonlelked ereje. Hát tudd meg Bandim, ha ezredekig élnék se felejteném, s ha az isten segít, megpróbálom tovább faragni azt a kőszirt bálványt, a kit gyalázva imádunk, imádva gyalázunk: a fajtánk sárarany belsejű, agyagot mutató, kemény sziklavalóságát."

Amíg csak élt Ady, nyomasztotta Móriczot is a maga szédítő méretű személyiségével. Már a ravatalon feküdt, de még mindig így láttatta magát annak hódoló szemében:

„Hátravetett feje a barna rideg kőpárnát megnyomja s haja mint viharban csapzik homlokára."

„Merev mint egy szobor, merev, egy kőből faragva, a lepedő felgyűrve a mellén, görög ráncok, a görög márvány művészete s a test vonala egy merész ránc a lábak merev csúcsáig, titkos, titokzatos és monumentális!

Hatalmasabb, mint életében volt."

„Valami felséges van benne, rajta, felség ül e vonásokon: a végtelenség, a véghetetlenség, lehetőségek,, lehetetlenségek emberfölöttisége lengi körül."

„Ember, a halál megvált. Ember, a halál megad. Ember, a halál jól rendbe rakja, amit az élet szétrontott.

Elrontott: a halál feltámaszt."

Ez azonban nem csupán a hódolat hangja már. A mély megrendülésé is, híján majdnem minden zavarodottságnak, stiláris kényszeredettségnek.

Móricz ettől fogva mindig ilyenformán írt Adyról. Továbbra sem emelte fölébe magát, s az őszinte tisztelettel sem maradt adós a halott király iránt.

1920 tájt, nem sokkal Ady halála után, meg akarta írni az életrajzát. Anyagot is gyűjtött hozzá, de aztán abbahagyta. Talán úgy érezte, nincs még meg hozzá a kellő távlata.

Néhány év múlva pedig már egészen más módon örökítette meg: *Erdély-trilógiá*jának első kötete, a *Tündérkert* Báthory Gáborában. Hogy a második kötetben, *A nagy fejedelem*ben egy kicsit már ő maga legyen a halálos erőpazarlás helyett belső békét teremtő, életes éveket hozó új uralkodó, vagyis Bethlen Gábor őkegyelme.

Ez aztán egész gondolkodásának az alappillére maradt haláláig: teremni kell és teremteni, ez a legfontosabb. Ady szellemében újítani meg a magyarságot, de nem mámoros lobogással, hanem józan cselekvéssel. Kevés az erőnk, háborúban, forradalmakban, Trianonban megroppantott, árva magyarságé, nekünk már csak erőt gyűjteni szabad, és nem tékozolni; országot építeni, és nem rombolni, politikai és egyéb perpatvarokkal osztva meg ezt az amúgy is szétszabdalt nemzetet.

Ady örökségét nem tagadta meg. De joggal érezte: a háború utáni katasztrofális helyzetben a bethlengábori és móriczzsigmondi erényeknek jött el az ideje: a kötelező józanságé, egészségé. *„Ady egyszer*

azt mondta rám – olvassuk egyik levelében - : *«egyetlen betegségem a veszett nagy egészségem».Lehet, hogy igaza van. Tudniillik hiányzik bennem a beteg ember gazdag érzés és hangulatváltozása. Tudom, mikor egyszer beteg voltam, nagyon megfigyeltem, mily fokozott mértékben égett bennem minden érzés és gondolat. Szinte irigyeltem."*

Valóban irigyelte? Aligha! Igazából büszke volt a maga *„veszett nagy"* egészségére. Adyt viszont mindig kész volt megvédeni azoktól, akik levérbajosozták, leerkölcsinullázták, lenemzetrontózták, lerészegdisznózták vagy azzal „védelmezték": a lelkét 10-15 éven át romboló-szennyező paralízis *„mondathatott és tétethetett vele olyan dolgokat, amelyekért a szegény beteg nem volt felelős."* Ez utóbbi Ady-mentegetésre, amelyet egy tekintélyes pesti orvosprofesszor kockáztatott meg, Móricz valósággal felhördült:

„Én mint kortárs – aki még mindig itt élek – s mint barát, aki halála napjáig ott voltam mellette – én nem hiszek ebben a szifiliszteóriában."

„Fájdalma sok volt. Nem testi, hanem lelki... Fájt neki ez a Magyarország, amelynek rossz gazdái, rossz vezetői vannak... Fájt neki ez a halálraítélt faj, amely nem látja, hogy el kell pusztulni, ha csak gyökeresen újra nem teremti lelkiségét.

Ez fájt neki, nem a betegség. S a betegséget szinte tudatosan poharazta magába, hogy öngyilkos elszántsággal végezzen az élettel, amely oly örömtelen volt számára ebben a magyar siralomvölgyben.

Magyar siralomvölgy. Érdemes felfigyelnünk erre a kifejezésre. Ezen a tájon találkozott ugyanis Adynak a betegséget szinte tudatosan magába poharazó öngyilkos elszántsága Móricz makacs egészségével.

„Abban ugyanis a legcsökönyösebb arisztokrata és a legkurucabb szittya is megegyezett – írja Móricz 1930-ban –, *hogy Magyarország egy tejjel-mézzel folyó Kánaán. Olyan, mint egy édességes Tündérország, amelyhez hasonló kertje az istennek több nincs."*

„Erre jön Ady s meglátja ezt a vidéket abban a pillanatban, mikor üresen, elhagyatva, szándékosan terméketlenül hagyva hever, mikor: ugar. Puszta és sáros és reménytelen."

„Hogy is látja ő legelső indulásában a magyar vidéket? ... A magyar idillt?... Gémeskút, malomalja, fokos... sivatag-lárma, durva kezek...

Ahol a lelkeket kipányvázzák és véres tajtékos a puszta, amely a szárnyat besározza, leveri, húzza... Hogy ez a szörnyű föld a lelkek temetője, ahol maggyilkos méreg lett a kiömlött vér s csak a vetéltek boldogok!..."

„Ez a csodálatos Lélek, akit én 1908-tól haláláig élően ismertem, rám mindig azt a benyomást tette, mintha Laokoon harcát vívná. Kígyók tekergőztek tagjaira... Láthatatlan kígyók, amelyek látható fájdalmat váltottak ki belőle. Egy percig nem hagytak neki nyugtot a mindig a legvadabb és a legszörnyűbb erőfeszítésre kényszerítették, hacsak nem akart megfulladni szorításuk alatt."

„Ez az Ady Endre a magyar fajnak olyan gigantikus teremtménye, amilyen csak egy nagy erőnek, egy végtelen nagy lelkiségnek, egy határtalan életre vadult fajnak lehet.

Az a magyar faj, amely egy Adyt adott, az örök életre nevezett be."

Kaphat-e egy költőkirály ennél megrendítőbb szavakat egy írófejedelemtől?

Ezzel be is fejezhetném, de ha már így belementem a 20. századi magyar irodalom két ikeróriása, Ady és Móricz kapcsolatának bogozgatásába, hadd tisztelkedjem még Móricznak néhány olyan Ady-emlékével, amelyet többször is felelevenített annak idején egy-egy irodalmi találkozó közönsége előtt. A második felvidéki útját szervező pozsonyi lapszerkesztőnek, Somos Elemérnek írja: *„Adyról olyan személyes emlékezéseket fogok elbeszélni, ami bizonyosan nagyon érdekelni fogja a hallgatókat. Novellisztikus formában mondom el az emlékeimet."*

Érdekes, hogy így. egy csokorba fogva, ezeket soha nem írta meg. De különféle írásaiból, leveleiből sok Ady-emléke összetallózható. Íme:

„Nyárvégi est volt a Dunaparton. A Bristol terraszán fogtunk kezet.

Azt érzékeltetni nem lehet, azt a néma kézfogást, ahogy Ady két kézzel megfogta, szívére emelve kezedet, ahogy nagy dióbarna szemével, hálával és boldogsággal és szerelemmel beleolvadt...

Egy király könyörgése volt az: fogadd királyodnak szívedbe be.

És te befogadtad, én befogadtam, mind befogadtuk: mert immár ott volt a trónuson és vitam et sangvinem és mindhalálig."

*

„Suhancos boldog baráti kor. Ettünk együtt és ittunk együtt és írtunk együtt. Marakodtunk is, verekedtünk is: elveken soha, eszméken soha: óh, hogy ragadott, mily ellenállhatatlanul magával, mint az örvény s én hogy úsztam boldog sodrában...

Atléta formája volt, szélesvállú, fekete, mint a finn mithosz őskovácsa: de imbolygó járású, esett fejű, bús magyar, ki Atlaszként viselte e bús hazát."

*

„Sokszor elnéztem egész éjjel, ült izzóan és kábultan a társaság középpontjában. Szemek ragyogtak rá és szívek égtek körülötte: kedvéért mindenki szebb és eszesebb és gonoszabb és mámorítóbb akart lenni és hisztériát termelt ki magából az egyensúlyozott ember, csak hogy hozzá méltó legyen."

„Ahol ő beszélt, ott más nem beszélt, ahol ő prezideált, ott az asztal soha csoportokra szét nem hullott és ha részegen feküdt a másik szobában, mindenki csak róla szólt s egy forró zsibongás égette a csoportot; míg néhány perc múlva ismét bebolyongott, s mintha tűz lobbant volna fel a száraz tarlón, újra teljes lángolás neki..."

„Ha egy szállodába beköltözött, huszonnégy óra múlva a portás és a liftes, a pincér és a szobalány, és a gazdasszony és a tulajdonos, mind az ő királyi udvara lett, cselédje, lakája, hódolója, imádója."

„Pestre illően jöttem – mondta egyszer -, *Párizson keresztül és egy forinttal, de első osztályon. – És illően is élt Pesten s csengős szánon ment vacsorára, a pénzhez és négy órát állt a kocsija a budai kocsmák előtt s mindig frissen vasalt ruhája volt, mindig friss új fehérneműje, mint egy francia királynénak, s milyen boldog örömmel volt házas ember, drága kis felesége fészekrakásának boldog hőse ő."*

*

„Adyt, aki a legbetegebb ember volt, már azok közt, kiket valaha alkalmam volt ismerni, kizárólag a betegség fokozta fehér izzásig... ha nem volt testi fájdalma, pótolta alkohollal. A bor nála dopingolás volt. A bor arra való volt, hogy kikapcsolja a jelen pillanat fizikai valóságából s egy igen magas hevülésbe vigye, amelyben a maga gondolatvilágát kozmikussá tette. Ebben az állapotban csodálatos kapcsolatokra tudott szert tenni. Mindaz, ami benne józanon csak alvó állapotban volt, a

mámor pillanataiban kísérteties asszociációkban váltódott ki. Ha a verseit soká olvasom egyfolytában, valóságos fizikai részegséget érzek."

*

„Láttam a múltkor, Ady hogy írja a versét. Leír három sort, akkor összegyűri s eldobja, új papírt vesz s újra kezdi. Soha nem javít, hanem ha változtatás botlik fel, az egészet eldobja s mindig újra kezdi. Harminc-negyven papírt elhasznált, míg ott voltam: Schöpflin is ott volt. A Nagy Diófában, Budán."

*

„... mindig készültem, hogy én olvasom fel Adyt. De aztán hallottam őt, s úgy soha senki világ végéig nem tudja az Ady-verset közölni, ahogy Ady olvasta. Nagyon megdöbbentett. Úgy olvasta, olyan értelemmel, mint a prózát. És mégis költő volt. Karácsony Sándor épp a napokban mondta, hogy jelen volt azon a debreceni kirándulásunkon, ahol Ady az Óh ágyamat, én a Márkust olvastam. Ady feledhetetlen nekem. Ahogy ott állott kissé imbolyogva, udvariasan előre hajolva a dobogón vadosan, szemébe hulló hajjal, mámoros, égő szemekkel és rekedtes hangján közölte a sorokat. Az ismétlődő szavakban olyan fokozás volt, hogy a lélekzet elállott. Nyilván belőle áradt a szuggesztivitás."

*

„Ötven évig nincs új költő... Kacagva és borosan és kajánul mondta ki ezt nekem."

*

„Szanatóriumban minden nő és minden férfi minden léptét leste és a nők úsztak körülötte, mint esti fényre a pillék és halálos ágya mellett mély s feloldhatatlan zokogásban állt az ápolónő, aki csak végső hetében ismerte, mikor már nyelve ritka szókat dadogott, de lelke kimondhatatlan gyöngédségét rebegte felé..."

*

„Ott voltam nála, halála előtt három nappal, már nem tudott beszélni, hörgő hangokat tört ki magából s a paplant tépte az ujja görcsösen:

– Idáig jönnek – mondta.

Nem értettem, újra kérdeztem: – Bandikám, mit mondasz.

Elmosolyodott, gyönyörű nagy szemei nevettek s tépett szája lilán dadogta:

– Idáig jönnek, a Tiszáig... Az oláhok...

Megállott bennem a vér és könnyel buggyanva a szerelem: ez az ember itt is a Haza sorsát, a magyarság napjait számlálja, az utolsó órája előtt...”

Így búcsúzott hát Ady Endre, a holtában ismét fenségessé merevedő, márvány homlokú költőkirály. S így adott hírt róla – életéről és haláláról – a magyar lélek mélységeinek nem kisebb erejű megszólaltatója, vitathatatlan uralkodótársa a 20. század magyar irodalmában, a *„Szerelmetes barát, zömök Móricz Zsigmond”*.

Nincs folytatás

Veres Péterék egyszeri csodája

Adyval kezdődött ez a csoda? Vagy még régebben? A reformációnak a nép nyelvén szóló prédikátoraival?

Ami a 20. század húszas-harmincas éveiben a magyar Tiszántúlon történt, az szinte példátlan a világirodalomban. Hogy a paraszti szegénynépből egyszerre egész sora törjön fel a költőknek, íróknak, akik úgy nőnek ki osztályos társaik közül, hogy nem váltanak lelket, nem tagadnak meg magukból semmit – s így válnak egy kollektív érzés- és élményvilág minden ízében hiteles kifejezőivé.

Ezt a világot még Móricz is kívülről nézte (bár a szíve legmélyéig együtt érzett vele). Még ő is kereste benne az egzotikumot, a paraszti különösséget, sőt olykor még a karikatúrába kívánkozó paraszti furcsaságot is.

Ők viszont – Veres Péter, Szabó Pál, Erdélyi József, Sinka István és már alig emlegetett kisebb társaik – belülről szóltak ki a nemzetnek, és egy kicsit talán a nagyvilágnak is: lássátok, ilyen ez a mélyre szorított magyar nép, ilyen bajosan élő, ilyen kifosztott, ilyen kisemmizett, és lélekben mégis milyen mérhetetlen gazdag.

Igen, ezzel az ellentéttel hatottak legjobban a műveikben ábrázolt világ mesgyéin innen és túl élő olvasókra: teljes emberségükben ábrázolták az embertelen sorsra kárhoztatottakat.

Veres Péter is ezzel indult. A némák nevében szólalt meg, azok helyett mondta ki a szorongató igéket, akik vagy szólni sem mertek, vagy ha mertek is, nem tudtak annyi erővel megnyilatkozni, mint ő.

S ő hogy tudott?

Ez a csoda. Ez a titok.

Ady kellett hozzá előzményként, az bizonyos, és Móricz és Bartók-Kodály, de előtte már a debreceni, pataki kálvinista kollégiumok évszázados kulturális kisugárzása is, és valahol az idők mélyén Károli Gáspárnak a felső-tiszai népnyelvet irodalmi nyelvvé varázsoló magyar bibliája is.

De mindez együttvéve sem magyarázhatja meg igazán, ami itt történt, hogy Veres Péterék képesek voltak a maguk paraszti élőbeszédét egy roppant árnyalatos és meglepően eredeti írott nyelvvé fejleszteni, alkalmas eszközzé az érzelmek és gondolatok, a realitás és a költészet igen széles skálájának a kifejezésére. Magukévá tenni az irodalmi hagyomány sok értékét, de még több értéket menteni meg ezáltal az íratlan hagyományból, a paraszti hétköznapokból és a nyomokban még élő ősi mítoszokból.

Veres Péter főként a hétköznapok emberi kincseit „mentegette": az ő racionális elméje mindig a megfoghatóság és a megmagyarázhatóság irányába tört. Egy értelmesebben és becsületesebben berendezett társadalomért küzdött egész életében, de közben mindenki másnál pontosabban és teljesebben vette leltárba épp a meghaladni vágyott, mulandó életformát és életérzést: szavakat és mozdulatokat, színeket és illatokat, örömöket és kínokat.

Valamikor azt hittük: ennek a honi földön termett, páratlan népi hitelű irodalomnak folytatása lesz. Veres Péterék utat törtek nemcsak maguknak, hanem az utánuk jövőknek is, s előbb-utóbb a lenn szorultak százainak, talán ezreinek adnak bátorságot, hogy ők is tollat fogjanak és megszólaljanak.

De az egyszeri csoda nem látszik megismétlődni.

A lenn szorultak némák.

Nincs folytatás.

Szentkuthy Miklósnál

Széles gesztusokkal fogad, szemmel látható kedvvel keltegetve a bennem nyert közönség figyelmét. Egy öles férfi elegáns kézjátéka, élénk arcmimikája, félprofilból vetett pillantásai, kissé szónokiasan szikrázó szavai – majd váratlan cinkos mosolya, mely minden pózt lehámlaszt róla. Marad az ember, aki szívből szeret ugyan komédiázni, de sohasem válik komédiássá: kópés derűvel kacsint ki minden maszk mögül, s máris sziporkázva szórja szét önmagát.

Ezúttal épp az ő nagy megbecsültségének szól a kópés derű. Megfogja a nyakkendőjét s meglengeti.

– Most jubilálok éppen. A nyakkendőmmel kettesben. Épp harmincöt éve jelent meg első regényem, a *Prae,* s épp harminc éve az *Orpheus* első kötete, amit a rendőrség mindjárt el is kobozott.

Az Irodalmi lexikon szerint tavaly múltál hatvanéves...

– Akkor is csak így ünnepeltem. Lobogtattam örömömben a saját nyakkendőmet. De megszoktam. Ünneplés? Röhej. Már magam röhögnék rajta a legjobban.

Ehhez képest elég vidámnak látszol. Sőt fiatalosan optimistának.

– Se optimista, se pesszimista nem vagyok. Egy természeti jelenség nem is lehet az. Az csak létezhet, a maga módján, az önnön törvényei szerint, amíg létezik. Hogy egy kis siker, egy kis elismerés jól jött volna nekem is az életben? Egy pillanatig sem titkolom. Hiú nem vagyok, de ennyire ember: igen.

Valamikor több sikert reméltél? Hisz már a kezdet kezdetétől fogva igen keskeny úton indultál el az írói üdvösség felé!

– A *Prae*vel? Lehet. Most utólag valóban úgy látszik. Csakhogy én akkor másképp gondolkoztam. Tisztában voltam vele, hogy ez a könyv nem lesz bestseller, de szent meggyőződéssel hittem, hogy amiképp Bartók és mások kiharcolták a maguk jogát az új úthoz, én is kiharcolom. Helyette mindjárt fejbe vertek. Egy csütörtöki napon jelent meg a könyvem, s három napra rá a *Nemzeti Újság*

vasárnapi számában már megkaptam az első iszonyú letolást. Jött aztán még több is. Akkor kezdtem csak kapkodni a fejem: – Hohó, hát ez az út ilyen keskeny?

De azt csak tudtad, hogy szokatlan módon írsz?

– Eszem ágában sem volt szokatlan módon írni! Vagy éppen Proustot vagy Joyce-t utánozni! Akkoriban sokat utaztam, országról országra, habzsoltam az életet, mohón öleltem magamba a világot. S mindjárt vallani is vágytam erről az ölelésről, oly izgalommal, mint akit sorsa eleve ágostoni konfesszióra rendelt. Így írtam meg a *Prae*t. Ahogy jött. A forma már önként adódott. Észre sem vettem, hogy így írok. Annál komikusabbnak találtam, hogy ezek után egyesek intellektuális homunculusnak karikíroztak. Miért? Szerintem az emberi ráció éppoly szerves része az élet dzsungelének, mint a mindennapok minden jelensége, a táplálkozástól a szerelemig, a virágoktól a csillagokig. A gondolatok is trópusi égő gyümölcsök, s az a jó, ha bőven, buján teremnek. Csak az átlagolvasó összekeverte ezt a bonyolult gazdagságot a kaotikus impresszionizmussal. Pedig a *Prae* csak úgy „zavaros", ahogy egy bonyolult matematikai formula, amely közben a logika triumfusa. Az én jelszavam: *Ration and passion.* Tiszta ész és szárnyaló szenvedély. A *Prae* egyik hőse is racionalista francia, a másik egy angol különc. Francia raison és angol humor: minden entellektüelkedés kiváló ellenmérgei.

S az Orpheus?

– Abban is ezt folytattam, még gazdagabban. Hat füzet jelent meg belőle, az utolsó 1942-ben. De van egy titkos szekrényem, jöjj, ezt most megmutatom. Ezt még nem sokan látták.

(Ruhásszekrény, polcokkal, s rajtuk Szentkuthy-Orpheus óriásmemoárjának vaskos kéziratkötegeivel. Harminchat évszámozott köteg, arasznyi vastagok. 1934 óta három teljes polcot töltöttek meg.)

Mik ezek valójában? Naplójegyzetek?

– Legfeljebb olyan értelemben, ahogy életem minden eseménye egy-egy robbanó atom. Ez itt együtt: egy radioaktív uránszerkezet. Az én nyomtatásban megjelent *Orpheus*om folytatása. Nem odado-

bált jegyzetek, hanem világosan megkomponált asszociációk. Ebben a formájában nem kiadásra szánt, de élő anyag. Napló? Tessék! Hát így napló!

Bocsánat, nem akartalak megbántani.

– Nem is sikerült. Kissé talán ingerült a hangom, de ez csak egy ostoba rögeszmének szól, amely egész életemet végigkíséri. *„Szentkuthy Miklós műveiben nincs szerkezet, koncepció."* Hát akkor mi a fészkes fene van? Épp a szerkezet, a csoportosítás a döntő minden írásomban. Hogy gyakran barokkos vagyok? Hogy szeretem a buja képtenyészeteket? De hisz a barokk épp a művészi kompozíció virágkora volt! Gondolj Bachra! Ő talán nem komponált nagyon bonyolultan? Vagy a spanyol barokk templomokra! Vagy kedvencemre, az angol barokk költészetre! Mindez: a kompozíció teteje. Akár a huszadik században Schönberg, Webern, Alban Berg zeneművei. A botfülűek, sőt a gally- és venyigefülűek is zavarosnak hallják őket, holott a hiperkompozíció remekei. Polivalens alkotások persze. De a megtermékenyített emberi petesejtben is ott van a máj is, a váll-lap is és a lábszárcsont is, s milyen jól megférnek egymással!

Történelmi regényeidben jobban vigyáztál azért a közérthetőségre.

– Jobban. De azok is az *Orpheus* folytatásai. Ugyanannak a folyónak más szakaszai. Közös címük talán az lehetne: *„Véres szamár"*. Értve ezen persze magát a történelmet. *„Vajúdó Európa", „Önarckép"* – ez a két cím is illenék rájuk.

Az utóbbi cím, ha jól értem, arra utal, hogy minden hősödben önmagadat rajzoltad meg.

– Mondjuk, hogy igen. De előbb a bőrükbe bújtam, s lelket váltottam. Értsd ezt szó szerint. Mikor leültem a tükör elé, hogy megborotválkozzam, néha szinte elhűltem, hogy nem Luther vagy Dürer vagy Mozart néz rám vissza, hanem a magam ronda ábrázata. A feltámasztás örömét rettentő szerettem. *„Örök emberi"* – ez az én számomra nem metafizika, hanem olyan közönséges valóság, mint a kubai narancs. Vannak persze újabb és régibb dolgok, de a husza-

dik századi Európa gyökerei is a tizenkilencedik és a Krisztus előtti tizenkilencedik századba nyúlnak vissza. Ezért is merek egy-egy fáraó vagy római prokonzul vagy barokk miniszter szájába mai szavakat, fogalmakat adni: ez a kontraszt jobban kiugrasztja a pasasok valódi jellemét, mint a történelmi sznobizmus aranyos-bíboros dekorációi, pacsuli finomkodásai, giccskultúrhistóriai marhaságai. A *Megszabadított Jeruzsálem* bevezetésében és Dürer-regényem végén erről egyébként esszé formában is megírtam a magam véleményét.

Magyarán: megengedhetőnek tartod a szándékos anakronizmust?

– Sőt: kedvelt művészi kifejezőeszközeim közé sorolom. Elég művelt vagyok ahhoz, hogy ne akarjak műveltnek látszani Ahogy Pascal mondta: *„Az igazi ékesszólás fütyül az ékesszólásra."* Szeretem viszont a komédiát, a történelem kacagtató bábjátékait, színes kavalkádját, szeretek római lenni, de maya, inka vagy polinéz is. Minden, ami emberi. Nemegyszer a végletekig bonyolítom a maszkabált,de mindig egy abszolút morális cél érdekében, azok ellen emelve vádat, akik az életből ilyen véres cirkuszt csináltak. S azok mellett téve hitet, akik minden hűhó nélkül, egyszerűen és természetesen voltak emberek. Én, a *Prae* szerzője, merem mondani: démoszibb vagyok sokaknál, akik ezt magukról hangosan hirdetik.

Vagyis népibb?

– Nem, démoszibb. A népi szó magyarul mást jelent. Kivált egy européer száján... Européer? Még jó, hogy nem összeurópai entellektüel! Ne haragudj, de ilyen komplexusaim nincsenek. *„Az européer magyar! A Nyugat fáklyahordozója Keleten! A boldogtalan balkáni száműzött!"* Ezek kultúrgiccsek! Évekig éltem külföldön, de annyira bele vagyok gyökerezve a magyar nyelvbe, hogy képtelen volnék nem magyar író lenni. Angolul ötszázmillióan beszélnek, ennyi ember közül talán több értő olvasóm akadna. Keserédes végzetem, hogy magyarul írok. Örülnék, ha magyarul olvasnának ötszázmillióan, de nem szeretnék angolul írni, csak azért, hogy tágulhasson a vadászterületem. Különben az angolul író Joyce is épp eleget küszködött annak idején...

Úgy tudom, most épp őt fordítod.

– Igen, az *Ulyssest.* Szórakoztató mesterség. Csak győzze az ember nyelvi fondorlatokkal. Valósággal be kell pörgetnem magam a szavak szédült világába. Néha napokat erre szánok. Leülök és olvasom a *Pallas-lexikont.* Vagy a magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát. Olvasok és jegyzetelem a szavakat. Természettudományi könyveket is ezért túrok-fúrok. A szavakért. Máskor meg rímeket faragok, megint csak azért, mert például Joyce többször eljátszik az emberi élet kezdetére és végére utaló womb-tomb szópárral (anyaméh-síremlék), s ennek nem olyan könnyű megtalálni a magyar megfelelőjét... Bloomot különben, az *Ulysses* hősét, sokan a hülye kispolgár karikatúrájának gondolják. Szó sincs róla! Ő a maga kis vigéceszével az élet leglényegesebb kérdésein gondolkozik, azokat feszegeti... De visszatérve a szavakra, én ha bármilyen könyvet olvasok, aláhúzogatom, sőt gyakran kiírogatom még az egészen közönséges szavakat is, ha úgy érzem, hogy valamelyiket nem írtam le ezer éve.

És amikor már torkig laksz szavakkal?

– Akkor jöhet maga a munka: a fordítás. Mert az írás, az más. Ahhoz nem szavakkal kell telítve lennem. Teljesen elszigetelt két terület a szavak világa és a képeké, jeleneteké, figuráké, jellemeké, gondolatoké. Az íráshoz a magam emberalkotó, gondolatmentő világába kell visszatérnem, erre állítanom be a készülékemet, amely állítólag itt van az agyban, az ember szemüvege felett. Akkor egy másik fajta rákosodás indul meg, de az persze megint szavakra váltódik át egy-egy új novellában vagy regényben.

Készülsz mostanában új regényre?

– Kettőre is. Az egyik már javában alakul bennem, a címe is megvan: *Ujjgyakorlatok egy általános gyónáshoz.* Kedves témámat írom meg benne: a mai montázskultúra és montázscivilizáció jellemzését egy köznapi figurában, aki a ma divatos alienáció, elidegenedés helyett a goethei teljes világot találja meg. Most ugyanis mód van erre. Harsog a rádió, pereg a tévé, ezer folyóirat színes és színtelen képei tolakodnak a szemünkbe, tudományos információk tömege árad belénk, de egy egészséges mai ember mindezt el tudja

viselni, sőt, igen kellemes formában ismerheti meg a világot. Holott ha ükapáink feltámadnának, eszüket veszthetnék csak egy átlagos napi rádióműsortól. Emlékezés Kemény Zsigmondra... Hogyan irtsuk a levéltetveket? ... Mozart-szimfónia... Milyen pasztillát szedjünk hisztéria ellen? ... Beat-zene... Görög mitológia... Mindez káosszá is válhat, de nem okvetlenül válik azzá. Az én hősömnek, az én modern Jedermannomnak például határozottan goethei gondolatai támadnak, s mivel ő nem akar sem író, sem tudós, sem semmiféle komoly ember lenni, ezek a gondolatok gyakran igen játékosak, humorosak. Távoli rokona lesz ez a figura az *Ulysses* Bloomjának, csak persze egészen más lelki tartalommal.

Nyilván ez is önarckép lesz, már-már álarc nélkül.

– Mondjuk, hogy igen. De bizonyságtétel is amellett: a modern idők sem roncsolják okvetlenül széjjel az emberi személyiséget, ahogy korunk nihilistái szeretik állítani. Erről szólnak egyébként azok az esszéim is, amelyeket *Közös nevező* címmel készülök megírni, főleg a nyugati szellemi élet néhány divatos irányzatáról, társadalmi, bölcseleti, teológiai kapkodásáról, szexualizmusáról és egzisztencializmusáról, kiábrándultságáról. *Kritik der schmutzigen Vernuft – A mocskos ész kritikája*, ez is lehetne a címe.

Nem félsz, hogy avantgardista létedre konzervatív hírbe keveredsz emiatt?

– Az a kérdés, mit tekintünk modernnek. Ez gumifogalom. Nyújtható, tágítható és sok mindenre ráhúzható. Vannak, akik el is vetik, van értelme pedig: századunk közepén világszerte kialakult egy stílus, amire ráillik. Ennek is megvoltak persze a magyar előzményei. Kedvenc passzióim közé tartozik: régi írókban ultramodern elemeket fedezni fel, és fordítva: ultramodern írók gondolatainak a gyökeréig nyomozni vissza, régi századokba.

– Szabad úgy fogalmaznom, hogy te a világot s azon belül az emberi kultúrát térben és időben szervesen összefüggő, egységes egésznek érzékeled?

– Te úgy fogalmazol, ahogy akarsz. Én inkább azt mondanám:

ott áll a szomszéd szobában egy filodendron, mellette a zongorám. Ha leülök a zongorához, hogy Mozartot játsszak, engem azok az élénkzöld, nagy hasogatott levelek és a mozarti hangok ugyanolyan erővel csábítanak. Itt már nincs múlt és nincs jelen. Banálisan hangzik, de igaz: én mindennél jobban az életet szeretem. A zenészekkel, írókkal, festőkkel való találkozásaim, ütközéseim teljesen egyenrangúak egyéb izgalmaimmal, amiket mondjuk, egy váratlan telefon vált ki belőlem, vagy a feleségemnek egy miniszoknyás tanítványa, vagy az, hogy behoznak ide egy darab fát, s azon bogarak mászkálnak, fekete köpenyegben, piros pöttyökkel, s ketten közülük éppen közösülnek. Az életben így van együtt minden. Szeretem Heidegger körmönfont bölcsességeit, de ha Vincze Eszternek, volt takarítónőmnek a levelét olvasom, esetleg jobban meghatódom tőle. Néha még teher is rajtam a sok kulturális burján: tiszta szívű, egyszerű embereket esetleg visszariaszthat attól, hogy engem is magukfajta embernek tartsanak. Pedig Szent Pál módján én is szívesebben hencegek azzal: gyönge vagyok, ember vagyok, mint ti, testvéreim.

Téged mégis mintha előkelő idegennek tekintetének sokan a magyar irodalomban, társadalomban. A környező világtól elzárkózott elefántcsonttorony-tulajdonosnak. Holott mindaz, amit idáig elmondtál, elég határozottan cáfolni látszik ezt.

– Ne csodáld! Ez csak legenda! Eszem ágában sincs az előkelő idegent játszani. Hogy nem sokat forgolódom a társasági életben? Nem tehetek róla, ilyen a természetem. Nem én vagyok az első író, aki csendben fogalmazza az élő hangos világhoz intézett szavait. Elefántcsonttoronyban? Kilátótoronyban élek! Úgynevezett magányosságom egyszerűen csak munkatechnikai kérdés. Ha valaki csak két sort olvasott tőlem: szemét szúrja ki az a tény, hogy itt a magába fulladt remete totális ellentétéről van szó.

Azt hiszem, be kell lassan fejeznünk.

– Kérlek. Már így is túl sokat beszéltem, pedig nem szokásom. Csak minden újholdkor vakkantok egyet. De most, úgy látszik, volt kinek.

(1969)

Májusban múlt öt éve, hogy meghalt, 78 évesen, de még tervekkel tele. Lelkileg talán azért sem vénítették meg a múló évek, mert megállás nélkül dolgozott újabb és újabb művein: holtáig edzésben maradt az agya, elemző és teremtő szelleme. Úgy érezte: neki nincs veszteni való ideje, tőle annyi munkás évet rabolt el mint írótól a 30-as, 40-es, 50-es évek történelme, ő oly késve futhatta ki igazi formáját, hogy minden maradék idejét, napját és percét ki kell használnia. S nemcsak arra, hogy írjon, hanem hogy önmagán is mindig túllépjen.

Az ő műhelye azért is tanulságos lehet az ifjabb nemzedékeknek, mert nem voltak benne kaptafák, amikre ráhúzza műveit. Ő akkor sem ment biztosra, amikor már megtehette volna. Vállalta inkább a kockázatot, s a prózaírás elismert mestereként is egyre próbálgatta az újabb művészi módszereket, fogásokat, megoldásokat, holott tudta: nem minden kísérlet válik be.

Érdekes, hogy még messze nem volt befutott író, elismert mester, még egyetlen vékonyka verseskötetből állt egész „életműve", mikor – 1937-ben – Veres Péter meglátta benne az ígéretes elbeszélőt. Békéscsabán jártában kapta meg az akkor ott élő Cserestől a különös című nyomtatott füzetet (*Tájkép, elöl guggolva én*), s hazatérve Balmazújvárosba, nem sajnált egy sűrűn telerótt levelezőlapot küldeni neki (holott akkori nagy szegénységében számított bizony az a néhány fillér is). Csak néhány mondatot idézek: *„A versei kivételesen érett, higgadt és mély intellektust árulnak el. S ami a fő és kezdőnél egészen ritka, olyan egyszerű, tiszta nyelven szólnak, amilyenen kevesen beszélnek ma Magyarországon... Ezzel a tiszta és eredeti látással és ökonomikus... kifejező készséggel, ha majd lesz elég élménye és áttér a prózára, nagy dolgokat fog csinálni. Barátsággal Veres Péter Balmazújváros."*

Látszik, sebtében íródott a lap, minden helyesírási és stiláris műgond nélkül. Annál meglepőbb az akkor negyvenéves parasztzseni jóslata annak a huszonkét éves költőpalántának a jövőjéről, akinek addig még egyetlen prózai sorát sem olvasta.

Pedig novellákat is írogatott már akkor Cseres Tibor, láthatólag

sok küszködéssel keresve hangját és helyét, elsősorban Móricznak, de Tersánszkynak, Tamási Áronnak és a kor más nagyjainak az árnyékában is. Riadtan olvasom például egy-egy „tamásis" címét *(Rozika idvezülése)*, mondatát *(„Vagy az én fiamról lészen szó, vagy senkiről – így ugrándozott bennem a sérelem". „A levest szárazpaszulyfőzet követi nyomon a szánkba s szálkás marhahús)*, s még inkább az olyan – bár csak módjával elejtett – tájszavakat, mint a balzsamos, csuváros, hiricel, geleb vagy fazak.

De van azért már valami ezekben a novellákban is. Móricz is így gondolhatta, különben aligha lopta volna bele 1940-ben megjelent regénye, az *Árvácska* harmadik „zsoltárába" a *Tor* című, 1938-ban írott Cseres-novella témáját: hogyan játszanak egymással disznóölősdit a gyerekek, és szúrja le egyikük valóságosan is a kiszemelt áldozatot.

Íróilag ennél is érdekesebb azonban *A kisgyerek álmodni kezd* gyerekhősének találkozása a halálfélelemmel – előbb álmában, aztán már ébren, a vízzel telt vályoggödör szélén –, s ennek hatása rá: *„Emlékezni kezdett. S ettől kezdve mindent félretett magában. Ha jön egy öregember, megtalálhasson mindent. A gyermekkor vályoggödreiben."*

Ebben a jövendő öregemberben nyilván önmagát látta az író, ahogy a rettegés gyötörte gyerekben is. A huszonéves Cseres Tibor egyszerre nézett hátra és előre, már azzal a szemmel, amely *sub specie mortis* – a halál jegyében – fürkészi a mulandó világot s benne az emberiséget. Hiszen itt kezdődik minden művészet.

Évtizedek múltán az akkorra már sokat megélt, érett íróművész nem is csak egyszeri indulásról beszélt:

„A magyar író kétszer rugaszkodik neki a pályán: egyszer huszonévesen a hazulról hozottakat terítve az asztalra, aztán harmincéves kora után azt mutatja be, mit tanult, mit tapasztalt a világban. Két jelentkezés, sejthetnénk mögötte akár két személyt is, ha nem takarná egyetlen név a folytatódó életet.

Miben különbözhetnek ők ketten mégis? A húszéves, ha szűkösebben is, az egész külső világot ragadja meg, s még nem ismeri igazán a lényeg magvát, csak a hám költészetét. A harmincon túljutott már a legbelső lényeg magvára céloz, s a világ egyre inkább csak díszlet számára.

A húszéves nem tudja, hogy az írónak betegsége az önbizalom, a harmincéves megsejti, hogy az írólét pokla lehet az önbizalom hiánya is."

Gondolom, őt huszonévesen sem igen kínozta a túltengő önbizalom nyavalyája. Annál inkább az érett kori „örök kétely" aranyjánosi égetése. Hiszen a „lényeg magva" felé törni százszor nehezebb, sőt reménytelenebb, mint illúzió keltő díszleteket festeni-mozgatni. *„A mai próza olyan* – mondta erről egyszer –, *hogy a puszta élmény nem elég. A nyers életélményre gondolok most. Ha a mai prózaírókat nézem, azt látom, hogy a művelődésük jelenti a legnagyobb hányadot, és az élmény ahhoz kapcsolódik. A személyes élmény néha gátló is lehet. Minden alkalommal megkérdezték tőlem, ha életszagút írtam, hogy ott voltam-e, velem történt-e? Ha megmondom, hogy volt az istennyila, az olvasó csalódik. Ha ott lettem volna Újvidéken, nem írtam volna meg a Hideg napokat..."*

A *Hideg napok* (1965) valóban jellemző példa. Még további két okból is. Az egyik az, hogy Cseres ötvenéves volt, mire ez a műve elkészült és megjelent, s nem sokkal előbb az ő nemzedékét – az akkori negyvenesek „derékhadát" – már kezdte elparentálni, „meszesgödörbe" utalni az akkori kritika. Erről írta keserűen (megint őt idézem):

„Egyik tehetséges fiatal irodalomtörténészünk, alig túl a harmincon, minap a «derékhad»-ként számon tartott írókat egyetlen sommás mozdulattal a meszesgödörbe utalta. Csak egy vonagló láb, csak egy rándulóló kéz látszik ki még, több semmi.

S azt zsolozsmázza a meghatott rekviem: megbocsátunk neked, mert még az apagyilkosnak is meg kell bocsátani, annyira kevesen vagyunk. Én azonban azt felelem: az apagyilkos ügyét alaposan meg kell azért fontolnunk.

Kinek van joga hozzá, hogy szájába vegyen minket és kiköpjön, vagy lenyeljen mindegyikünket ítélete szerint?"

A *Hideg napok* egészen másféle keserűséget hozott aztán az írónak. Hogy mestermunka, azt senki sem vitatta. A szerző a maga nevében egy szót sem szól a regényben arról, mi történt Újvidéken. Mindent a szereplők – az egykori résztvevők, jelenlevők – mondanak el, ahogy szubjektíve megélték, s ahogy tudatukban (többé-kevésbé hűségesen) megőrizve, évek múltán visszaidézik. Így tárul fel

– fokról fokra – „a lényeg magva”. A regényben. De nem a belőle készült filmben, amely már jóformán semmit sem szűr át, sem a szereplők, sem az író tudatán, csak azt mutatja be „egy az egyben”, hogy jönnek a gyilkos magyar hadfiak és ölik az ártatlanokat. S emiatt persze épp fordítva hat a film, mint maga a regény: gyógyító eszméltetés helyett a közvetlen élmény látszatával émelyíti, kavarja fel, zavarja meg a lelkeket.

Cseres ha ezt előre látja, aligha engedi. Így azonban csúnyán megcsúfoltattak épp az ő művészi elvei. És gyógyító szándékai is, hiszen ő azt vallotta: *„Az emlékezés oltás, védőoltás, aki nincs beoltva, az a nép védtelen, bután, ártatlanul, ostobán nyitott a legsúlyosabb, de a legsilányabb támadásnak is.”* Majd hozzátette: *„Elképzelhető-e, hogy akad valaki, aki a saját népéről csak a jót felejti el, s más népek tetteiből csak a rosszat, a gonoszságot? S hogy megátalkodottan, csak a saját gonosztetteikre emlékezik, és nem jut eszébe semmi mentség, semmi jó cselekedet, az ellenséget viszont tisztának, gáncstalannak látja és szinte dicsőíti...”*

Ő nem ilyen valaki volt. Ezért is áldotta sorsát, hogy élete alkonyán – az idők változtával – még megadatott neki, hogy megírhassa és kiadhassa régóta érlelődő művét, a *Vérbosszú Bácskában*t. Ez annak a 25-30 ezer szerencsétlen délvidéki magyarnak állított emléket, akiket 1944 őszén gyilkoltak meg néhány hét alatt – nemegyszer válogatott kínzások közepette.

Az írót nem az ellenbosszú indulata fűtötte. Ilyesféle érzést ő nem tűrt meg magában. Felesége joggal írta róla (már halála után): *„Csak írásaiban vannak haragos, gyűlölködő emberek. Ő nem gyűlölt soha senkit, nem haragudott soha senkire. A sérelmeket rövid ideig tartó szomorúsággal hárította el magától.”*

Ez megint egy sajátos – és tanulságos – kérdéskörét érinti Cseres Tibor munkásságának. Műveiben gyakori motívum nemcsak a harag, a gyűlölet, hanem a gyilkolás, a vérontás is – a *Tor* tragikus gyermekjátékától a *Vérbosszú Bácskában* elején részletesen ábrázolt kínzási és karóbahúzási jelenetekig, vagy az *1943. február 15.* hadifogolytáborának kannibalizmusáig. Egy eltökélten szelíd ember hogyan lehetett a vadállatiság hű ábrázolója? Vagy olykor a szélsőséges szexualitásé? Mélyen elfojtott ösztöneit élte volna ki?

Nem hiszem, de nem is akarom most itt elemezni. Csak jelezni szeretném: ilyen titkai is lehetnek egy termékeny írói műhelynek.

Vagy egy egészen másféle rejtély. Cseres még 1967-ben is, két évvel a *Hideg napok* megjelenése után kötötte magát ahhoz: *„... a kor nagy mondanivalóját történelmi témák nem hordozhatják... semmilyen történelmi ravaszkodás nem segít, a jelennek a mai problémák feltárásával kell választ adni”.*

A második világháborút ő akkor még persze a jelennek, s nem a múltnak, a történelmi időknek a témakörébe sorolta. De mit ad Isten? Egy jó évtized múltán sorra állt elő olyan műveivel – ha úgy tetszik: „történelmi ravaszkodásaival” –, mint az *Én, Kossuth Lajos,* a *Foksányi szoros,* a *Vízaknai csaták;* vagy az *Őseink kertje, Erdély.* Sőt már előbb, 1974-ben kifejtette (szöges ellentétben előző véleményével): *„Aki a mi mai helyzetünket meg akarja érteni, annak legalább százötven évre vissza kell néznie, látnia kell azt, amiből a mi helyzetünk kialakult.”* Hiszen: *„... az elmúlt húsz-harminc év neveléspolitikájának mulasztásai folytán a nemzeti tudat tárgyi alapjai úgy megvékonyodtak, hogy a mi erősebb emlékezésünk nélkül szinte el is szakadnak néhol”.* Vagy egy következő évi nyilatkozata szerint: *„... lelkünkön, múltunkon szárad minden, ami elmondatlan, kifejezetlen, megmagyarázhatatlan”.*

Nem csapott fel nemzeti prófétának, még illyésgyulai értelemben sem: rühellte volna, nem voltak benne ilyen hajlamok. Igen jellemző rá a *Vízaknai csaták*hoz írt – 1988-ban kelt – vallomása: *„Az író nem tagadhatja, hogy a két-, sőt olykor háromfelé szakadó* [erdélyi] *életből leginkább a magyar szívdobbanásokra, kiáltásokra figyel, de megadja az érvelés, a megnyilatkozás lehetőségét a másik félnek is, felmutatva a mindenkori erdélyi román gondolkodás mögött a hasonló – különböző regáti, óromániai eszméket, eszméléseket, eszmesúrlódásokat is.”* Ezt pedig így indokolja: *„Hegek, varasodó sebhelyek történeti emléke ez a tartomány? Nem. Erdély égő sebhely mind a magyar, mind a román nemzet testén, bár a fájdalmas lüktetésből ma nagyobb rész jut a magyar néptestnek.”*

*

Végül még tán arról, hogy írói pályája ellenpéldáját Cseres elsősorban Sarkadi Imre irodalmi működésében és önpusztításában látta. Imre hat évvel fiatalabb volt nála, de még ő is vergődött eleget,

hogyan tudna kibújni a vén tölgyfaként fölébe magasodó (evilági embervoltában egyébként mindössze 160 centiméteres) Móricz Zsigmond árnyékából. Mert valahol az ő tövében csírázott ki a tehetségük, ott eresztettek először gyökeret mind a ketten, s ha növendék fát kell átültetni, akkor – cseresi hasonlattal élve – ki is száradhat *„az érzékeny és halandó gyökérzet”*.

Sarkadi mintha kevésbé sínylette volna meg eleinte a maga elszakadó hadműveleteit. Utóbb mégis belerokkant az önálló írói lét próbatételeibe.

„Valami hiányzott belőle. Talán nem is a legfontosabb” – írta Cseres a vele sokban rokon lelkű (valaha szintén erőszak tagadó, tolsztojánus) Sarkadiról, aki negyvenévesen zuhant, mámorosan és körme szakadtan, a sok emeletes pesti bérház magasából a semmibe. *„Az élet azonban a hiányzó dongán folyik ki testünk hordójából.”*

Az életőrzésben, az életmű szakadatlan, szívós építésében Cseres mindvégig megmaradt Móricz tanítványának. Sőt nemcsak abban. Élete egyik utolsó nyilatkozata – amely már csak halála után látott napvilágot – legalábbis erre vall: *„Hogy Móriczról ma kevés szó esik, annak az az oka, hogy az elmúlt húsz évben, huszonöt évben egy új ízlésterror uralkodott el a magyar irodalmon, a modernizmusé. Erre az irodalmi felfogásra nem az összefüggő történetekkel dolgozó alkotások sora jellemző, hanem a reflexiók, önreflexiók sokasodása. Az írók, főleg fiatal írók, önmegvalósításuk termékeként a saját asszociációs készségükre reflektálva alkotják meg öndokumentációs életművüket a modernizmus jegyében.*

Mondják, hogy a posztmodern, az utat nyit újra a regényben, a prózában egykor szereplő, érthető, fogyasztható, olvasható történetnek. Remélem, hogy ha ez beteljesül, és a posztmodern nem újabb csali lesz, nem újabb tévút lesz a mi irodalmunkban, hanem a mai magyar valóság terméke, akkor Móriczot is fogják olvasni, mert hiszen az ő nyomán kell elindulnia annak az irodalomnak, amely napjainkat interpretálni tudja. Nem Móricz módján, hanem ahogy Móricz – ha tovább élt volna – tovább írta volna műveit.

És ahogy Cseres tovább írta volna a magáéit – tehetjük ma hozzá, sajnos már évről évre távolibb halála után.

(1998)

Titkok hálójában

Jánosy István démonai

Minden költő – titokfejtő. Ha nem érezne önmagában és maga örül szövevényes, gubancos titkokat, kezébe sem venné tán a tollat. Verselni enélkül is lehet. Költeni aligha.

(Már az is rejtély ugyan: hogyan menthető versbe egy-egy elragadó természeti kép, mámoros érzelem, idilli hangulat. Vagy bármi más, ami mögött – ha vannak is – nem érzünk titkokat.)

Nem érti az ember igazán a rajta kívül létező világot. A maga belső világának mélységeit még annyira sem. S legkevésbé a szellemvilágot adatik értenie, s annak delejes vonzását: miért áhít ő, a földi testben élő, hitet, áhítatot?

Nem minden költőt gyötörnek ugyan egyforma erővel ezek a miértek, ezek az eredendő értetlenségek-érthetetlenségek. De van, akit még őrületbe is kergetnek, mint egykor az angolok Blake-jét, a németek Hölderlinét és jóval később a svájci papfit, Nietzschét (aki szintén költő volt a maga különös módján).

Nekünk is van egy költőnk, akivel hasonló poklokat járattak meg a külső-belső nyugtalanság csillapíthatatlan miértjei. Ő azonban visszatért a maga infernóiból. Egy-két verse *(Szent Ferenc zsoltára, Pokoltánc szarvasokkal, Láz)* épp erről a visszatérésről szól.

Jánosy Istvánra gondolok, akit kevesen ismernek igazán. Akinek sohasem volt és ma sincsen művészetéhez méltó divatja (ahogy életében Blake-et és Hölderlint sem tartották sokra, s Nitzschét is csak akkor, amikor már élőhalott volt).

Nitzschével persze nagyon furcsa együtt emlegetni valakit, aki Platónra, Jézusra, Máriára, Szent Ferencre, Miltonra, Rákóczi Ferencre, Dosztojevszkijre, Tolsztojra, Gandhira, Jungra esküszik, s a nemölésre, nemártásra, nembántásra, a gyöngék és a nyomorultak evangéliumára. De ez a *valaki* mostani késő öregségében sem felejti – s már hajdan írt versei miatt sem felejtheti – a démonikus hajszoltság éveit, a lelke mélyén tenyésző titkok akkori rettenetét.

Nemcsak Nitzschét – Hölderlint és Blake-et sem mondanám egyenesági elődjének. Annál meglepőbbek a nyilvánvaló egybecsengések. A Miltonért rajongó Blake utolsó könyvei például saját állí-

tása szerint úgy készültek, hogy földöntúli lények sugallatát jegyezte le szóról szóra. *„Közvetlen diktálás alapján írtam, előzetes elmélkedés nélkül, sőt akaratom ellenére... nem merem állítani, hogy több vagyok, mint írnok; a szerzők az öröklétben vannak."* Gondolhatnánk, hogy csak lázálmában képzelt ilyeneket. De a mi Jánosy Istvánunk is beszámol – teljes józansággal – egy balatoni sajkában átélt eksztatikus hajnali látomásáról, és arról, hogy utána, mint írja: *„szinte automatikus írással, öntudatlanul, szédítő gyorsasággal firkáltam le élményeimet dantei tercinákban"*.

Ez a „firkálmány" egy hatrészes, 281 soros hatalmas himnusz, ilyesféle strófáival az akkor még csak 17 vagy 18 éves kamaszköltőnek: *„Sétáltam egyszer tiszta hajnalon. / Nap még nem volt és tárt azúr az ég. / A lábam vitt, halomra szállt halom, // míg tóhoz értem. Óriási kék, / parttalan tóhoz, s addig vert a vágyam, / míg egy sajkán elértem közepét. //...// Az Isten ez, hol nincsen semmi árnyék, / hol minden eggyéolvadt és azúr; / az Isten nagy mélyébe visszajár még // a lelkem: egy csöpp kis ezüstnyi húr / a végtelenből. Már világosabb / az ég, a tó is. Halk arany lazúr // folyik ki tükröződve, hol a Nap / még késlekedik. Égre néz szemem, / s ott lassan mintha óriás alak // merülne fel, csak sejtőn, színtelen. / Csodálatos! A teste férfitest: / minden Titok és Arány. S képe benn // a vízben lassan halk ringásba kezd."*

Ha tollszára végét rágva, napok, hetek alatt írja meg ezt a látomásos nagy himnuszt egy poétapalánta, akkor is elég okunk volna a csodálkozásra. De hinnünk kell a költőnek: ezt ő csak lekörmölte, kapkodva, azon sebtében, ahogy szinte magától jött a tolla hegyére. S nem csupán az isteni Dante révült énekeit idézte fel általa, hanem – nyilván teljesen tudtán kívül – a félig-meddig már bomlott agyú Hölderlin himnuszait is. Azokat, amelyekben az olvasó – Szerb Antal szavaival élve – *„a* horror sacri *érzésével sejti, hogy olyan dolgokról beszél a költő, amelyek magasan fölöttünk állnak és köznapi értelmünkkel meg sem közelíthetők..."*

Már e magától íródott himnuszban megjelennek Jánosy első szörnyei is. De micsoda ártatlan, oszló-foszló árnyak ezek a *későbbiekhez* képest! Amelyeknek a pokoltáncáról balatoni nagy élményénél is jogosabban mondhatná el: *„Hangsúlyozom, ez* valódi látomás *volt, nem képzelődés."*

Blake le is rajzolta, rézbe is metszette annak idején a maga lelkének retteneteit; ma is ott látható belőlük egy teremnyi Londonban, a National Gallery más remekművei között. Jánosy Istvánnak csak két testvére – György, a grafikusnak is kiváló építész és Ferenc, a festő – hagyott hátra ilyen testi szemmel is látható szörnyképeket; ő maga a *költészet* láttató szavával adott alakot szíve láthatatlan, titkos szaggatóinak. Ezek kelnek életre abban a versében is *(Operáció előtt),* amely szerinte – ifjúkori himnuszához hasonlóan – *„teljes automatizmusban írottnak tekinthető”.* Úgy volt, hogy másnap amputálják a lábát, s ő éjszaka, *„a vaksötétben a papírost soronként hajtogatva”* firkantotta le félőrült látomásait. Köztük ilyeneket: *„Vérfarkas! Tátott szájú fején zöld lángszalag a nyelve / Sárkány a teste lába szarvasbogáré / Ugrik vörös szemével rám ügyelve / Békapocakja barátskapuláré // Haltest és skorpió ömlik belőle / Emberevő hangyák futnak felém / Elfeketítik a fényt egymáson öklelődve / Bokámon térdem meztelenén / kúsznak felfele /...”* Csak a vers végén vetül elénk egy vigasztalóbb – betlehemies – kép: *„Kék fagyban állok ruhátlanul ott / s lehelnek rám fejükön fénykörössen / ökör s szamár e lelkes állatok.”*

Vezethetne még a költő útja az őrület felé is, mint hajdanán a maga szörnyeivel viaskodó Blake-é, Hölderliné. Vagy vezethetne a sínek közé, mint József Attiláé. Hogy egy sokakat felrázó tragédia nyomán minden készen álljon Jánosy kultuszához is, olyan verseinek borzongató divatjához, mint az *Éj,* a *Temess el!,* a *Duna,* a *Polip,* a *Halottak, élők,* az *Álmok* és a többi.

De az ő pokoltánca egyszer csak véget ért. Ha nem hagyta is el egészen a démon, 1960 tájától már inkább csak zaklatott álmaiban kísértette.

Ő eddig is figyelte, gyakran fel is jegyezte álmait. Most azonban már mindjobban meg is értette őket, főleg Jung-tanulmányainak köszönhetően. Eljutott oda: *„A nagy Titok, a Mondhatatlan / lobban föl néha álmainkban, / s átvillanyoz időn, teren, / az éteren – a Végtelen. // Az ész-tudás határa véges, / az álmok kútja végtelen, / de annak is – ha leszáll a mélyhez – /mérónja csak az értelem.”* Sok álmát és látomását szőtte versbe ezután is, de már nem a sokéves hajszoltság iszonyatával, hanem azzal a lélekszabadító érzéssel, amit egyik verse

végén *(A nagy hadjárat)* így tömörített egyetlen kurta kiáltásba: *„Hátrálj halál!...”*

Gazdag életművéről itt most alig eshetett szó. De joggal kívánhatja, mert van neki mire *„amit lelkünk magába gyűjtött, / hordják szét a fióka-cserregésű szarkák, / a fiatalok”.*

Csanádi Imre honja e hazában

Tarkítanak engem rogyasztó sebek,
mégis vonulok, mert – hazát keresek.
(1965)

Ébredek csak folyvást hazátlanságra.
Alattam mindig billeg a haza.
Egyre inkább nem érek haza.
Pedig minden vágyam a haza –
(1970)

A huszadik század utolja s a rákövetkező századforduló: a hazavesztés és a hazakeresés kora. Vagy ha úgy tetszik: az identitásvesztése és az identitáskeresése. Az emberi elmagányosodás, a társadalmi atomizálódás keserves – és sokszor már-már reménytelenül egyirányú – folyamata elleni küzdelemé-küszködése.

Ezt a folyamatot sok minden felgyorsította az utóbbi évtizedekben, úgyszólván az egész világon. A gazdaság, a technika dinamizmusa soha nem ismert társadalmi mozgásokkal járt és jár együtt. Milliókat érintő migrációval, főleg az országhatárokon belül, de azokon túl is: a szülőföld tömeges elhagyásával, új helyen, új közegben való továbbéléssel. De a lelkek belső vándorlásával is: fokozatos elhagyásával, sőt gyakran megtagadásával annak, amik voltunk.

Csanádi Imre még akkor indult meg a maga költői pályáján, amikor a háború előtti Magyarország társadalmi-gazdasági rendje úgyszólván rendíthetetlennek látszott. De alatta már ezidőben megbillent a haza. Parasztgyerekként jött világra, és nőtt abban a tudat-

ban egy évtizedig, hogy majd ő is apáinak a sorsában osztozik. Aztán: hogy, hogy nem, diáknak adták, holott egyetlen fiú volt a háznál. Attól fogva gyötrő kettősségben élt. Odahaza szigorú szemmel lesték, nem urizál-e. Úgy viselkedik-e, úgy beszél-e, úgy dolgozik-e, ahogy illik. De a városi szemek sem voltak kevésbé szigorúak, amelyek viszont azt lesték: vedli-e már lefelé a paraszti viselkedést, beszédmódot, a diákhoz nem illő pallérozatlanságot.

Szülei elég szegények voltak ahhoz, hogy urizálásra ő ne is gondolhasson. De így is kettős törvény alá vettetett, s növekedvén, kamaszodván, mindinkább megszenvedte ezt.

Nemcsak ő. A lélekhasadásnak ez a kényszere mindenkit elért akkoriban, aki egyénileg kezdett kifelé botorkálni a megrekedt és megvetett paraszti társadalomból. Csakhogy Csanádi Imre érzékenyebb volt a többi botorkálónál. Érzékenyebb és értékesebb. Őt az általa elérhetőnek látszó félúri – írnoki és egyéb – perspektívák nemhogy nem csábították: undorították. Ő a paraszti kultúrából, élet- és értékrendből képtelen volt egy olyanba átnőni, amelyet alsóbbrendűnek érzett. Képtelen volt úgy emelkedni, hogy közben süllyedjen. Ő a megrekedtségében is ősi értékeket hordozó paraszti kultúrát csak egy teljes értékű emberi kultúrával tudta felcserélni. Ez vezette az irodalom, a költészet varázsos tájai felé.

Hogy mit szenvedett – és mennyit! – diákkorában, jelzi például *Komisz teleim elégiája* című verse. Az ilyen kínok ellen talált orvosságot a kezébe kerülő könyvekben. Kezdte a szülői ház *Bibliájá*val, Petőfi összesével, aztán folytatta Adyval, Kosztolányival és a többi nyugatossal. *„Babits és Tóth Árpád neve egyúttal a világirodalom káprázatával és mámorával azonosult bennem”* – írja. – *Elsősorban az ő fordításaik révén vált életre szóló élményemmé Shelley és Horatius, Szophoklész és az epigrammákat, idilleket remekelő görögök vagy Baudelaire és Dante. A nyugatosok példájából ocsúdtam rá ugyancsak, hogy Csokonai, Balassi Berzsenyi, Vörösmarty sem múzeumba rejtendő, ásatag, helyi bálvány, hanem csupa élet, csupa izgalom, zsúfolt energiaforrás, csak meg kell találni titkukhoz a kulcsot.”*

Vigyázat: nem csupán a versértés, a versélvezés, hanem a versírás titkához is! Hiszen a vallomás így folytatódik: *„A takarodó-szekér mögött baktatva, kukoricakapálás, szőlőkötözés közben firkáltam a*

mindig kéznél lévő papírra 38 nyarán diszhtichonjaimat, szonettjeimet, alkaikonjaimat, trükkösnek szánt prózaverseimet – sőt egy-egy archaikus járású magyar strófaképlettel is próbát tettem."

1920-ban született a költő, utóbb „veszített" egy évet. Akkoriban végezte tehát a hetedik gimnáziumot. De versei nem ifjúi kísérletek már, még kevésbé diákos klapanciák, hanem kóstolók egy érett – egyelőre, igaz, inkább koraérett – költészetből.

Megtörtént a csoda: az első hazatalálás. Az első feloldozás a mássá létel kényszerű hűtlenségének eredendő emberi bűne alól. Amit versbe tudott szőni, az már nem fájt annyira. S milyen tisztán, világosan fogalmazta meg máris, mi az ő baja! Hadd idézzek egy egész verset, a *Hazátlan*t:

Szakadóban szép hazámból,
vagyok vétkes fiad, Zámoly;
rád gondolok, orcám lángol,
keserű könnyem aláfoly.

Látom, leszek bitang legény –
akármerre nézhetek én,
hazát többé nem lelek én,
haza se hazamegyek én.

Hazátlanul csatangolok
szeretteimmel bolondulok,
sok buta dologba fulok
kárhozatra elindulok.

„Hitvány, züllött, jellemtelen" – ezt adja meg az *Értelmező szótár* a *bitang* első jelentéseként, de itt az eredeti értelmében szerepel persze, abban, amely az elkódorgott, elbitangolt jószágra utal.

Azért említésre méltó ez, mert az első hazataláláshoz ez is kellett: hűség a hűtlenségben, a paraszti anyanyelv tudatos vállalása a költészet váratlanul meglelt tündérbirodalmában. Illetve nem is csak a nyelvé. Az egész paraszti léte, amelyet épp elhagyni készült a közeledő érettségi révén.

Most még nem hagyta el. Most még együtt dolgozta, izzadta,

kínlódta végig a nyarat családja tagjaival. De nem úgy, hogy na, ezt még kibírom, aztán soha többet. De nem is úgy, hogy kitanulok, aztán visszajövök parasztnak, vagy akár földet is túró falusi tanítónak, papnak. Hanem úgy, hogy megkísérlem a lehetetlent: egészen mássá leszek, és mégis az maradok, ami vagyok: *egy* a magaméival. Egyszerre váltok és őrzök sorsot, váltok és őrzök lelket, egyesítem magamban az egyesíthetetlent, mindannak ellenére, amit a környező társadalom be akar hajtani rajtam.

Mikor megírja *Ifiúr* című versét – szintén 1938 nyarán, tizennyolc évesen, mint a *Hazátlan*t – erre kötelezi el magát egy életre. Pontosabban: ezt regisztrálja magában, ezt veszi tudomásul, ezt emeli versbe minden esküdözés, fogadalom és egyéb hűhó nélkül:

Kezdik elnézni már egynémely balgaságom.
Gőgöm, alázatom – nem szoroz, nem is oszt.
Más lettem? Szent igaz: kedvem szonettbe vágom,
noha szikkadt kenyér, szalonna rá a koszt.

Sül semmi-kis zsírom az ékes napvilágon;
tüdőm sarat köpül; hordok kéregnyi koszt;
két karom vékonyom vásik nehéz kapákon;
lesem: alkonyul-e? – az jó, mert elnyugoszt.

Avatja gönceim göndör por, trágya-pára;
bokámig alig ér a nadrág latyma szára;
törek csíp, nyakamon hetes borosta szúr.

Egy-egy istent*, van úgy, a számon kiszalasztok;*
fődd – *mondom; hallgatok, hosszan, mint* más *parasztok.*
Megszólít egy öreg a minap: – Ifiúr...

Biztató zsenge? Nem: érett, nagy vers ez már, holott költője még csak a küszöbét készül átlépni a felnőtt kornak. S még nagyobbá teszi a folytatás, a töretlenül hű egész életmű. Majd harminc évvel később megint csak minden cécó nélkül regisztrálhatta Csanádi Imre mint puszta tényt: *„Régen kiszakadtam abból az egykori közös-*

ségből, hisz igazán bele sem nőttem. Mégis nyilván mindhalálig meghatároz már. Mindent hozzá viszonyítok. Az ösztöneim benne gyökereznek. Némelyik javamra, némelyik végzetes hátrányomra...”

Köznapi ítélet szerint a hátrányok voltak számosabbak. Egyszerre lenni kívül és belül, belül és kívül: a legkeservesebb állapotok egyike. Hisz valójában azt jelenti: sehol sem vagyok igazán otthon. Kilógok innen is, onnan is, még a magam bőréből is. Vetnek szét a belső, cibálnak szét a külső feszültségek, s nincs mentség, hacsak egy-egy vers erejéig, egy-egy vers születésének kínzó örömeig nem.

De más ítélet szerint: ez a mentség, a költészeté, mindent megér.

Maga a költő viszont hogyan dekázgathatná, fontolgathatná, mi mit ér? Neki *végzete* ez a lét, s ha vállalt végzete, akkor is elválaszthatatlanul összenőtt vele. Abban a reményben persze, hogy lesz ez még másképp is: a „meghatározó közösség” sorsa nincs véglegesen meghatározva az ínségnek, a robotnak és a megalázottságnak ezen a fokán.

Ne is próbáljuk végigkísérni, hogyan roncsolták ezt a reménységet újabb és újabb kétségek a 45-ös nagy sorsforduló után is, ahogy jött sorra a hadifogság, az 50-es évek eleji parasztnyuvasztás, a kényszerkollektivizálás, majd a szülői házat még utána is sokáig sújtó, nyomorító szegénység. A versekből sok minden kiolvasható erről. De jóval fontosabb az, ami szintén kiolvasható: Csanádi Imre nem csupán Zámoly, nem is csupán a magyar falu, hanem a *kor* életérzéseit szólaltatta meg, az 50-es évek derekától már olyan költői erővel, amely a „hét évszázad” legjobbjai közé emelte, irodalmunk élő óriásává tette.

A maga hazátlanságával küszködő Csanádi Imre a magyar költészetben úgy otthon volt, ahogy kevesen: nyelvében, versformáiban, ritmusaiban, képeiben, jelképeiben. *Poeta doctus*ként is, az elődöktől maradt gazdag örökség avatott ismerőjeként, magába olvasztójaként. De *poeta creator*ként is, újabb vívmányok mestereként.

Ilyen vívmánya volt például az a *kettős látás*, az a *„szinkron szemlélet”*, vagy minek nevezzem, amelyre már első verseiben rálelt, két értékrend, két életforma szigorú törvényeitől szorongatva. Ehhez az ifjúkori szorongattatáshoz később még egyebek is járultak: hogy „felszabadult” – de lágerlakónak; hogy hazatérve is hitt, váltig hitt

– s közben „ördögök szekerén” rázódott évekig; hogy fiatalkora remekeivel a háta mögött senkiként, bénaként kezdhette újra költői pályáját... és így tovább, nem az életrajzi részletek az igazán fontosak mindebben, hanem az a látásmód, amely az „ez is vagyok, de az is vagyok” megújuló kényszeréből fakadt, s amely végigkísérte költészetét.

Végigkísérte? Nem, mondjunk ennél többet: mindenestül átjárta, átszőtte és modernné tette.

Mi a modernség, ha nem a lehető legérzékenyebb reagálás a kor közérzületére: szorongásaira, reményeire és reménytelenségeire? A költői formavilágra is hat ez nyilván: sok régi szabályt és módszert kétessé, sőt gyanússá tesz, s az addiginál jóval tágabb teret nyit az érzelmi, értelmi, képi, nyelvi stb. asszociációknak. De ha ez utóbbiak fedezet nélkül maradnak, akkor hitelét veszti az egész költészet. Akkor már nem hiperérzékeny reagálás többé, hanem halandzsa. Olcsó handabanda.

Vannak féktelenül bátor költők, akik szinte ontják a merész kép-, hang-, gondolat- és egyéb társításokat, s talán maguk sem sejtik, milyen kevés az a parázs, amelyből szállongó sziporkáikat eregetik. Csanádi Imre sokkal óvatosabb volt, parazsa bővében is. A rossz példák is riasztották persze, noha elismerte: *„Az asszociációk szabadabbra eresztésével, a formák fellazításával, valamint új, másfajta kötöttségek alkalmazásával olyan új lehetőségek nyílnak meg, olyan szuggesztivitás érhető el, amilyen a hagyományos módon nem.”* Élt is sok új lehetőséggel, de csak csínján. Meg is vallotta: *„tudatosan, szándékosan tartózkodom egy sor látványos külsőségtől, nem szívesen sodródom természetemtől, hajlamaimtól idegen kalandokba”.*

Így támadt az a furcsa ellentmondás, hogy a 60-as évektől épp ő vált sokak szemében gyanúsan hagyományossá, ő, aki a maga „szinkron szemléletével” talán a legtöbbet tárt fel a mai idők emberének lelki szétcibáltságából, magavesztéséből, hazátlanságából és hazavágyásából.

1955-ös, 56-os nagy versei – amelyekkel az újraindulás után az akkori magyar költészet csúcsaira jutott fel – mind ennek a szemléletnek a feszültségéből születtek. Ahogy például az *Orgonavirág* első strófáinak szikraszóró, kevély sziromfürtjeitől elért a gazverte,

kifosztott, sáros, ganajos, idegbajos porta romlásáig, az aktatáskát ugató kócos, riadt kutyákig, de a refrént ott is ugyanúgy fújta, egyre keserűbben: *„Orgonavirág / orgonavirág, / hej, szép ez az árva világ”* – az nemcsak helyzetjelentés volt az 50-es évekről, hanem egy új forrásokból táplálkozó, korszerű költészet kiteljesedése. Ugyanezt igazolta a *Baglyok mámora,* a *Hajnali káprázat,* a *Valaki jár a kertembe,* a *Bornemisza Péter,* az *Őszi madár,* az *Erdei vadak, égi madarak,* a *Halottvivők éneke,* a *Húzd rá cigány!* a *Lagzi múltán* – emlékezetes, nagy versek egész sora.

Aztán jött az újabb zuhanás, megtörettetés: 56 ősze. Aztán néhány év múlva a megint újabb: a családi fészek széthullása. Aztán a rossz szív miatti oxigénhiány és egyéb légszomjak: a minden bolyból kimaradt, konokul a maga útját járó, méltó módon kevesektől értékelt költő fájdalmas fulladozásai...

Nincs elég terem, hogy végigelemezzem, hogyan épült tovább mindeközben Csanádi Imre költészete. De épült és érett, s az évek teltével olyan életművé teljesedett, mely máris klasszikusnak mondható. Míg él a magyar nyelv, ez a költészet is él.

Csak addig?

Keserves kérdés, de ezt se kerüljük meg. Csanádi annyira *csak-magyarul* érvényes költő, mint Arany János vagy Ady vagy Nagy László. Mondatainak fűzése, szavainak íze-zamata, ritmusa, rímei, betűrímei más nyelven mind-mind reprodukálhatatlanok. Mit kezdjen egy fordító az ilyen szavakkal, mint remész, kapacs, kolontos, vizes-tetűs, hibogós, csínve-nőtt, koszrat, pirgál, receg, ühönget, zöpög, bulikol, zuhol, füröcskél, lángadoz, csicsirész – és a többi? Értelmüket meglelheti, de hangulatukat hogy tudja más nyelvbe átmenteni?

Könnyebben menne tán a dolog, ha valamiféle népieskedésről volna szó, s nem az atmoszféra-teremtés költői erejéről, amely lengyelbe, angolba, hottentottába vagy akármibe: átszivattyúzhatatlan. Hiszen mi pótolhatná például a *Meddő könyörgés* hatszor felsajduló refrénjének hármas betűrímét: *„Bár bíznék benned, Uram!?”*

Vagy hogyan volna lefordítható még egy ilyen egyszerű strófa is, *Az 56-os évre* négy rövid sora:

Hányan zuhantak, hulltak,
halálba józanultak,
testük, a kőre döntött,
bíbor zászlót bontott.

Akárhogy forgatom: Csanádi költészete életre-halálra a saját népéhez, honához, nyelvéhez van kötve. Nem is lehet ez másképp egy olyan költőnél, akit a hazakeresés ösztöne-muszája hajtott kora fiatalságától fogva az anyaöl melegébe, a gyökerek irányába. Anyai szó és testvéri természet, igen, ezek voltak mindig az ő fő vigasztalói, bár azt is tudta persze, hogy ezek is csak pillanatnyi nyugalmat adhatnak. Mert hisz őt a *tovább* törvénye is egyre űzte. A hazakeresés ösztöne-muszája nemcsak a gyökerek, hanem a gyümölcsök irányába is hajtotta, a múlttól a jövő felé. Falusi édenkert? Elvesztett paraszti paradicsom? Ilyesmikkel soha nem csalta magát. Azzal sem, igaz, hogy a technika egymagában – megváltó hatalom. De meglátván az első tévéantennákat a zámolyi tetőkön, csak meg kellett írnia (egymásra vetítve megint a szinkron képeket):

Házak télvégi vedlésére,
fölfakadó fekete sárra

kápráztató kőpalotákkal,
felel tükör-sík sugárutakkal.

Szekerek kárhozott nyikorgását
oldja éteri muzsikába,

ökrök csüggedt tekintetének
érvel nyomuló gépszügyekkel,

kapán görnyedő menyecskékről
átvált hibátlan dizőz-csípőkre,

robbantja szét a kerek határt
tengereken túl hatol a szem.

Fém-szitakötő,
fém-szitakötő,

leszállott vala barmok közé,
fogatlan vén parasztok közé,

görcsös kerítések közé,
szomszédok szitkai közé,

mint a Technika absztrakt angyala,
hirdetni zengő üzenetet –

hogy egy a világ, egy a világ,
mindinkább egy lesz a világ.

Az idézett strófák is jelzik: a költő szemléletének nyitottsága a nyelvén is megérződik. Nem mintha a fentebb felsorolt tájszavak viszont a bezárkózásáról vallottak volna; sokkal inkább arról az igényéről, hogy adjunk polgárjogot mindennek, ami gazdagíthatja a költészet kifejezőeszközeit. De ez a gazdagodás más irányból is jöhet, a versbe kerülhet dizőz-csípő, a Technika absztrakt angyala éppúgy, mint másutt a klikk, a procc, a trükk, a tréning, a svihák, az illusztris, a konstatál és a többi, ha épp akkor épp ott van a helye.

Élete utolsó éveiben, sajnos, ritkán szólalt meg, sokat hallgatott. Nem érezte, nem érezhette, hogy honja volna e hazában. Hazátlanul, reménytelenül fülelte a környező világ iszonyú süketségét, amelyet barátai sem tudtak feloldani. Örök vesztesége a magyar költészetnek, hogy Csanádi Imre „őszikéiből" oly fájdalmasan kevés születhetett meg.

Szótlanságot szülő szavak
– Pilinszky csöndje –

A színek hiánya – tudjuk – a fekete. A hangok hiánya: a csönd.

Rembrandt – ezt is jól tudjuk – kedvelte képen a feketét, a színek és a fény hiányát. De szeretett egyúttal erős fényt is vetíteni vásznainak sötétjébe-homályába, s így tündököltetni fel festményeinek egy-egy nagyobb foltját, emelni ki alakokat, jeleneteket.

Egy író, költő viszont mire mehet a csönddel? A hallgatással? A szótlan némasággal?

A színész egy árva hang nélkül eljátszhatja pantomimjeleneteit. De aki pantomimdarabot ír, annak már szavakkal kell felidéznie a gesztusoknak és a mimikának azt a varázslatát, amely megteremtheti aztán – színpadon és nézőtéren – a művészi áhítat elragadtatott csöndjét.

Hanem ez már arra is példa: szülője lehet a szó a szótlanságnak is: az emberi lélek elcsitulásának, megrendülésének.

Még pantomimet sem kell néznünk, hogy érzékelhessük ezt. Minden igazi szép versnek a mondása és hallgatása hasonló elcsöndesedést kíván. Mint ahogy a muzsikusok sem kezdik el a koncertet, amíg be nem áll a teremben a szótlan várakozás feszült figyelme.

De most már hadd mondjam ki a nevet: Pilinszky. Nyilván mindenki tudja, hogy miért. Ő az a költőnk, akinek úgyszólván valamennyi verse csöndet követel és csöndet támaszt. Aki egész lényével, minden szavával a belső megbékélésért sóvárog, az önvádaktól, szorongásoktól, szégyenektől, sőt a jövendő kárhozattól való szabadulásért eseng, s nem csupán a maga nevében. Már legelső versei egyikének azt a címet adta: *Csönd. „Zárt az ablak. / Csöndre int a titkok titka: / két szemed, / míg az ingaóra bongva, / ó rugóra jár, ketyeg / hallgató szívünk felett.”*

Elolvas az ember egy ilyen verset – holott ez még a zsengék közül való –, és ő is hallgat egy ideig. Nem kezd bele egy következő versbe. Hagyja, hogy most ez hasson benne. Más költők verseinek az olvasása közben is meg-megállunk, eltűnődünk, elrévedünk,

magunkba szállunk. De a Pilinszky-versekhez, mondhatni, hozzátartozik az őket követő meditáció.

Azért is, mert sok bennük a sejtelem. Logikailag nemegyszer követhetetlenek. *„Égő szoba, / tükör, kemence, / fölmutatott gyönyörű vasgolyó, / szeplős tökély, / világszép sántikáló lányok, / ragyogjatok, ragyogjatok!”* (Fohász)

Mi a követhetetlent is követni szeretnénk persze. *Égő szoba.* Nincs valami köze ennek az egyik korai költemény, a *Ne félj* félőrült látomásához? *Tükör.* Ez mindig újra felbukkanó fogalma-képe a Pilinszky-verseknek, de itt vajon mit jelenthet? *Vasgolyó.* Ez is előfordult már a *Van Gogh*ban, s megint visszatér a *B. I kisasszony*ban. Mi kötheti őket össze? Hogy a *tökély: szeplős,* a *világszép lányok* pedig *sántikálnak,* költőnk más verseinek az ismeretében ez nem meglepő, hiszen gyakran él ilyen ellentétekkel: *„a csillagok / jeges tüzet kavarnak”, „fényeskedjék neked az éj / örököres monstranciája”, „végül is milyen lesz, milyen lesz / e nyitott szárnyú, emelkedő zuhanás”.* Vagy nem sokkal a *Fohász* után egy kétsorosban: *„Megtörtént, holott nem követtem el, / és nem történt meg, holott elkövettem.”* (Merénylet)

Akármilyen szűkszavú – egy vékony kötetnyi – ez a költői oeuvre, nem lehet, de nem is érdemes csak úgy végigfutni rajta. Bolyongani kell benne, keresztül-kasul, s úgy fedezni fel a rejtett szálakat, összefüggéseket. Ehhez pedig többnyire lélegzet-visszafojtó figyelem, a beavattatás néma alázata kell. A költő műve iránt is, de a Mindenség Ura iránt is, akinek ő – meggyőződése szerint – csak méltatlan szolgája volt, amikor élet és halál titkait feszegette.

Ez a méltatlan szolga – legalábbis ihletett perceiben – a szellemvilágot fogadta el valóságosnak, s a tér és idő világát esetlegesnek. *„A szúró meleg kocka alján* – írta a *Példabeszéd*ben –, */ hol ég és föld beroskad, megszünik, / s akár a moslék egybehuppan / tér és idő, ott, ebben a / tűző ganajban, egyedűl / itt lelhetjük meg egyes-egyedűl, / amit anyánk örökre elveszített.”*

Most megint tűnődhetünk egy sort. A beroskadó ég és föld, a kockaalji szúró meleg s a moslékként egybehuppanó tér és idő tűző ganaja valami atomkatasztrófára utalna? Vagy inkább ama napra, *„midőn az ég s a föld / meg fognak indulni, / s eljössz a világot / lán-*

gokban ítélni"? A Pilinszky-életmű ismeretében az utóbbi látszik valószínűnek, hiszen az *Utolsó ítélet* víziója nemcsak az *Introitusz*ban jelenik meg, hanem olyan versekben is, mint az *Egy titok margójára* vagy a *Napló.* S ahol nem jelenik meg, kimondatlanul ott is jelen van az üdvösség vagy kárhozat gyötrelmes dilemmájában, amely ezt az egész költészetet végigkíséri.

Van-e még remény? Vagy mindennek vége? Örök halálra vagyok-e ítélve?

Amikor vesztőhelyről – olykor vágóhídról – szól újra meg újra, nem is mindig tudható, hogy a földi vagy a lelki halál félelme fakasztja-e fel benne a borzadályt. A *Ravensbrücki passió* döbbenete egyértelmű. De a *Tanuk nélkülé*? A *Tapasztalate*? A *Van ilyené*?

Annyi bizonyos, hogy iszonyúan szorongott és szenvedett, mert a szellemvilág kiválasztottjaként is minden földi fájdalmat végigélt. Jézusét éppúgy, mint a „bal latorét". *„Milyen nap is van ma? Úgy élek, / hogy össze-összezavarom / az idő menetrendjét. / «Latrokként - Simone Weil gyönyörű szavával – tér és idő keresztjére / vagyunk mi verve emberek.» / Elalélok, és a szálkák fölriasztanak."* (Naplórészlet)

*Szálkák*ban nem szűkölködött. A szüzesség, majd a szerelem szálkáiban sem. Mások meggyötrettetésének, meggyilkoltatásának őt számtalanszor szíven szúró – mert mindig újra átszenvedett – botrányában sem. A személyes bűntudat vergődéseiben, böködéseiben sem. Az eltűnt gyerekkor, az elveszett otthon, az anyátlan árvaság, a rászakadt magány tüskéiben-töviseiben sem. És megint csak: a halálfélelem, a közelítő kárhozat nekiszegezett „durva dárdáiban".

A való világ elviselhetetlenségéből gyakorta menekült az éjszaka látomásaiba. *„Te győzz le engem, éjszaka! / ... / folyam légy, s rajta én a hab, / fogadd be tékozló fiad, / komor, sötét mennyország." „És mintha hívást hallana, / zuhanni kezd az éjszaka, / moszat sodor vagy csillagok, / nem is tudom már, hol vagyok?" „S egy éjjel, magad sem tudod, / mint égig érő ének, / feljönnek benned napjaid, / a halhatatlan évek..."*. És így tovább, de megesik az is, hogy – mint Rembrandtnál – fény hull a homályba: *„Léptek a fűben, a sötétben, / aztán egy székláb és egy ágy / a törvénytelen ragyogásban." „Az égbolt elsötétedett. / S akár a végitélet / zord fellege tört volna ránk, / a föld is oly sötét lett / /.../ Aztán a roppant csöndön át / puhán és észrevétlen, / a hangtalan*

meginduló / és puha hóesésben, / / akár a fényes pelyhek is / vigyázva földet értek, / a fényességes angyal is, / ő is a földre lépett."

De ezzel visszatértünk, lám a *csöndhöz* is. Az a fényességes angyal el is rebbenne, ha zaklatott szívünk zaja – vagy bármi más – megzavarná. Ahogy a Pilinszky-versek is csak azok számára szólalnak meg, akik csodaváró csöndben fogadják be őket. Hiszen ő maga is így fogadta be – mintegy mennyei üzenetként – a saját verseit. Ha valakinek, őneki elhihetjük: *„... a hallgatás olykor fontosabb minden leírt mondatnál. És itt... a képzeletnek arra a végső és kifogyhatatlan forrására, testvéri csöndjére gondolok, amit semmiféle zajjal nem lehet elnémítani."*

Foszló partok, omló határok

Nemes Nagy Ágnes versvilága

Nemes Nagy Ágnes – szíve és esze szerint – inkább a foszlatlan partokat, a világosan meghúzott határvonalakat, a mérhető és megérthető mindenséget szerette. Nem győzte ismételgetni fiatalkori verseiben: *„S mert illik őt fitymálva néznem: / esztelenül bízom az észben"* (Ész). *„Pontos igazság te! Légy népem, s a hazám!"* (Haza). *„Hazám: a lét – de benne ring a mérték"* (Kettős világban). *„... erkölcs és rémület között, / vagy erkölcstelen rémületben, / mesterségem, mégis te vagy, / mi méred, ami mérhetetlen, // ha rángva is, de óraként, / mely képzelt ütemet rovátkol / az egy-időn – mégis a fényt / elválasztja az éjszakától."* (Mesterségemhez)

Ezt a költői programot azonban már eleve a védekezés vágya diktálta: az erkölcsi lény félelme, rettegése, szorongása, mely a 20. századnak abból az elhessegethetetlen és letagadhatatlan alapélményéből fakadt: *nem puszta észlény az ember.* A ráció, amelyet nemrégen még istenített, nem ura a létnek, nem ura neki magának sem. Szüntelen küzdelemre van hát ítélve (sőt nemegyszer reménytelen küszködésre) a vak ösztön, a vak véletlen – és végső soron: a biztos halál – erőivel szemben.

Aki nem érzi ezt minden sejtjében, porcikájában, aligha lehet

korunk költője. Nemes Nagy Ágnes nagyon is érezte. *„Én nem tudok beszélni. / Nekem már egyetlen beszéd: / üvöltve futni kint az utcán, / mint akinek a haja ég."*

Csakhogy az artikulátlan üvöltés nem költészet. Ezért kellett mégiscsak beszélnie, artikuláltan rendeznie „a kín formáit": *„Mint eszelősök, hallgatag, / az ég s a tó között / csak vagdosom a szálakat, / és kötök, kötözök, // míg görcsbe rándul a kezem, / s kezem között a kés - / a kín formáit rendezem! / Az iszonyat: kevés."*(A kín formái).

Ebből a mondhatni, kétségbeesett igyekezetből született Nemes Nagy Ágnes egész költészete, noha ő a maga kínjait igazából utálta kivinni a piacra. Lírai költő létére szigorú szemérem nyűgözte. Távol állt tőle minden magamutogatás: rejtőzködő lélek volt inkább. Gondolatait mindig kereken kimondta, érzéseit azonban csak nagyon módjával adta ki. S ha mégis kibuggyant belőle egy-egy lírai vallomás, önmagát nyíltan feltáró versét többnyire akkor is benne hagyta kézírásos füzetében, noteszében. Innen származott nemrég megjelent gyűjteményes kötetének az a különös kettőssége, amelyet Lengyel Balázs így jellemez az *Utószó*ban: *„Pontosan olyan, mint egy fele részben széthajtott könyv."* A második rész versei ugyanis *„a legteljesebb mértékben alanyiak, mintha egy más, sebtében, indulatokkal, kétségbeeséssel ránduló kéz írta volna őket a spontaneitás gyakori, zseniális felvillanásával".*

Az *Én nem tudok beszélni* négysorosát az előbb már ebből a félkötetből idéztem. De akadnak itt ilyen döbbenetes sorok is: *„Egy patkány lakott beleimben, / nem vettem észre, míg kirágta. / Már szemgolyóm sincs. Szemgödörrel / tátongok a lyukas világba."* Másutt viszont felszakad a fájdalmas sóhaj: *„Dehát nincs arra szó, / hogy mily undorító nekem / az exhibíció".* Vagy más szavakkal: *„Az életem nem tér-zene. / Kevés dolog iszonytatóbb, / mint a fölös szó kényszere."*

Mit tehet egy lírai költő, ha egyik felől ilyen *fájdalmak* feszítik, másfelől viszont önmaga kiszolgáltatásának, tér-zeneként való szétkürtölésének ilyen *undora és iszonyata* viszolyogtatja? Hazudni nem tud. Mellébeszélni sem. De hallgatni is képtelen, mert szorongatja a szó. Küzd hát a kifejezés olyan közvetettebb formáiért, amelyek nem fulladnak általánosságba, sőt még jobban kiemelik a lényegi mondanivalót.

Ennek a küzdelemnek egyik gyakori megnyilvánulása nála a személyeknek, tárgyaknak, képeknek önmaguktól való eloldódása, sajátos egymásbajátszása. Egyik versében például – melyben híd-bolthoz hasonlítja magát – így fejezi ki ezt: *„Elold felleg, folyó, / köd úszik foszló partjaimnál, / a híd lebeg: hajó. / S csak bordaíven, roppanáson / tapintom tűnt nyomát...”* (Az ismeret). Vagy másutt, a már idézett *Mesterségemhez* című versében: *„hol minden vibrál és veszendő, / hol minden fércelt, foszladó, / hol rojtosodik már a szív, / s egyetlen szálon függ a szó, // a szó, amely a földből égbe / sistergő döngés ütemét / ingázza folyton, összevétve / önrángását, s a fellegét-”.*

Egy költő persze mindig „összevét”. A hagyományos hasonlatok, metaforák, megszemélyesítések, beleélések is mind a költői fantázia jogán játszatják egymásba azt, ami valójában nem azonos és nem is azonosítható. Itt azonban másról van szó. A tér és az idő s a bennük létezők körvonalainak, partjainak, határainak, „magánvalóságának” különös fellazításáról. Egy 1944-es keltezésű korai vers már megelőlegezi ezt az évek teltével aztán mind jobban kiérlelődő költői módszert: *„Ne csukd be még vagy csukd be már / a hűs zsalut az ablakon, / úgyis befolyt a délután, / befolyt a nap, s az alkalom. / Befolyt a perc, befolyt a rét, / befolytak mind a jegenyék, / a távolból utak, terek, / ázott foltokban emberek, / nyugágyak, pondrók, méhek és / napfénybe fúló zümmögés, / a táj, mi forr, az ősz, mi jön, / múlt heverés meleg kövön, / s mint vízbe tinta, zöldbe kék: / befolyt a tó, befolyt az ég. // És mire lassan este lesz, / magába oldja testedet.”*

Leegyszerűsítve a dolgot, mindezt akár arra redukálhatnánk: „A világ én vagyok.” Csakhogy Nemes Nagy Ágnes sohasem kötött ki efféle olcsó közhelyeknél. Ezért is írt olyan keveset: csak abból volt képes verset szőni, amit megélt, amit megszenvedett, amit bensőleg formált meg. Joggal írta: *„Ám, mit Arany kíván, ama* belső forma*, amely már* / Szinte a tartalom*: azt csak a költő tudja, a költő.”*

Ő költő volt, ő tudta. S épp a *belső forma* keresése közben jutott el oda: *„Tanulni kell. A téli fákat. / Ahogyan talpig zúzmarásak. / Mozdíthatatlan függönyök. // Meg kell tanulni azt a sávot, / hol a kristály már füstölög, / és ködbe úszik át a fa, / akár a test emlékezetbe.”* (Fák)

Attól fogva, hogy rájött erre, mindig ezt a sávot kereste. A költői

létnek azt az áldott állapotát s a költői mesterségnek azt a felső fokát, ahol a látható világ megmozdíthatatlan függönyei mégis megmozdíthatók, s mögülük a belső formák kibonthatók – ha füstön, ködön át is. Vagy ahogy másutt kifejezte: *„S a távolibb sem jobb a közelebbnél, / a természetet teljén tagadom - / ujjam csak a te formád tapogatja, / míg felragyogsz kezemben: fogalom!”* (A természetről)

Ebből sok minden következett. Semmiképp sem a puszta absztrakció. Arra hajlama sem igen volt a költőnek, hiszen benne a fogalmak is többnyire képek által jelentek meg. Ironizálva írta a „képtelen” elvonatkoztatásról: *„Csak csillagokkal borítkozom, / ó. / De fényüket már levetkezem, / ó. / A lényegesre szorítkozom, / ó. / S csak mellékesen szeretkezem, / ó...”* (Absztrakció)

A természetet *teljén* tagadta, de nem szűkítette, nem szegényítette. Csak határokat bontott, például ég és föld, nap és éj, ég és ég között *(Között.)* Vagy máskor a víz alatti és feletti világot úsztatta egymásba: *„Itt csak iszap. / A könyvespolc alatt döglött halak. / A képkeretből, mint a sapka, / hínárcsomó lóg félrecsapva. / Nyomorult bútorok. / Tiszta-formájú szekrény, mit tehetnél? / Mit tehetsz róla, szegény heverő, / hogy mocskos vízihulla lettél? / A falon vonal mutatja, meddig ért. / Itt kapkodtam lélegzetért. // Vagy megfúlladtam. Az is lehet.”*

Ebben a *látomásosan fogalmi* költészetben minden lehet. A remete vállán tölgyfa nőhet, húsába gyökerezhet, mellkasát ölelheti *(A hindu énekekből)*, mint ahogy a *Kalevala* 17. énekében az elevenen földbe temetkezett varázslóóriás, Antero Vipunen *„csak henyél varázslatostúl, / bűvigéstűl hosszan elnyúl, / fején felvirúlt egy nyárfa, / nyírfa nőtt halántékára, / éger állkapcája szélin, / fűzfabokor bajsza végin, / mókusfenyő homlokára, / tűgallyas fenyő fogára”.* Egy másik tölgyfa éjszakai útra kelhet, be a városba, imbolygó gyökérlábaival utánaeredhet egy járókelőnek, s mikor utoléri, haját széthárítva szembenézhet vele. *„Nagy, mohos arc. Talán. Vagy másmilyen. / Érezte akkor a járókelő / saját körvonalait lazulni, / köd úszta be folyékony partjait, / mint aki hirtelen erdei / tóvá sötétül, / mert egy ilyen arcot tükrözhetett.”* (Éjszakai tölgyfa)

Hol a határ? Jó, egy tölgyfa besétálhat gyökerestül, lombostul, madárfészkestül a városi aszfaltra, ha a költői képzelet úgy kívánja,

s utána visszamehet, visszaforrhat a régi helyére. De hogy érezheti egy jámbor járókelő *erdei tóvá* sötétülni magát?

Nemes Nagy Ágnes világába ez is belefér. Itt minden körvonal fellazulhat, minden vibrálhat: itt a létezés minden határa átjárható, de nem a káosz bűvöletében, hanem épp annak ellenében: *„a rend élteti éltető szemem, / s egymásba-fonva, ágbogas virágként / isteneit megtermi majd a szándék, / és önmagát a nyíló értelem!"* (Tavasz felé)

Most ismét egy fiatalkori verséből idéztem a költőnek, amely a maga – kissé még naiv – optimizmusával akár a szocreál irodalmi diktatúra számára is szalonképes lehetett volna. De őt ez persze nem csábította. Legfeljebb költői kérdésként tette fel egyik – önmagának írott – versében: *„Hiszed-e, hogy az örök butaságot / megváltja egyszer a szocializmus?"* (Parainezis). Túl okos és túl becsületes volt ő ahhoz, hogy ne tudta volna: ettől a fals világmegváltástól neki el kell zárkóznia, s megmaradnia a végső titkok hű kutatójának, aki legfeljebb azzal biztathatja magát: *„halálnak sok, szenvedélynek kevés, / – s egy oknyomozó szívén majd kisarjad / a feltámadás, vagy a feledés"* (Parainezis).

De maradjunk még az egymásbajátszásoknál, határátlépéseknél, amelyekkel ő mindig csak az *esetlegest* akarta lebontani, lefejteni, hogy ezáltal váljék felfoghatóvá a láthatatlan törvény. Egyik prózaversében, *Az utca arányai*ban félreérthetetlenül el is magyarázta: *„Mert az világos, hogy a villamos úgy dől be a kanyarba, mint egy öreg futó vagy mint a Föld az ellipszis-pálya fordulóján [...] A tömeg és a mozgás viszonylata tehát [...] Ez látható az utcán. // Ez látható, ha az esetlegest lebontom, az ekliptika síkja látható, délelőtt avagy este hatkor, borús időben, napsütés alatt."*

Ami közvetlenül érzékelhető – vallotta a költő -, az mindig esetleges. De mögötte ott áll a mindenütt és mindenkor érvényes igazság. Ezért írhatta egy másik prózaversében, *A Föld emlékei*ben: *„Göndör barna hajam levágták, hosszú szőke hajamban nefelejcs, halványvörös hajam közepében barát-pilis, rajta az a kis sipka, tonzurámon a kis kerek sipka, emlékszel? Az a kis... igen. Aztán gyapjas fekete hajam a nullásgéppel, ésatöbbi. Mennyi mindenem: hajam, térdem, halinám, tógám, selyemszoknyám, gipszkötésem. // Nem, nem. A jelenlét nem sziget. Legalábbis szigetsor. Hosszú sorban vonulok én,*

szigetsor - felülről nézd -, vonulnak lent, az óriási kékben, a Föld ismétlődő emlékei."

„Felülről nézd!" Magadat is. A teret is, az időt is. Mindenséggé és örökkévalósággá nem válhatsz, ne is válj, mert kicsiséged és mulandóságod nyomtalanul beleveszne a határtalanba és a végtelenbe. De az *itt és most* se rekesszen magába. A bezárt én magányos szigetének se maradj meg. Légy sok-sok sziget hosszú vonulata a téridő kék tengerén.

Aki ismeri nagyjából Nemes Nagy Ágnes költészetét, száz példát hozhat a szűk szigetlétnek – a csak-én, csak-itt és csak-most létezésének – a kitágítására. De arra is, hogy mennyire nem hűvös elmejáték volt ez nála, mennyi küzdelmet követelt meg – elsősorban önmagával.

Hiszen ő maga sem valamiféle szelíd sziget volt, sokkal inkább szigetvulkán, ősi ösztönök mélybeli háborgásával. (Bár az ő saját hasonlatai vulkáni erők helyett inkább az önnön lényében rejtőző szörnyekről, vad- és egyéb állatokról szólnak.) Feloldhatatlannak érzett magánya is gyakran gyötörte. A környező világ közönye is. A haláltudat is. A vallott és tagadott istentudat is. De legjobban talán egész költői vállalkozásának nagy kérdőjele: fölébe kerekedhet-e a létnek az emberi értelem? *„Nem tudhatok meg igazat. / Nem tudhatok semmit gyökérig. / Erdőben járok, talaját / kutató lépteim nem értik. // Lomb széleit, füvek hegyét / tanácstalan borzolgatom. / Törzsek közt járok, mint a szél. / Más a halmazállapotom."*

De mindebből a sok küszködésből a huszadik századi magyar költészet egyik vitathatatlanul maradandó életműve született – nem utolsósorban épp a merész határsértések, határbontások, partelmosások révén. Hadd utaljak az olyan versekre – túl a már említetteken –, mint az *Őseimhez, A halottak,* az *Eszmélet,* a *Trisztán és Izolda,* a *Villamos,* a *Paradicsomkert,* a *Szobrok, A gejzír, A visszajáró,* az *Ekhnáton ciklus, Az alvó lovasok, A macskák bátorsága,* a *Teraszos tájkép,* a Babits Mihály nevében szóló *Víz és kenyér*, vagy hogy a második félkötetből is említsek néhányat: a *Menet, A halott,* a *Kísértés,* a *Fiskalitáshuta, A kertben, A távozó.*

Az utóbbiak közül idézem még búcsúzóra a *Menet*et, oly gyönyörű példája az ellentéteket egymásba játszató költői látásnak (noha

kivételesen nem több képet úsztat-csúsztat egybe, hanem egyetlen képet kettőz meg): *„Lépnek a napok egyre-másra, / Lábolják övig a telet, / mint kőbányán az állomásra, / a hosszú, kettős menetek. // Lehet: talán majd ágyba jutnak. / Lehet: gurulnak, mint a kő, / s a földrecsúszott, bő batyuknak / sarkán kihullik az idő. // Egy lépés: ágy, egy lépés: árok, / egy lépés: hang, egy: némaság, / fél-testüket már jönni látod, / másik felük halad tovább. // Így lesz iszonyú, ami kedves, / mert mind a kettő ugyanaz, / két fejjel jár minden szerelmed, / négy lábon undor és tavasz, // tapintanád veszett szobádat, / nyolc szögletével tántorog, / kövéredik a víz, kiárad, / hasad a kályha, fellobog, // két föld forog két szemgolyódra, / egyiken alszol, eleven, / a másikon akár az óra, / a lábad holtan menetel."*

Ki tehet róla?

Költősorsok

Kezdetben vala az Ige.

Ma úgy hívjuk inkább: mondandó. Néha úgy: igazság. Máskor úgy: gondolat, eszme. Ha már formát kapott: tartalom. De ez mind: az Ige, mely vagy testet ölt a műben, vagy nem.

A még megíratlan – megszerzetlen, megfestetlen, megszobrászatlan – műről az sem tud sokat, akiben megfogant. Szilágyi Domokosnak van egy különös hasonlata: *„... úgy voltam, mint ha egy darabka / tiszta rádium-rögre leltem volna, s rejtegetve / játszom vele, dugom, hogy ne lássák, mert elveszik, / s nem veszem észre, hogy napról napra fogy / és fogyása a kórt növeszti bennem, dajkálja a halálomat".*

Ilyen is van, bizonyosan. Halálos játék az Igével, amely ha nem teljesedhet ki a teremtésben, roncsol és gyilkol.

És ha kiteljesedhet? Ha kiteljesedik? A költőnek erre is megvan a maga – nem kevésbé fájdalmas – hasonlata: *„... itt az Ige, csak ki kell mondanom, / kimondom Valakinek, és már nem az enyém: mindenkié, / mert kiszabadulván, végigszalad, mint száraz avaron a láng / végig, hiszen a világnak szüksége van rá, / mert a Világ kiszáradt és mert az Ige: Láng. / Rettenetes volt, iszonyú."*

Bizony, rettenetes volt, iszonyú. Szilágyi Domokos, aki az idén nyár elején lett volna hatvanéves, már huszonkét éve, hogy magába döfte a halálos injekcióstűt a Kolozsvár feletti hegyoldalon. Mondhatnám: ama szegénylegények egyikeként, akikről verset is írt, a huszadik századi magyar költészet egyik remekét.

„Tutul a szegénylegény, akár a farkas, / uraságos uraságnak a neve: hallgass, / a neve?: reszkess…"

Igen, ő is *tutult.* Testté létette az Igét, s borzolta vele az uraságos uraságok idegeit – de még inkább a magáéit, akinek kóbor szegénylegényként mi jutott a világ javaiból?

„… övé a zsombék, övé a tocsogó, / érte van a pandúr, érte fütyül a golyó, / miatta a vérebek: marják, ugassák, / értetek, véreim, az igazság."

Tömör a vers, de világos. *Érte-miatta* azért van pandúr, golyó, azért vannak vérebek, mert *értetek,* véreim, őáltala van jelen az igazság.

Akit csak a maga szándéka szorít megszólalásra, az igazság szolgálatára, az jobb is, ha lenyeli, amit kimondana. Senki sem köteles – költőként, íróként – másokat megváltó szerepet vállalni. Jónás is jobban tette, hogy nem sietett Ninivébe, sőt épp ellenkező irányba igyekezve szállt hajóra, kelt tengerre, hiszen így juthatott csak teljes bizonyossághoz – megjárva még a cethal gyomrát is -, hol a helye, mi a dolga, s rühellje bárhogy a prófétaságot: *ez a sorsa.*

Mindez most azért is izgat engem annyira, mert a hatvan éve született Szilágyi Domokos mellett egy ugyancsak erdélyi születésű, s talán még az övénél is keservesebb sorsú költő, Derzsi Sándor életével, műveivel foglalkoztam az elmúlt hetekben. S nem tudok kitérni a kérdés elől: ki tehet róla, hogy ilyen tragikus mélységekbe vezetett az útja? Mennyiben szabták meg ezt a külső körülmények? Amennyiben az a belső késztetés, sőt kényszer, hogy aki költő, az nem úszhat az árral, csak szigorúan vele szembe – még ha önnön sorsának a rontása árán is?

A költői sorsok eleve elrendelt voltában nem szívesen hinnék. Ezerféle módon variálódhatnak, játszhatnak egymásba, fonódhatnak össze a külső és belső kényszerek. Utólag persze igen csábító végzetszerűnek látni a már lezárult életutakat. De ki tudja, hogy ebből mennyi az igaz.

Ott van az 1919-es születésű Derzsi Sándor kálváriája. Anyját három kicsi gyerekkel hagyja ott az apja, a rabiátus, részeges székely munkásember, s tűnik el örökre, mint – vagy másfél évtizeddel előbb – József Áron. Sándor is végigéli – anyjával és testvéreivel – mindazt a nyomort, amit József Attila, de ő is kitanul valahogy, s a korán érő diákköltő dicsőségébe is belekóstol. Aztán abba: milyen is román királyi börtöntölteléknek lenni. 1940: bécsi döntés, szabadulás, huszonegy évesen. 1942: az első önálló verseskötet (amely aztán – mint később kiderül – életében az utolsó is lesz). 1943: Jékely Zoltán recenziója a *Magyar Csillag*ban: *„Tömörített sorait suhogó szellem járja át…”* 1948: irodalmi botrány, Sarkadi Imrét rövid úton ki is rúgták a Magyar Rádióból, mert műsorba adja az akkor már Budapesten élő Derzsinek egy versét, amelyben Marxszal, a világkommunizmus atyjával közli: *„Jézus neked megbocsát / Mert igaz voltál, tiszta voltál / Jézus neked megbocsát / Mert költő-szóval játszadoztál / Jézus nekik megbocsát / Akik nevedben tündökölnek / Jézus nekik megbocsát / De én nem – mert kontárok: ölnek.”*

A Marx nevében tündöklők akkor még nálunk – ha a szovjet lágerekbe elhurcoltak tömegesen hullottak is, nem szólva a Bácskában napok alatt lemészárolt harmincezernyi magyarról –, mondom, nálunk, a szűkebb hazában ezidőtájt még csak elkezdték az ölést. De a munkásnyomorúságban felnőtt és magát kezdetben kommunistának valló Derzsinek már ez is sok volt. Nekik meg az volt sok, hogy nyíltan kimondta ezt. Ettől fogva nem volt nyugta. Az őt hajszolókról írta, csak az asztalfiókjának persze: *„Hej vadászok, vadászok / Be fényes a puskátok / Be csillog a szemetek / Mikor vadat kergettek.”* Egy másik versében: *„Az az én pártom / Amely engem pártol / De jól vigyázzon / Aki engem pártol / Mert nem vagyok pali.”* Egy harmadikban: *„Szabadság biztosítja a rendet / Nem a bárd / A költő képviseli a népet / Nem a párt.”* Egy negyedikben: *„Rabszolgák sorait / Látom és remegek / Rabszolgák jajait / Hallom és remegek / Börtönrács iszonyít / Ki véd meg, emberek?”* Egy ötödikben: *„Komédia, be görbe szó / Be kígyó-szó, be kígyózó // Kígyózva kúszik mindenen / A hangokon, a színeken // A szíveken, az arcokon / S mindent befog, mindent befon // És ráigéz mindenkire / Parancsra kelljen élnie // Nevetnie és sírnia / Hazudnia, hazudnia.”*

Ő alkatilag képtelen volt, nemcsak hazudni, még mellébeszélni is. Joggal fájt hát neki: *„Írók, magunkon nézelődöm / Látókon, akik megvakultak / Hősökön, akik meglapulnak…”* Igen: ki megvakult, ki meglapult ezekben az időkben, ki hosszú évekre elnémult, mert elnémították, ki szóhoz jutva sem vált hazuggá. S volt egy Derzsi Sándor, aki fejjel ment a falnak – egyszer 48-ban, egyszer 56-ban –, s akiből aztán nemcsak börtöntöltelék lett, hanem bolondokházi töltelék is, bár ott is – és mindvégig – költő maradt.

Mondom, ez izgat most engem: kell-e, hogy legyenek Derzsi Sándorok is? Önnön poklaikba aláhullók, holtukiglan, sőt holtuk utániglan elnémítottak? S ha óhatatlan, hogy legyenek, akkor ki tehet róla?

A költő nem magát okolja. *„Örökül hagyom, hogy hazug korunkban / Sose hazudtam / S kik elhazudták hazámat s az Istent / Megölvén mindent / Ők a halottak…”* De aztán így búcsúzik, bús egykedvűséggel: *„Nyugodhatsz, Derzsi Sándor / Senkinek sem hiányzol.”*

(1998)

Száműzött szivárvány

Akinek csillapíthatatlanul és nagyon fáj valami, az többnyire csak artikulátlan hangon tud üvölteni vagy vonítani. De hogyha költő, ha igazi költő, akkor azt is megteheti, hogy lassan mindenestül szétosztogatja kínban vergődő önmagát. Odaadja körmeit, fogait, kezét-lábát, szemét-száját, szívét, idegeit, mindenét… kinek is? Az Ártónak? A Gonosznak? A Halálnak? Vagy egy jövendő Feltámadásnak?

Féltem Hervay Gizellát. Borzongva olvastam újabb verseit. Hogy igazi költő, régóta tudom. Tudják mások is. Nem szorul rá, hogy tisztelegjek előtte, új kötete is milyen remek. De a számon sem igen jönne ki ez: *„Remekül szenvedsz, Gizikém! Bravó! Csak így tovább!”*

Szörnyűséges volna nem lennünk érzékenynek. Elfásulnunk, megkövülnünk, jéggé hűlnünk. De éppoly szörnyű, hogy érzékenyek sem lehetünk büntetlenül. Sem a mások kínjaira, sem a magunkéira. Van egy határ, amelyen túl már a puszta életösztön diktálja: *„Ne fájj! Akármi ér, már ne fájj!”*

És aki mégis nagyon fáj? Akit a hűsége, a becsülete, a védelemre váró védtelenek vállalása már-már az önnön életösztöne ellen hajt?

Erről a lelkiállapotról szólnak a *Száműzött szivárvány* versei, szinte kivétel nélkül. Ha úgy tetszik: egy fordított világról. Az egymást követő képtelen képek mind ezt sugallják. Égre kent malter? Kiirtott csillagok? Faltól falig tántorgó nap? Átlyukasztott mennybolt? Fölfelé röpülő fák? Kiáltó kő? Idomított utak? Virágzó szögesdrót? Leltárba vett lélegzet? Bibliába préselt kiskatonák? Önmagában véve: csupa képtelenség. Ezekben a versekben azonban: helyük és értelmük van.

Tudnak ezek a versek rímesek és rímtelenek is lenni. Gyakorta élnek alliterációval, de azzal sem kötelezően. Olyan költészet ez, amely nem tűr díszítőelemeket. Ha olykor mégis rímel, mégis alliterál, csak azért, mert így kívánja egy-egy felvillanó kép, feltündöklő gondolat érzelmi hőfoka. De soha a díszítő szándék. Az soha.

A versbe kívánkozó érzelmek közül a reménység szivárványa sincs egészen száműzve ezért. Hiszen aki lázas szavakba szórja szét életét, annak legalább abban hinnie kell:

az igazi szó növekszik mint a fa
a szájtól elváltan is gyümölcsöt nevel

(1980)

Utóirat. Nem volt már mentség. Hiába féltettem Gizit, ez lett a búcsúkötete. Többszöri kísérlet után 1982. július 2-án sikerült követnie a halálba egykori társát, Szilágyi Domokost és egyetlen fiukat, Kobakot. Ma egy sírban nyugosznak Kolozsvárt, a házsongárdi temetőben.

A Hét Krajcár könyvei

1993

Móricz Zsigmond: *Hét krajcár*, elbeszélések, reprint
Tamási Lajos: *Hazatérés*, válogatott versek
Benke László: *A kihalt játszótér*, válogatott versek
Varga Domokos: *Kutyafülűek*, novellák –
Varga Domokos György: *És így tovább...*, szociográfia
(Apja és Fia munkája egy kötetben)

1994

Szabó Pál: *Tiszta búza*, válogatott novellák
Kuczka Péter: *Út a folyóhoz*, válogatott versek

1995

Benke László: *Gyalogos riportok*
Gergely Mihály: *Mi, gyalogrendűek, korkép hetven jegyzetben*
Molnár Zoltán: *Veszélyek és meggondolások*, válogatott novellák

1996

Vérrel virágzó 1956, *negyven magyar költő versei*, szerkesztette: Benke László
Dékány Kálmán: *Árnyékgyár*, regény
Szeberényi Lehel: *Levelem küldöm inkák országából*, útirajz
Komoróczy Emőke: *Arccal a földön a huszadik század*, tanulmányok

1997

Varga Domokos: *Tisztelt család -om -od -ja*, pedagógiai esszé
Dékány Kálmán: *A szerelem tornácán*, elbeszélések
Dékány Kálmán: *Diákvér*, *Az úrilány lovagja*, két kisregény
Somogyi Imre: *Kert-Magyarország felé*, szociográfia
Karácsony Sándor: *A cinikus Mikszáth*, esszé
Ünnepeink *– műsorokra, köszöntőkre készülők könyve*,
szerkesztette: Varga Domokos

1998

Kuczka Péter: *Határvidék*, tanulmányok
Harc és játszma: *a Nagy Lajos Társaság antológiája*,
szerkesztette: Szerdahelyi István
Szabadság és halál *1848-49. Szem– és fültanúk híradásai*,
szerkesztette: Varga Domokos
Piros és fekete, *válogatott versek a reformkortól napjainkig*,
szerkeszette: Benke László
Gergely Mihály: *Bruegel varázslatai*, esszé,
színes és fekete-fehér képek
Világvégi palota, *versek*, szerkesztette: Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván
Varga Domokos: *Ritkaszép magyar népmesék*
Molnár Géza: *Hózápor Budán*, válogatott novellák
Kuczka Péter: *Az utolsó kenet*, válogatott novellák
Bárány Tamás: *Kis magyar irodalomtöri*, válogatott paródiák
Dékány Kálmán: *Toronykiáltás*, *Edzésben*, két kisregény
Derzsi Sándor emlékkönyv, szerkesztette: Derzsi Ottó és Varga Domokos
Tóth Endre: *Gyermekkorom krónikája*, emlékezések

1999

Anyanyelv, világnyelv – Bábel, szerkesztette: Gergely Mihály
Varga Domokos: *Ritkaszép magyar népmesék*, 2. kiadás
Dékány Kálmán: *A szív vására*, novellák és színmű
Katkó István: *Tabló babérlevelekből*, portrék
Kopré József: *Móricz Zsigmond „mindenese" voltam*, emlékirat
Varga Domokos: *Nem születtünk szülőnek*, pedagógiai esszék
Kuczka Péter: *Seregek Ura*, versek
Kuczka Péter: *A torony*, vers
Dékány Kálmán: *Nőkön innen és túl*, regény
Magvető *A magyar irodalom élő könyve*,
szerkesztette: Móricz Zsigmond

2000

Varga Domokos: *Édesanyám sok szép szava*, regény
Bárány Tamás: *Zsibvásár*, *versek prózában*, félpercesek
Kadosa Árpád: *Károly-laktanyától a Don-kanyarig*, emlékirat

***Ünnepeink** – műsorokra, köszöntőkre készülők könyve*,
2. átdolgozott kiadás, szerkesztette: Varga Domokos
Ákody Zsuzsanna: *Földanyácska gyermekei*, regény
Dezséry András: *Szabadítsatok meg az emlékeimtől*, emlékirat
Hendi Péter: *Rekviem egy jogászért, novellák*, színművek
Kádár Ferenc: *Levette kezét rólunk a Teremtő*, versek
Benke László: *Sértők és sérültek*, regény

2001

Varga Domokos: *Íróiskola – Tollforgatás mesterfokon*, esszék
Varga Domokos: *Tisztelt család -om -od -ja*, novellafüzér
Gergely Mihály: *Ébredj, emberiség! röpirat hetven kiáltásban*
Gergely Mihály: *Vége a MŰVÉSZETnek?*
Avagy: miért csiszolták a kőbaltákat? – esszék
Csontos Gábor: *A boldogság korlátai*, elbeszélések
Siklós László: *Részeg halak*, regény
Benke László: *Halálig szomjazom, versek –*
Szélvízvölgye, mese felnőtteknek
Szalay Károly: *Fancsaliságok*, publicisztika
Molnár Géza: *Trombi, a kiselefánt*, mese
Nagy Mihály Tibor: *Szomjazó madár*, versek
***Ünnepeink** – műsorokra, köszöntőkre készülők könyve*,
szerkesztette: Varga Domokos, 3. kiadás

2002

Varga Domokos válogatott művei:
Víg játék – végjáték, búcsúkötet;
Kutyafülűek, novellák;
Ritkaszép magyar népmesék
Európa születése, esszé;
Herman Ottó, regény;
Fiúkfalva, regény
Bárány Tamás: *Államcsíny Paránában*, szatírikus regény
Győrffy László: *Pásztázó, magányerőből*, publicisztika
Bistey András: *A képviselő vidékre megy*, novellák
Illés Lajos: *Az Új Írás hőskora, Irodalmi történetek*, emlékezések

2003

Benke László: *És hirtelen leszáll az este*, *Öregek menedéke*, szociográfia
Bokor Levente: *Aranylázálom*, válogatott versek
Szalay Károly: *Fintorgások*, publicisztika
Molnár Géza: *Lángoktól ölelve*, regény
Bárány Tamás: *Rákóczi zászlai*, regény
Gergely Mihály: *A Kozmosz 15. törvénye*, fantasztikus regény
Csongor Rózsa: *A fekete hárászkendő*, novellák
Szőke Kálmán: *Szavak a némasághoz*, válogatott versek
Csák Gyula: *Egy május fejfájára*, válogatott novellák és kisregény
Varga Domokos: *Ritkaszép magyar népmesék*, 4. kiadás
Varga Domokos: *Nem születtünk szülőnek*, pedagógiai esszék
Varga Domokos: *Víg játék – végjáték*, búcsúkötet

2004

Varga Domokos: *Kamaszkrónika – vallomások és tűnődések*
Varga Domokos: *Ritkaszép magyar népmesék*, 5. kiadás
Szuly Gyula: *A Krisztinaváros lovagjai*, regény
Nagy István: *Aki lemaradt a hajóról*, válogatott novellák
Gergely Mihály: *Az artista balladája*, a szerző válogatása életművéből
Szalay Károly: *Arcok törött tükörben*, regényes portrék
Illés Lajos: *Irodalmunkkal Európában*, tanulmányok, emlékezések
Marafkó László: *Kukkoló*, kisregény
Sulyok Katalin–Siklós László: *Macska-élethalálharc*, regény
Tóth Endre: *A világ végén*, válogatott versek

2005

Benke László: *Veszteség*, válogatott versek
Ünnepeink *– műsorokra, köszöntőkre készülők könyve*, 3. átdolgozott kiadás, szerkesztette: Varga Domokos
Csanádi Imre: *Hajnali káprázat*, szerkesztette: Alföldy Jenő
Tamási Lajos: *Keserves fáklya*, válogatott versek, szerkesztette: Benke László
Molnár Géza: *Csúcsok és szakadékok*, önéletrajzi regény

Varga Domokos: *Kamaszkrónika*, vallomások és tűnődések
Varga Domokos: *Édesanyám sok szép szava*,
Kis magyar századelő, regény, 2. kiadás
G. Komoróczy Emőke: *A szellemi nevelés fórumai*, *Kassák Lajos*, *Tamási Lajos*, *Kárpáti Kamil körei*, tanulmányok
Borbély László: *A lándzsa Longinusa*, *Az utca napos oldalán*, két kisregény
Csontos Gábor: *A Hortobágy szélén*, Nádudvari beszélgetések

2006

Vargha Gyula: *A végtelen felé*, válogatott versek és fordítások, szerkesztette Mészöly Dezső
Konczek József: *A tájjal maradtam*, versek
Iszlai Zoltán: *A leányzó fekvése*, novellák
Ferdinandy György: *Chica – trópusi lány* – szociográfia
Alföldy Jenő: *Templomépítők*, *tanulmányok*, kritikák
Gombár Endre: *Hangyaháború*, ifjúsági regény
Vérrel virágzó 1956 – *ötven magyar költő versei* – második, bővített kiadás, szerkesztette: Benke László

2007

Gergely Mihály: *Hatalomvágy–halálveszély*, naplórészletek, versek
Baán Tibor: *Papírmozi*, válogatott versek
Gáll István: *A napimádó*, regény
Marafkó László: *Litera-túra*, cikkek, tárcák, interjúk
Benke József: *Az ó- és középkor egyetemei*, művelődéstörténet

2008

Kiss Dénes: *Hódoltság*, versek
Konczek József: *Formáért sóvárgó*, versek
Baán Tibor: *Fékezett habzás* – jegyzetek és kommentárok
Borbély László: *Üzenet a ringből*, novellák
Illés Lajos: *Az író magántörténelme*, emlékezések, krétarajzok
Verzár Éva: *Mire megvirrad* – mai székely balladák
Varga Domokos: *Ritkaszép magyar népmesék*, 7. kiadás
Benke László: *Otthonkereső*, regény

2009

Móricz Zsigmond: *Szegény emberek*, válogatott novellák, szerkesztette: Benke László
Varga Domokos: *Kutyafülűek*, novellafüzér
Baán Tibor: *Konstelláció* – Kollázsok és haikuk –
Zsila Ágnes: *Sötétségre ébredve*, regény
Ákody Zsuzsa: *Zazi – Történet egy szerelemről* – regény

2010

G. Komoróczy Emôke: *A „tűrt" és „tiltott" határán Az elmúlt félszázad háttérbe szorított alkotóiról*, tanulmányok
Baán Tibor: *Nagylátószög* – kritikák –
Egy homo politicus itthon, Európában és Amerikában – *Kovács Imre élete és munkássága* – szerkesztette: Molnár M. Eszter
Gittai István: *Sóhajobeliszk*, versek
Jasper Gyula: *A mindenség határán*, versek
Saáry Éva: *Olajtornyok az Egyenlítő alatt*, emlékezések
Prohászka László: *Mikor a fűrészgépek a madarak nyelvét kivágták*, versek
Gazda József: *A megpecsételt vég – Kilencven év Erdély földjén* – interjúk
Kesselyák Péter: *Túl a Kinai Nagy Falon*, emlékirat

2011

Gazda József: *A harmadik ág – Magyarok a szétszóratottságban*, I. kötet: *Az idők árján*, II. kötet: *Félszáz ország*, szociográfia
Baán Tibor: *Visszajátszás*, versek
Benke László: *Az Élet szerelme*, versek

2012

Baán Tibor: *Gyűjtemény, versek*
Tertinszky Edit: *Rádiós emlékek – olvasmányélmények*
Gődény Endre: *Tájolás a tájban*, Szellemi-lelki révkalauz

2013

Székely Dezső: *Amíg szól a harang*, válogatott versek
Kálmán Mária: *Drámák*
Bozók Ferenc: *Kortársalgó – Beszélgetések XXI. századi magyar költőkkel*

Borbély László: *Feszület a ring felett* – novellafüzér
Varga Domokos: *Édesanyám sok szép szava*
– *Kis magyar századelő* – válogatott művek
Benke László: *Hová lett aranytrombitád?* – válogatott versek

2014

Somogyi Imre: *Kertmagyarország felé*
Pomogáts Béla: *Varázskörben*, tanulmányok és előadások
Baán Tibor: *Szénszüret*, versek
Prohászka László: *Tejútra néző ablak*, versek
Varga Domokos: *Ritkaszép magyar népmesék*, válogatott művek
Kálmán Mária: *Zsarát*, válogatott versek
Benke László: *A szerelem erőterében*, versek
Gazda József: *Vezényelt történelem*, sorsregény

2015

Varga Domokos: *Tisztelt család-om*, *-od*, *-ja*, válogatott művek
Gombár Endre: *Végítélet előtt*, regény
Pőcze Zoltán: *Déjà vu*, regény
Varga Domokos György: *Tévé a tanyán*, elbeszélő költemény
Neszmélyi Károly: *Népi írók*, *népi irodalom*, tanulmányok
Verzár Éva: *Anyaország ölében*, regény
Pomogáts Béla: *Magyar Erdély*, tanulmányok
Baán Tibor: *Névmások*, miniesszék

2016

Vicei Károly: *Adomás históriák és álmok*
Kónya Lajos: *Válogatott versek*
Varga Domokos György: *Bilhebolha* – beavató mesefüzér
Benke László: *A megőszült kert*, versek
Gazda József: *A hajótörött*, regény

2017

Gombár Endre: *Lehettem volna a lappok királya*, regény
Borbély László: *Finita la commedia*, elbeszélések
Székely Dezső: *Nyitott szívvel, szabad szemmel*, versek

Kónya Lilla: *Rigódal*, versek
Gazda József: *A Golgota útján*, nemzeti szociográfia
Gazda József: *Vezényelt történelem*, sorsszociográfia
Bokor Levente: *Aranylázálom*, versek
G. Komoróczy Emőke: *„Tegnap még volt remény, hogy lesz jövő"* – kismonográfia Benke László életművéről
Benke László: *A tűz igézetében* – válogatott versek

2018

Elmer István: *Sodronyok*, *Őrlőkő*, két kisregény
Fehér Bence: *Bölcsnek, bolondnak dolga*, versek, elbeszélések
Neszmélyi Károly: *Népi írók szellemisége*, tanulmányok
Székely Dezső: *Csillagok udvarában*, versek
Benke László: *A tűz igézetében, válogatott versek*
G. Komoróczy Emőke: *„Tegnap még volt remény, hogy lesz jövő..." Benke László életművéről*

A kötetek megrendelhetők
a 06-20-574-05-45-ös telefonszámon,
a Hét Krajcár Kiadó címén, levélben és személyesen:
Benke László,
Magyar Írószövetség 1062 Budapest, Bajza u. 18.,
e-mailen: hetkrajcar@t-online.hu
honlapunkon: www.hetkrajcar.hu

Tartalom

Aki dudás akar lenni... ..... *5*
Aki dudás akar lenni... ..... *7*
Mesék tanulsága *10*
Erőterek *13*
Komédiásmesterség *17*
Vojtina költőiskolája *20*
Nemzedékek *23*
Madárrajok *26*
Az indulás keservei *30*
Foglalkozási betegség *33*
Látás, látomás *36*
Ki ölte meg Karenina Annát? *39*
Az írói szuverenitásról *42*
Illúziók nélkül *45*
Tolvaj költők *49*
Abszurd *54*
Camus-i képtelenségek *57*
Az első mondat *60*
Groteszk *63*
Szók delíriumában *66*
Kerekasztal *69*
Előszó, utószó *72*

Kapaszkodók és buktatók *77*
Igéző nyelv *79*
Műkedvelők becsülete – és az élőbeszédé *82*
Élőbeszéd – holt betűk *85*
Rejtett kincsek *88*
Hangok, hangulatok *91*
Rejtett rímek *94*

Vers és próza *98*
Színek és képek *101*
Határok nélkül *104*
Beszédre készülőben *107*
Szavak rendje *110*
Egyeztetések *114*
Állatorvosi ló *117*
Bicegő Biblia *122*
Ördögi örökség *125*
Ugrik a kozák *129*

Szellemjárás *133*
Óbor áhító *135*
Huszita evangéliumok *137*
Szómíves Kelemen *139*
Arany János tanár úr *149*
Arany atyánk *152*
Endre király és Zsigmond fejedelem *157*
Nincs folytatás *(Veres Péterék egyszeri csodája)* *165*
Szentkuthy Miklósnál *167*
Cseres Tibor műhelyéről *174*
Titkok hálójában *(Jánosy István démonai)* *180*
Csanádi Imre honja e hazában *183*
Szótlanságot szülő szavak *(Pilinszky csöndje)* *192*
Foszló partok, omló határok
(Nemes Nagy Ágnes versvilága) *195*
Ki tehet róla? *(Költősorsok...)* *201*
Száműzött szivárvány *204*

A Hét Krajcár könyvei *207*

A baj ott kezdődik – mondja az elkoptatott régi vicc –, mikor az ember halva születik.

Az író akkor születik halva, ha azt hiszi magáról: ő tud írni.

Ez a könyv az élveszületőknek szól, akik velem együtt vallják: van még mit tanulniuk.

Utat nekem is – és mindnyájunknak – főként az írásművészet nagyjai mutatnak, Mikes Kelementől Móricz Zsigmondig, Lev Tolsztojtól Albert Camusig, Arany Jánostól Pilinszky Jánosig. Még ha mi nem is jutunk el soha az ő mélységeikbe és magasságaikba.

Íróiskolánk – amelynek különben tanárok és diákok, újságírók és más betűvetők is jó hasznát vehetik – tőlük ellesett tanulságokkal van teli. Emellett a magam jóval szerényebb tollforgatói pályájának a tapasztalatai sem hiányoznak belőle. Mindebbe azonban nem kell izzadva, nyögve ásnia bele magát bárkinek. Olyan iskola ez, ahol inkább vidám beszélgetés folyik. No, nem lefetyelés. Nem olcsó duma. Ide csak annak érdemes jönnie, aki az eleven eszmecseréből, a fel-felszikrázó gondolatokból okulni is akar: hogyan adhatná át ő is minél elevenebben, szikrázóbban a maga eszméit, gondolatait, szíve sejtelmeit-sugallatait. Nehogy Arany János szavai teljenek be rajta is:

„Össze nem áll, hiába fúrsz, faragsz,
Majd itt bicsaklik félre, majd amott,
És kárba vesz a sok becses robot,
Mellyel, ha méltóbb helyre áldozád,
Megkapálhattad vón` kukoricád.”

9 786155 683206

Ára: 1980 Ft